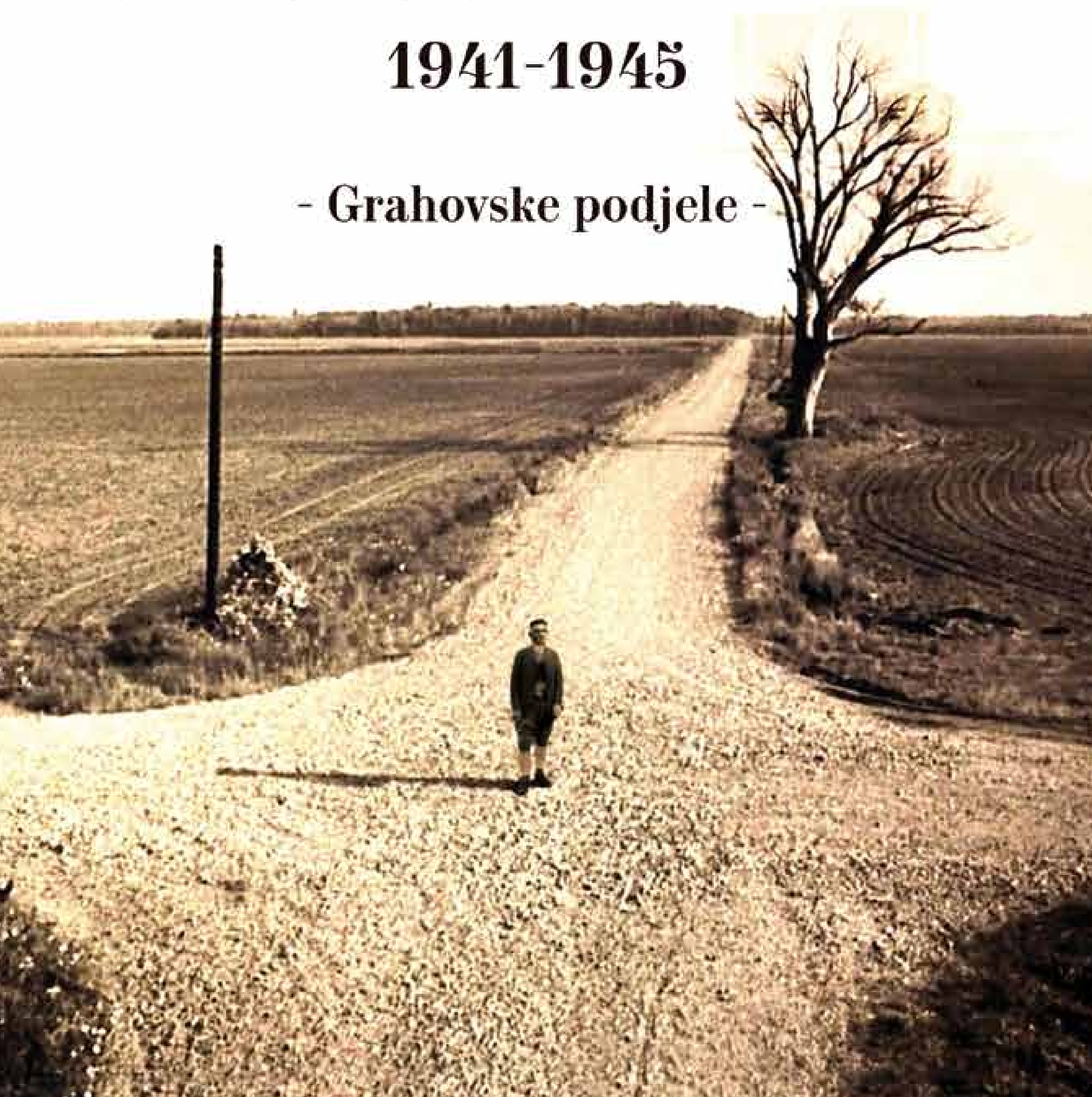
Mlađen Jovanov Vučetić

GRAHOVO U VRIJEME RATA 1941-1945

- Grahovske podjele -

Mlađen Jovanov Vučetić

GRAHOVO U VRIJEME RATA 1941-1945

- Grahovske podjele -

Beograd, 2020.

Autor
Mlađen Jovanov Vučetić

Izdanje autora

Priredili
Vladimir Koprivica
Dragana Sinđelić

Korektura
Vladimir Koprivica

Kompjuterska obrada teksta
i grafički dizajn
Anka Srećković

Dizajn korice
Miroslav Bojković

Štampa
3D+, Beograd

Tiraž
160 primeraka

Mlađen Jovanov Vučetić

GRAHOVO
U VRIJEME RATA
1941-1945
- Grahovske podjele -

Svedok ne piše zato što je negde bio, pa mu sećanje, uprkos godinama, ide od ruke, ni da pokaže darovitost ili pokupi neku simpatiju.

On svedoči da se neke stvari ne zaborave.

Peca Popović, novinar

Umesto uvodne riječi

Ova sjećanja sam zabilježio prije skoro trideset godina. Vremenom su samo dopunjena naknadno pronađenim podacima i izvorima. Nije mi bila namjera da ih objavim, ali se i u poslednjih trideset godina pokazalo da podjele ne zamiru.

Ovo je mali pokušaj da ih više ne bude.

Autor

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Grahovo je specifično mjesto o kojem se moglo i trebalo više i objektivnije pisati.

Nijesam bio pristalica pisanja o turbulentnim i tragičnim događajima tokom Drugog svjetskog rata, da se ne bi pokrenulo sjećanje na mnoga ružna zbivanja koja bi eventualno mogla dovesti do nemilih rasprava i novih sukoba, makar oni bili samo i verbalnog karaktera. Smatrao sam da ružno treba ostaviti prošlosti i živjeti u velikoj slozi i ljubavi.

Pojavom „Antibirokratske revolucije" devedesetih godina, moglo se pisati slobodno i bez veće odgovornosti. Oglasili su se oni koji prethodnih pedeset godina takve mogućnosti nijesu imali (poraženi iz Drugog svjetskog rata, kažnjavani po raznim osnovama, informbirovci, a uz njih i mnogi zlobnici), a i emigranti raznih ideologija. Pisalo se nekontrolisano i bez dokaza. Sve se to radilo u cilju razbijanja SFRJ i blaćenja NOB-a. Mediji su učinili svoje, pa je počelo rušenje obilježja NOB-e širom Jugoslavije i vređanje boraca NOR-a.

Imao sam utisak da se najveći napad sručio na grahovske borce. Štampa širom Jugoslavije je prenosila kakva su se zla u Grahovu dešavala, a odatle slate kaznene ekspedicije i u druge krajeve zemlje da čine zlo drugima. Pisalo se da su Grahovljani – komunisti i svoje očeve ubijali, likvidirali sve viđenije ljude Grahova, a pri kraju rata Grahovo pretvorili u grobnicu svoga naroda. Cilj je bio da neupućeni prihvate mišljenje da su komunisti nastali samo da bi likvidirali svoje idejne protivnike i ugledne ljude. Mržnja prema živim i mrtvim komunistima se iz dana u dan povećavala i zahvatala sve veći broj stanovništva.

Sve se ovo dešavalo za vrijeme apsolutne vladavine Slobodana Miloševića, pa i pored žestoke antikomunističke propagande većina boraca je smatrala da je Milošević zaštitnik tekovina revolucije, pa je bio podržan od najvećeg dijela boračkog življa.

Režimska štampa („Politika", „Ekspres politika" i dr.) bila je pod njegovom kontrolom, kao i režimska štampa u Crnoj Gori, tako da su demanti

najtežih optužbi, izmišljotina i neshvatljivih laži izostali. Navodim samo jedan primjer:

Generali i admirali, njih 54 iz Republike Hrvatske (27 srpske i 27 hrvatske nacionalnosti), uputili su listu „Politika“[1] „Apel javnosti“ sa zahtjevom da se smire strasti da ne bi došlo do krvoprolića. „Apel javnosti“[2] „Politika“ nije objavila, ali je žestoko reagovala kada je „Naša borba“ (nezavisne novine) taj tekst objavila.

General u penziji Milan Basta u vezi sa tim piše:

„... Naime, uredništvo „Politike“ nije našlo za shodno da „Apel“ objavi, ali se zato potrudilo, da u najkraćem roku uzastopno objavi pet tekstova protiv neobjavljenog teksta. Istovremeno „Politika“ odbija da objavi neslaganje generala Veljka Dimića i drugih sa pomenutim kritičarima. To je bez sumnje, skandalozni presedan za svako ozbiljno i objektivno novinarstvo“.

Punu deceniju su trajali napadi na grahovske komuniste, a tekstovi su se pojavljivali u dnevnoj štampi i raznim časopisima širom Jugoslavije. Održan je veći broj antikomunističkih mitinga, parastosa, mnogobrojnih skupova, na kojima su istaknute ličnosti toga doba istupale i svojim govorima sejale mržnju prema komunistima i pripadnicima NOB-a.

Takvi postupci su me naveli da napišem svoja zapažanja i saznanja o zbivanjima u opštini Grahovo tokom Drugog svjetskog rata, čiji sam savremenik.

O komunistima – partizanima u tom periodu je previše izrečeno i napisano u najnegativnijem smislu. Lično sam prepoznao mnoge neistine i to me podstaklo da napišem istinu o događajima i ljudima tokom rata. Svakako da će moje prikazivanje biti vjernije o grahovskim četnicima, jer sam se tokom njihove vladavine svo vrijeme bio na teritoriji opštine Grahovo.

---

[1] „Politiku“ su čitaoci zvali „Slobodanka“ jer se smatralo da se piše po njegovoj želji, ili isključivo po njegovom odobrenju.

[2] „Nedeljna Borba“ od 24-25. novembra 1990. godine.

1. UVOD

Željа mi je bila da pišem isključivo o zatvoru u Grahovu, jer sam smatrao da mogu o zatvoru svjedočiti bolje od drugih, jer sam u njemu bio zatočenik[3]. Tokom pisanja sam shvatio da je nemoguće pisati samo o zatvoru, jer bi izgledalo kao da je uzet isječak iz nepoznatog, pa sam odlučio da napišem o Grahovu onoliko koliko mi je poznato, tj. dostupno iz ranijeg perioda. Trudiću se da što vjernije prikažem zbivanja tokom Drugog svjetskog rata, tj. od 1941-1945. godine.

Svjestan sam da će iznošenje nekih događaja naići na nezadovoljstvo i osudu pojedinaca, ali sam u interesu istine spreman na to. Neke podatke sam uzeo iz objavljenih materijala boraca NOR-a i shvatio da sam uskraćen, jer ne posjedujem podatke takve vrste od poraženih u Drugom svjetskom ratu.

Tekstovi koja su se pojavili u njihovu korist devedesetih godina su neutemeljeni, proizvoljni i najčešće neistiniti. Pisalo se s ciljem da se nanese što više ljage borcima NOR-a, posebno onima koji su dali živote za slobodu, a ne mogu da takvo pisanje demantuju. Propaganda je imala efekat, jer su mladi napisano prihvatili kao istinito. Mržnja prema komunistima se širila, prema partizanima uopšte i njihovim simpatizerima. Po svim bivšim republikama nastalo je rušenje obilježja – znamenja NOR-a. Rušene su biste istaknutih boraca, ulice su dobile nove nazive i drugo.

Poseban napad, ne samo u Crnoj Gori, već i šire, sručio se na komuniste Grahova, a Grahovo je prikazivano kao leglo zla. To me navelo da o Grahovu i zbivanjima u njemu tokom Drugog svjetskog rata što objektivnije pišem bez obzira o kome se radi. To će, vjerovatno, nekome izgledati da sam bio pristrastan, mada sam se poslužio istorijskim izvorima i sjećanjima neposrednih svjedoka.

Sve što sam vidio, napisao sam doslovno tako kako sam vidio. Što sam čuo, trudio sam se da vjerno zabilježim. Iz objavljenih materijala, koristio sam bitno, što nije bilo teško ustanoviti da li odgovara istini i smatrao sam to kao dio nepobitne istorije. A istoriju ne treba samo čitati, istoriju treba učiti. Iz

3 Mlađen Vučetić: „Sjećanja i zapisi o italijansko-četničkom zatvoru 1942-1943", izdanje autora, Beograd, 2019. godine.

istorije, učiteljice života, kako je često nazivaju, moramo korisno izvlačiti i nastojati da se ružno nikada ne ponovi.

Istraživači istorijskih nauka kažu da su za njih najpouzdaniji dnevnici neposrednih učesnika istorijskih događaja, da su memoari veoma dragocjeni, jer nije teško utvrditi da li je napisano istina ili ne. Dosta sam se služio jednim i drugim izvorima.

Grahovo je kraj i mjesto u Crnoj Gori. Nalazi se na području jugozapadno od Nikšića. Graniči sa juga Bokom, sa zapada Hercegovinom, tj. Republikom Srpskom sa graničnim prelazom i carinarnicom na Ilinom brdu. Površina grahovske opštine iznosi blizu 250 kvadratnih kilometara. Na tom području, između dva svjetska rata, živjelo je oko 4000 stanovnika u nešto manje od 800 domaćinstava. Na tom području, prema popisu iz 1991. godine, živjelo je 1417 stanovnika.

Najveća mjesta su centar Grahovo u Grahovskom polju i Vilusi na središtu viluškog područja. Ona su davno bila proglašena varošicama. Varošice su ostale bez neophodnog razvoja, pa im je status varošice ukinut 1952. godine[4]. Udaljenost između ova dva mjesta je 14 km.

Sela u opštini su: Bare, Gornje Polje, Zaslap, Nudo, Vilusi, Dolovi, Broćanac, Balosavi, Riječani, Spila, Osječenica, Okolišta, Podbožur, Grahovac, Zagora, Jabuke, Zagulj i Petkovići. Takođe, postoji i petnaest zaseoka.

U doba starocrnogorske državne uprave, Grahovo je gravitiralo Cetinju kao pleme Grahovo, zatim kao kapetanija grahovska, a zatim kao opština. Nakon ujedinjenja, grahovska opština je pripala srezu Velimskom. Kada je srez ukinut, priključena je srezu nikšićkom. Na osnovu Ustava SFRJ-e iz 1964. godine, konstituisane su mjesne zajednice Vilusi i Grahovo 1966. godine, koje su pripale opštini Nikšić, koja je umjesto sreza postala opština 1955. godine.

Grahovo je brdsko-planinsko područje sa nadmorskom visinom od 400 metara (Nudo) do 1862 metara (grahovska visoravan sa vrhom Velika Jastrebica). Grahovo od mora odvaja planinski masiv Bijele gore – sjeverni ogranci planine Orjena. Jedina ravnica je Grahovsko polje, dugačko 6.3 km i široko 1.2 km i 695 do 780 metara nadmorske visine. Polje je opkoljeno kršovitim brdima. Nešto više plodnije zemlje i livada ima na Grahovcu i u brežuljkastim Vilusima, ali ovdje, kao i u ostalim mjestima, rod zavisi od vremenskih uslova.

Na teritoriji opštine postoje dvije značajnije rijeke. Grahovska rijeka izvire izniže sela Grahovca. Izvorište je pregrađeno branom, te je stvoreno vještačko jezero, koje je omogućilo izgradnju vodovoda i sistem za

---

4 Službeni list NRCG br. 12/52.

navodnjavanje Grahovskog polja. Rijeka Zaslapnica izvire iz gromadnih litica, poviše sela Zaslapa. Teče kroz Zaslap i Nudo i dalje, a uliva se u Trebišnjicu i na hercegovačkom dijelu naziva se Sušica. Zaslapnicu stanovnici Zaslapa i Nudola koriste za navodnjavanje bašta i za pokretanje vodenica (mlini u Zaslapu).

U Nudolu se gaji vinova loza i različito voće. U drugim mjestima uspijevaju šljive, jabuke i kruške, ali je stanovništvo vrlo malo pridavalo značaja uzgoju voća. S obzirom da je obradivih površina malo, stanovništvo je bilo više orijentisano na stočarstvo, ali se ni ono u ovim bezvodnim krajevima, oskudnim u pašnjacima i sjenokosima, nije moglo razvijati.

Stanovništvo se bavilo radom na svojim i tuđim posjedima – poljoprivredom i stočarstvom. Većina nije imala dovoljno obradivog zemljišta. Obrada je bila primitivna, a sjeme slabo. Ralo, motika, srp, kosa, sjekira i kosijer, bili su glavna oruđa grahovskih poljoprivrednika. Sitni volovi sa kojima se oralo, magarci i brdski konji pod samarom bili su jedina domaća pomoćna snaga koju su seljaci mogli da koriste. Krave, ovce i koze bile su u domaćinstvima glavni izvor prihoda.

Drvo koje raste na ovim prostorima, uglavnom je ogrevno drvo, a jedini veći šumski kompleks nalazi se u Bijeloj Gori.

Na području opštine postojali su makadamski putevi. Početkom ovoga vijeka počela je izgradnja puta Grahovo – Nikšić, a završena je 1914. godine. Putevi Trebinje – Vilusi – Osječenica – Podbožur – Nikšić i dalje istom trasom kroz grahovsku teritoriju napravljeni su za vrijeme Austrougarske okupacije 1916-1918. godine. To je uglavnom radila mjesna radna snaga uz kuluk. Skoro perifernim dijelom grahovske opštine (na sjeverozapadu) u dužini oko 20 km, prolazila je železnička pruga uskog kolosijeka. To je pruga Trebinje – Bileća – Nikšić, koja je puštena u rad 1938. godine. Zbog nerentabilnosti, kao i sve druge pruge uskog kolosijeka, ukinuta je i posljednji voz je prošao 29. maja 1976. godine. Važno je napomenuti da je izvršena potpuna elektrifikacija i svaka kuća na teritoriji opštine Grahovo dobila je struju.

Godine 1978-1980. izgrađen je put Dubrovnik – Trebinje – Vilusi – Nikšić. Ovaj put je uvršten u magistralne puteve. Isti takav, ili nešto širi, put Risan – Grahovo – Vilusi – Bileća, započet je 1994. godine i završen 2010. godine.

Sva sela na području Grahova su povezana putnom mrežom, od kojih je veći broj asfaltiran. Vjerujem da se do svake kuće u opštini može doći kolima, ili je mali broj onih do kojih takav put nije moguć.

O istoriji Grahova Branko Bulajić[5] piše:

Grahovo se odavno pominje kao privredni centar regiona od Risna duboko na sjeveru. U njemu se nalazila crnogorska carinarnica 1863. godine. Grahovo je oko 1870. godine bilo sjedište okružnog načelstva za pleme Grahovo i Rudine. Osnovna škola počela je sa radom 1871. godine. Tu je bila vojna uprava i brinula se za pomoć Hercegovcima u borbi protiv Turaka. Sa tim ciljem je 1875. godine osnovana bolnica u Grahovu koja je imala 60 ležajeva i 4 ljekara. U Grahovu postoji poštanska služba od 1896. godine, a telegrafska od 1907. godine.

Krajem devetnaestog vijeka Grahovo je doživjelo prosperitet. Tada je većim dijelom mjesto izgrađeno po urbanističkom planu. Radila je pijaca srijedom. Uvedeno je u postupak i red sve što je na pijacu stizalo i donošeno. Kafanski promet je bio živ. Uvedena je fenjerska rasvjeta ulica, posađeni su drvoredi i regulisani kanali. Postojale su razne zanatske radnje u kojima su radili: časovničar, pekari, mesari, kovači, stolari i drugi. Radila su i dva bilijara.

Svega kilometar i po udaljeno cestom od ondašnje crnogorsko–austrijske granice prema Boki, Grahovo je bilo mjesto sa znatnim trgovačkim prometom. Pijačni dan bio je za trgovce iz Boke o prvorazrednog značaja, jer je u Grahovu na stočni pazar dogonjena stoka čak od Durmitora i Gacka. S druge strane, stizali su u Grahovo čitavi karavani razne potrošne robe, koja je nabavljana u pristaništima Boke, Dubrovnika, Rijeke i Trsta. Potražnja robe se uvećavala, naročito za so, šećer, duvan, ulje, kavu i brašno (situ), kao i za sapun, petrolej i platno. Glavnina artikala služila je za šverc prema Hercegovini i samoj Boki. Roba je stizala preko granice necarinjena, pa je bila trostruko i više jeftinija nego na teritoriji Austrougarske. Trgovinom i švercom bavilo se više od 100 Grahovljana.

Nestankom graničnog prometa u blizini ondašnje varošice Grahovo, počeo je ekonomski pad mjesta i taj pad je i do danas vidljiv. Prepolovio se broj stanovnika u mjestu koji se bavio trgovinom i uslužnim poslovima, čak i broj kuća je od tada upola manji. Isti je slučaj bio i sa ondašnjom varošicom Vilusi.

Poslije ekonomskog pada uslovljenog smanjenjem trgovine, stanovništvo se uglavnom orijentisalo na neplodnu zemljoradnju, pa je od početka proljeća do nove žetve, većina stanovništva živjela od zelja jer nije bilo hljeba. Takav život je natjerao mnoga domaćinstva da se odsele u plodnije krajeve. Preseljavali su se gotovo u neizvjesnost sa nadom da će se tamo u tuđini okućiti, zaorati dublju brazdu i zamijesiti deblju pogaču. Prvo preseljavanje grahovskih porodica u

[5] Branko M. Bulajić „Rad partijske organizacije u Grahovu između dva rata 1920–1941“ Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić 1979. godine

Srbiju bilo je 1836. godine. Drugo veće preseljavanje bilo je 1898. godine. Te porodice su dobile zemlju na području Kuršumlije. Treće preseljenje iz Grahova bilo 1905. godine, a četvrto u prvim godinama poslije Prvog svjetskog rata. Te porodice su kolonizirane na području Prištine i Horgoša. Peto preseljenje Crnogorsko masovna kolonizacija za Vojvodinu (uglavnom u Vrbas), izvršeno je poslije Drugog svjetskog rata 1945. i 1946. godine.

Svaki naraštaj je bio u prilici da se bori za slobodu i zavičaj, jer su osvajački nasrtaji bili česti. Turci su popalili Grahovo 1661. godine. Isto tako su spalili skoro sva grahovska naselja 1807. godine. U novijoj istoriji Turci su pet puta u kratkom vremenskom razdoblju zauzimali Grahovo i pet puta iz njega izgonjeni. Godina 1836, 1842, 1853, 1858. i 1876. razbijana je turska vojska na području Grahova i okoline.

Grahovljani su pomagali Krivošijski ustanak 1869. godine i učestvovali u Hecegovačkom ustanku 1875. godine. Borili su se na Vučijem dolu jula 1876. godine. Ratovali su oko Skadra 1912/13. godine, kao i na Bregalnici 1913. godine. Branili su granice Crne Gore 1914/15. godine od Austrougarske agresije. U tim borbama, tokom 1914. i 1915. godine, punih 18 mjeseci vođene su stalne borbe. Najžešća je bila 21. oktobra 1915. godine na Zastrumu, Klobuku, u kojoj su poginula 92 borca iz Grahovskog bataljona. Osim toga, Grahovljani su sa ostalim zemljacima iz Sjedinjenih Američkih Država dolazili kao dobrovoljci da se bore za slobodu svoje otadžbine.[6]

[6] U SAD je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka veliki broj Grahovljana otišao na privremeni rad.

2. STANOVNIŠTVO GRAHOVA

Pavle S. Radusinović[7] o Grahovu i Grahovljanima, piše sledeće:

- *Iščezla zajednica Mataruge pominje se u području Grahova u 14. vijeku.*
- *Značajne napade na hercegovačke Turke, preduzimali su tokom 1738. godine Grahovljani, Pivljani, Moračani i Drobnjaci.*
- *Riđani, kao staro pleme, nekada su naseljavali područje od Onogošta do Ledenica iznad Risna. U antiturskim pokretima kroz 17. vijek, naročito u Morejskom ratu, pleme je imalo istaknutu ulogu. Od osnivanja turskog grada u Nikšiću, ono je počelo, poput plemena Nikšića, da slabi i da se raseljava, najviše po drugim krajevima Hercegovine. Od ostatka stanovništva i novih doseljenika – uskoka, obrazovale su se od sredine osamnaestog vijeka tri manje plemenske skupine: Krivošije, Grahovo i Nikšićke Rudine, dok su jedan dio riđanske teritorije prisvojili Čevljani i Cuce. Naziv Riđani zadržao se u imenu samo jednog sela u Nikšićkom polju.*
- *Kraško područje Grahovo, koje se prostire između Krivošija, Cuca, Banjana i Nikšićkih Rudina, bilo je, kao granična zona, razlog čestih sukoba između Crnogoraca i Turaka. Nakon bojeva 1836, 1852. i 1858. godine, pripojeno je Crnoj Gori.*
- *Grahovo je 1614. godine imalo 200 vojnika.*[8]
- *Po popisu stanovništva iz 1692. godine Grahovo je brojalo: 351 čovjeka pod oružjem, 500 žena i staraca i 1035 djece*[9]*.*
- *Grahovo je između 1881-1891. godine imalo 41 trgovačku radnju, da bi u vremenu 1892-1902. spalo na 30, 2 zanatske radnje i 1 kafanu.*

[7] Pavle Radusinović: "„Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine: Opšta istorijsko-geografska i demografska razmatranja"", SANU, posebna izdanja knj. DXV, Beograd, 1978. godine.

[8] U to vrijeme se stanovništvo popisivalo po broju vojnika.

[9] Ne raspolažem popisom stanovništva za Grahovo iz vremena Crne Gore, niti Kraljevine Jugoslavije. Međutim, svi koji su pisali o Grahovu ističu da je uoči Drugog svjetskog rata Grahovo imalo 4.000 stanovnika.

- *Popis stanovništva za vrijeme Crne Gore nije vršen, a za vrijeme Kraljevine Jugoslavije vršio se po banovinama, pa se za Grahovo ne može izdvojiti.*
- *Radusinović je tabelarno za Crnu Goru po mjestima iznio sledeće rezultate za 1881-1991. i za 1892-1902. godinu (izdvojeno samo za Grahovo).*

SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU

Uporedni pregled broja stanovnika i domaćinstava u opštini Grahovo 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 i stanova 1971, 1981 i 1991.

6	Broj stanovnika po popisu						Broj domaćinstava						Broj stanova		
	11948	11953	11961	11971	11981	11991	11948	11953	11961	11971	11981	11991	11971	11981	11991
Balosave	1153	1169	1135	1127	1106	663	225	227	226	227	224	116	226	224	116
Bare	3352	3390	3345	2255	1193	1163	880	885	880	558	449	443	558	551	447
Broćanac	2277	2277	2259	2219	1184	1116	551	551	555	447	446	337	447	448	337
Vilusi	3318	4477	3396	2283	2231	2216	770	992	885	774	668	774	770	771	885
Grahovac	2269	2289	2265	2264	2214	1188	553	554	553	554	447	442	554	448	442
Grahovo	1119	1130	1185	1118	887	882	334	442	663	441	338	337	441	119	440
Dolovi	880	993	884	444	222	119	221	220	220	114	07	66	114	99	88
Zagora	1186	1179	1158	1121	996	660	334	332	229	223	221	116	223	323	116
Zaslap	1193	1189	1165	1131	1101	884	336	334	332	226	224	221	226	225	225
Jabuke	1181	1174	1149	1132	662	223	333	331	229	225	224	26	225	114	66
Nudo	2267	2264	2264	2238	2206	2201	445	447	449	552	550	447	445	448	449
Podbožur	2200	2204	2222	1140	1135	661	338	337	339	229	330	221	229	333	118
Riječani	145	1180	1153	1139	666	669	332	332	229	227	117	220	227	118	119
Spila	3312	2236	1154	1156	1105	772	551	338	330	332	225	223	332	228	225
Ukupno	**33052**	**33251**	**22932**	**22367**	**11808**	**11417**	**6603**	**6622**	**6619**	**5529**	**4470**	**4409**	**5516**	**4458**	**4433**

2.1. PRESELJAVANJE GRAHOVLJANA U DRUGE KRAJEVE – EMIGRACIJA

Prvo preseljenje Grahovljana za koje postoje pisani dokumenti uslijedilo je pošto je Ali-paša Rizvanbegović popalio i poharao Grahovo 1836. godine[10].

Ljubomir Durković – Jakšić navodi da je te (1836) godine prebjeglo preko Mokre gore u Kneževinu Srbiju 72 duše Grahovljana.

„Zna se da su među tim Grahovljanima bili: Pavle Petrović, Aćim Vučetić, Rade Kilibarda, Tripko Pešov, Miloš i Nikola Bjelica, Ilija Bjelica i Pavle Stepanović“.

Dalje piše:

„Radi bolje sigurnosti predloženo je da se oni presele u unutrašnjost zemlje, kako ne bi činili i dalje „nestašluke“ koje su ranije u Grahovu „uobičajili činiti“.

Durković-Jakšić sljedeće preseljenje opisuje ovako:

„U Mokrogorski karantin stiglo je 30.08.1837. godine devet hercegovačkih familija, 57 duša, koje su prebegle iz Grahova od zuluma Ali-paše Rizvanbegovića Stojčevića, sa željom da se nasele u Kneževinu Srbiju kod svojih zemljaka koji su se bili doselili prethodne godine. I ove porodice naseljene su na turskim imanjima u Azbukovačkom srezu u Podrinskom okrugu. Bile su to porodice: Jevta Vučetića sa šest članova, Ilije Stanića sa pet članova, Miloša Bjelice sa pet članova, Mihaila Petrovića sa sedam članova, Jovana Vujačića sa devet članova, Goluba Andrijaševića sa osam članova, Ilije Andrijaševića sa šest članova, Đorđa Andrijaševića sa pet članova i Aćima Komnenovića sa šest članova“.

U poglavlju o doseljenicima u 1839. godini, Durković-Jakšić piše:

„U to vreme prošlo je na Zapruđu Jadarskog sreza u Podrinskom okrugu sedam familija Grahovljana, sastavljenih od 45 duša, tj. 19 muških i 26 ženskih duša. Ovi Grahovljani bili su podanici Crne Gore i imali su pasoš koji im je izdao Crnogorski senat, sa Njegoševim potpisom. U pasošu bilo je naglašeno da su ove familije poslate u Kneževinu Srbiju na prehranu“.

Okružne vlasti pokušale su da ih vrate nazad, ali su na kraju smještene u Račanskom karantinu, sa predlogom Ministarstva unutrašnjih poslova da se što prije pošalju u unutrašnjost zemlje, jer se znalo da su živjeći na granici

[10] Ljubomir Durković – Jakšić: „Srbijansko-crnogorska saradnja (1830-1851), Naučno delo, Beograd, 1957. godine.

navikli da prelaze iz države u državu, te da su navikli da čine pogranične ispade.

Kasnijih godina u Kneževini Srbiji nerado ili nikako su primali doseljenike iz Crne Gore. U vezi sa tim Garašanin kaže da novim doseljenicima ne treba dozvoliti ulazak:

“Da se ovako premnogo ovi neradnika i prosjaka u zemlju na veliko nespokojstvo našeg naroda upusti“.

Za ovakav stav davao je sljedeće objašnjenje:

„Iz iskustva se zna, da se oni nikada ozbiljno neće ovde da nasele, no pošto probave nekoliko meseci u prosjačenju, povrate se natrag, pa u povratku počine mnoge poare. Naš narod tako žestoko žali na Praviteljstvo što ono ne zabrani svakakvim ljudima ovamo prelaziti, i mnenie naroda mi moramo uvažiti, jerbo je pravedno i ne treba do toga da doteramo, da sam narod bude prinuđen mimo svoje vlasti izgoniti Crnogorce iz zemlje. G. Milutinović lako može u sebi umstvovati o Srbijanstvu, jednorodstvu, i šta ja znam još, ali to u stvari drukčije stoji“.

Govoreći o problemu doseljenika na granici, Garašanin između ostalog piše:

„Osim toga u to vreme (1847. godina, prim. autora), stiglo je na granici i 150 duša Grahovljana. U vezi s tim karantinske vlasti javljale su Ministarstvu unutrašnjih dela, ako se propuste crnogorske familije, onda će ovi Grahovljani pokušati preći granicu, kao i drugi koji su se tada spremali po Hercegovini za put zbog gladi“.

On navodi da ove familije nijesu imale nikakvo odobrenje od svoje vlasti da mogu ići za Srbiju radi naseljenja. Na granici su se nalazili u očajnom stanju i bez hrane. Turske vlasti stavile su ih pod stražu, da ne bi mogli ići po pograničnim selima i tražiti hranu, a preko granice u Kneževinu Srbiju nijesu mogle preći.

„Grahovske familije koje su bile stigle na granicu i neko vreme tu čekale dozvolu za prelaz bile su otišle turskom stranom preko Višegrada ka Bosni, da sebi mesto traže“.

„Ministarstvo unutrašnjih dela je donelo rešenje 7.07.1847. godine da se familije iz Crne Gore koje se nalaze na granici, puste u zemlju i naredilo je načelniku Žičkog okruga da ih uputi preko Čačanskog i Kruševačkog okruga

u Krajinski okrug. Što se tiče onih dvanaest familija iz Hercegovine, kao i onih Grahovljana, svima je zabranilo prelazak preko granice, smatrajući da bi njihovo naseljenje tada bilo u nevreme i na teret stanovnicima Kneževine Srbije".

Pavle S. Radusinović[11] o preseljenju Crnogoraca za Rusiju o Grahovljanima navodi sljedeće:

„*Prema podacima iz pasoških knjiga na Cetinju, vidi se da je u godinama 1866-1878. u Rusiju pošlo 76 lica, od kojih 20 Grahovljana*".

Radusinović piše da se veliki broj Crnogoraca u poslijeratnim godinama od 1878. do 1912. godine kretao prema Carigradu i drugim krajevima tadašnje turske teritorije među kojima je bilo i Grahovljana.

Isti pisac navodi da se pretežni dio Crnogoraca vraćao natrag nakon što je sticao određenu zaradu i pružio izvjesnu pomoć domaćima i svom kraju. Vraćali su se i kada je Crnoj Gori prijetila opasnost od napada. Uoči oslobodilačkih ratova 1876–1878. vratilo se 900 ljudi koji su upućeni u svoje bataljone da ratuju protiv Turske.

Govoreći o odlasku Crnogoraca na rad u Ameriku, Radusinović piše (prema arhivskim podacima) da je od 1879-1891. godine pošlo svega 90 lica iz raznih krajeva Crne Gore.

„*Prvi Crnogorac stigao je u Galveston 1894. godine. Godine 1900. u njemu je bilo oko 100 Grahovljana*".

Radusinović, pozivajući se na M. Filipovića, piše da se godine 1867. u Bosnu iselilo među ostalim i 19 porodica iz Grahova. Pozivajući se na više izvora, između ostalih i na P. Šobajića i A. Dakovića piše:

„*Tako se dosta pouzdano može pretpostaviti da se Dabarsko polje još tokom 16. i 17. vijeka naseljavalo Grahovljanima i Golijanima, a Nevesinje i Grahovo Kučima*".

Poslije oslobođenja od Turaka, počelo je masovno useljavanje Crnogoraca i Hercegovaca u Nikšić i njegovu okolinu. Po odselenju Turaka vršena je podjela agrara, uglavnom 1880. i 1881. godine i to tako što je knjaz Nikola označio „predeo svakom bataljonu"; bilo ih je sedam, među kojima i grahovski. U okviru bataljona izvršena je podjela po četama, a zatim pojedinačno starješinama i vojnicima. Navodi da se pouzdano ne može reći koliko ih je dobilo zemlju. Na posredan način P. Šobajić nam pruža podatke o tome na osnovu popisa stanovništva od 1931. godine. Po tom popisu se vidi

[11] Pavle Radusinović: "„Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine: Opšta istorijsko-geografska i demografska razmatranja"", SANU, posebna izdanja knj. DXV, Beograd, 1978. godine.

da je u Nikšiću živjelo 4.750 stanovnika, od kojih po porijeklu 40 domova starograđana, ostali su doseljenici, od kojih porijeklom Grahovljana je 19 domova.

Mita Kostić[12] pominje normalizovanje odnosa Srbije i Crne Gore, koje se pogoršalo zabranom useljavanja u Srbiju od oktobra 1882. godine. Zabrana je proistekla kao posljedica odnosa Obrenovića prema Crnoj Gori i njenoj dinastiji, a naročito od 1863. godine, kada je došlo do prijateljstva između knjaza Nikole i Petra Karađorđevića.

Kostić je na osnovu dokumenata cetinjske, bečke i beogradske vlade obradio iseljeničke grupe, koje su po sporazumu vlade – crnogorske i srpske – uz novčanu pomoć naseljavale 1889. godine toplički i druge krajeve Pomoravlja.

Kostić navodi novonaseljeni broj porodice pored onih koje su se ranije doselile. Po njemu, te godine se doselilo 45 kuća (domaćinstava) Grahovljana u Orlovcu i 47 u Preventici, gdje se ranije nalazilo 13 kuća.

Prema podacima P. Slijepčevića, B. Pajovića, Ž. Bulajića i drugih najveće iseljavanje iz Crne Gore bilo je u periodu od 1900. do 1912. godine[13].

U međuratnom periodu emigracija Crnogoraca u druge zemlje odvijala se manjim intenzitetom, ali obim emigracije nije moguće ustanoviti za Crnu Goru, jer popis iz 1921. godine nije ostavio podatke o rodnom kraju, a popis iz 1931. godine izvršen je po banovinama.

Poznato je da su se Crnogorci, među kojima i Grahovljani, selili u Južnu Ameriku i u SAD, ali se u to vrijeme veći broj vraćao, nego što je odlazio. Veći broj porodica se kolonizovao na Kosovo i Metohiju. Mnogi od onih koji su se školovali u drugim krajevima, ostali su tamo da žive i rade. Slično je bilo i sa vojnim licima.

Čedomir Sp. Bulajić[14] navodi da su XIX i XX vijek obilježeni po iseljavanjima u razne krajeve zemlje i inostranstva, prvenstveno u Ameriku (Kalifornija). Najčešća i najbrojnija iseljavanja bila su u Srbiju. Poslije protjerivanja Turaka trebalo je naseliti Toplicu nacionalnim stanovništvom. U tom cilju je srpska vlada 3. januara 1880. godine donijela zakon o naseljavanju. No, i prije toga vremena, od 1836-1840. godine, odselila su se sa područja Grahova 364 lica. Prema evidenciji izdatih pasoša navodi se da je samo iz

12 Mita Kostić: „Iseljavanje Crnogoraca u Srbiju 1889. godine“, Sazvežđa, Beograd, 2010. godine.

13 O iseljavanju Grahovljana u ovom periodu ne raspolažem podacima.

14 Čedomir Sp. Bulajić: „Vilusi“, Beograd, 1994. godine.

bratstva Bulajića sa teritorije Grahova od 1856-1905. godine odselilo u Srbiju njih 211. Tih pomjeranja ka Srbiji i Kosovu bilo je dosta sa područja Grahova i u XX vijeku.

Veliki odlazak na teške radove u Ameriku i vraćanje bez ikakve zarade pobudilo je na reagovanje vladu Crne Gore. Tako „Glas Crnogorca“[15] piše da ovo iseljavanje treba spriječiti ili ograničiti:

„Radnik često ide bez ikakve potrebe, a tamo bude upotrijebljen na gvozdenim putevima u rudnicima i fabrikama“.

„Glas Crnogorca“ u br. 19 od 1908. godine, prenosi članak iz lista „Srbin“ koji je izlazio u Americi, a u kojem je pisalo:

„Stoga Srbine brate, čuvaj i poštuj tu koricu hljeba koju zarađuješ i slatko pojedeš u svojoj domovini, svojoj kući, svojoj slobodici i ne navozi se na put iskušenja, put bijede i nevolje, a ako si baš željan vidjeti Ameriku i njene duboke rudnike, vruće livnice i velike fabrike, gdje je mnogo naših glava ostavljeno, sprženo ili ubijeno, a ti onda pričekaj do boljih vremena, da ti bar muke i nevolje ne budu uzaludni, a sada, sada, ti se brate Srbine, ne može ništa reći, nego samo to: – NE IDI U AMERIKU“.

Razvijeno rodoljublje nikada nije napuštalo Crnogorce, pa su se vraćali u domovinu kada se god za to ukazala potreba. Dolazili su da se za otadžbinu bore i ginu. Po podacima koje iznosi Čedomir Sp. Bulajić u monografiji „Vilusi“, samo sa područja Vilusa, od onih koji su otišli u Ameriku, u Balkanski rat i Prvi svjetski rat vratilo se njih 166.

15 „Glas Crnogorca“ br. 17 od 1904. godine.

3. KRATKI ISTORIJSKI PODACI O GRAHOVU DO POČETKA 20. VIJEKA

Prve podatke o Grahovu u istorijskoj građi imamo iz 14. vijeka. Prema pisanju većine autora, Grahovo je bilo centar Riđanske nahije. To je područje današnjih Krivošija, Grahova, nikšićkih Rudina i dijela Cuca.

Riđani su po nekim autorima prvi slovenski doseljenici na ovim područjima, koji su se izmiješali sa starosedeocima, poromanjenim ilirskim plemenom Mataruge. Mataruge se pominju i kao prvi stanovnici Grahovskog polja. Krajem 14. vijeka Riđani su ih uništili – protjerali ili asimilirali.

Ime prvog riđanskog kneza Sladoja pominje se od 1461. godine. Kada su Turci 1465. godine osvojili ove krajeve i čitavu Hercegovinu i Riđanska nahija, odnosno grahovsko pleme, pada pod tursku vlast.

Grahovo, sa malim prekidima, ostaje pod turskom upravom sve do pripajanja Grahova Crnoj Gori 1858. godine. Mlečani osvajaju Grahovo 1687. godine i u njemu ostaju trinaest (13) godina, kada ga Turci ponovo osvajaju 1700. godine. Mlečani su ponovo na kratko zauzeli Grahovo 1717. godine, ali su se iz njega brzo povukli.

Može se zaključiti da su odnosi Turaka prema Riđanima, odnosno Grahovljanima, sve do Morejskog rata (1684-1699) bili korektni. Ovakva pretpostavka, između ostalog, temelji se na tome što su Riđani i poslije pada pod tursku vlast, zadržali istog kneza Sladoja. Još uvjerljivije djeluje činjenica da su Grahovljani 1499. godine sklopili ugovor sa dubrovačkim majstorima o izgradnji crkve u Grahovu (današnja crkva Sv. Nikole), čijeg patrona Sv. Nikolu i danas slavi šest bratstava sa područja Grahova.

Ridani su prvo pleme koje je aprila 1748. godine od Zbora glavara Crne Gore primljeno u njen sastav. Vjerovatno je Petar II Petrović mislio na ovaj istorijski datum kada je 1838. godine pisao ruskom konzulu Gagiću u Dubrovniku, da je Grahovo crnogorsko od prije 100 godina i da mu ga je njegov djed ostavio.

Isidora Sekulić[16] u knjizi o Njegošu navodi da je Njegoš redove koji su se odnosili na Grahovo podvukao, što se radi onima koji slabo shvataju i razumiju. Jevto Milović navodi da je ovo Njegoš i na drugim mjestima isticao.

Grahovsko pleme se formiralo u 17. i 18. vijeku (otprilike teritorijom današnjih mjesnih zajednica Grahovo i Vilusi) raspadom Riđanske nahije.

Grahovljani se jače vezuju za Crnu Goru od 1717. godine, kada Mlečani za kratko osvajaju Grahovo, ali ga i brzo napuštaju.

Posebno poglavlje u borbi Grahovskog plemena predstavlja 19. vijek, kada nastaje još čvršće povezivanje sa Crnom Gorom, sve do ujedinjenja – pripajanja Crnoj Gori. Grahovo sve više izbjegava vazalski odnos, tj. vazalske obaveze. Grahovljani stalno četuju radi potpunog oslobođenja od turske vlasti. Nema nijednog rata kojega je vodila Crna Gora, a da Grahovljani u njemu nijesu učestvovali.

U Grahovu je 1807. godine stigao Crnogorsko-ruski odred pod komandom vladike Petra prvog Petrovića i ruskog pukovnika Zabjelina, koji se poslije neuspjele borbe protiv Turaka na Klobuku i Francuza u Boki, povlači. Turska vojska je tom prilikom u znak odmazde popalila sela u opštini Grahovo: Viluse, Dolove, Grahovac i Zaslap.

Grahovsko pleme je više puta odbijalo da plaća harač turskoj upravi. To, kao i njihov buntovni stav prema Turcima, prisiljavalo je Turke na preduzimanje najdrastičnijih mjera: ubijanje, pljačkanje, paljenje domova, zatvaranje i odvođenje u ropstvo.

„Pitanje Grahova bilo je neprestano od 1815. godine povod za mnogobrojne sukobe pograničnih crnogorskih i brđanskih plemena sa hercegovačkim Turcima. Grahovo je bilo u neku ruku zborno mjesto hajdučkih četa iz svih krajeva prema Hercegovini“[17].

Grahovo je zbog svoje istorijske uloge, prirodnog položaja i kao granično područje, na nemirnoj tromeđi Crne Gore, Turske i Mletačke republike, kasnije Austrougarske, bilo značajno za svakog osvajača i svaki je želio da ga prisvoji. Za Crnu Goru, imati Grahovo značilo je posjedovati „ključe“ koji bi otvorili vrata Hercegovine, a za Turke istureni šanac protiv crnogorskih pretenzija, odakle su mogli kontrolisati važne puteve između Crne Gore, Hercegovine i Boke Kotorske.

16 Isidora Sekulić: „Njegošu knjiga duboke odanosti“, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951. godine.

17 Jagoš Jovanović: „Stvaranje Crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti“, Narodna knjiga, Cetinje 1948. godine.

Zbog navedenih razloga i turskih neobuzdanih pretenzija bilo je nekoliko velikih pohoda protiv Grahovljana: 1836, 1842, 1853. (od kada se Grahovo potpuno vezuje i oslanja na Crnu Goru) i 1858. godine (kada se Grahovo oslobađa od Turaka i prisajedinjuje Crnoj Gori). Svaka od ovih borbi, zbog njihovog značaja zaslužuje da ima istaknuto mjesto u istoriji i bude opisana u posebnim knjigama.

Pleme je tokom čitavog vijeka ostalo jedinstveno. Nikada nije vodilo međusobne borbe, pa ni bratstva unutar njega. Nijesu se ispoljavali običajni zakoni krvne osvete. Tokom turske vladavine vjera se čuvala zajedno sa predanjem i pripadnici grahovskog plemena u tome se nikada nijesu pokolebali. Pleme je ostalo jedinstveno. Iako su živjeli u vrlo teškim uslovima, pod pritiscima, čestim paljenjima domova i borbama, nije bilo po zvaničnim dokazima brojnijih prelaza u islam. Bilo je pojedinačnih, ali najčešće je to bilo zbog krvne osvjete ili iz inata (često se čula riječ: „Poturčio bih se iz inata“).

Nikola S. Vujačić navodi da je u 18. vijeku živio Sava Vujačić, poznat kao prgav čovjek. Po tome je dobio ime Sava Ljuca.

„Jednog dana naljutio se Sava, ode u Nikšić i tamo se poturči. Namnožilo se njegovo potomstvo, pa osnuju bratstvo Ljuce. Među njima je bilo dobrih ljudi koji su nastojali da svom bivšem bratstvu pomognu u dobru i zlu. Vujačići su nerado prihvatali pomoć od Ljuca, zbog toga što je on jedini iz bratstva Vujačića pristupio neprijatelju“[18].

Navedeni primjer pokazuje koliko Grahovljani vole svoj rodni kraj. Pretpostavljam da je i Savi Vujačiću milije bilo mjesto u kome je ponikao i odrastao od mjesta življenja u kome je stvorio svoju porodicu i brojno potomstvo, kao i vjera u kojoj je bio od vjere koju je iz inata prihvatio.

Koliko je Grahovo bilo značajno za Crnu Goru govori i podatak da je u borbi protiv Turaka na Grahovu 1836. godine između ostalih poginulo i osam Petrovića, među kojima i rođeni brat vladike Rada. Da je isto toliko bilo značajno i za Turke vidi se iz sporazuma od 24. septembra 1842. godine, koji je sklopljen uz posredovanje ruskog konzula i austrijskog predstavnika između Ali-paše i Vladike o uspostavljanju granice između Crne Gore i Hercegovine. Po tom sporazumu Grahovo je postalo neutralna zona, na kome nemaju pravo vlasti ni Crnogorci ni hercegovački Turci.

I pored postignutog sporazuma Grahovo je nemirno područje sve do 1878. godine. Zbog toga je izvršen veliki pohod Omer-pašine vojske 1852/53. godine u kome je Grahovo stradalo više nego ikada ranije, a i poslije toga.

---

[18] Nikola S. Vujačić: „Rodoslov bratstva Vujačić“, Nikšić 1982. godine.

3.1. BORBA NA GRAHOVCU 1858. GODINE

U istoriji od Jagoša Jovanovića, između ostalog, o borbi na Grahovcu piše i sljedeće:

„Više od 20 godina trajali su sukobi neprekidne borbe između Crnogoraca i Turaka oko Grahova. Knjaz Danilo nije ni po koju cijenu htio da Grahovo ustupi Turcima. Čvrsto je odlučio da se odupre sa svim snagama, da se u tome odlučnom momentu kroz borbu konačno riješi da li je Crna Gora nezavisna država u odnosu prema Turskoj. Prema Turcima koji su zaposedali Grahovo knjaz je isturio skoro svu snagu sa kojom je raspolagao u tom teškom momentu. Crnogorske vojske je bilo blizu 6000, ne računajući hercegovačke ustanike“.[19]

U istoriji se opisuju borbe Crnogoraca i Turaka, a između ostalog piše:

„U toj borbi, poginuo je Kadri-paša, zamjenik Husein-paše, od ruke harambaše Stojana (treba Spasoja, prim. autora) Vučetića. Komandu je preuzeo Feriz-paša, ali turska vojska nije mogla da izdrži novi crnogorski juriš i počela se raspadati na sve strane i bježati u paničnom bjekstvu“.

„Pobjeda na Grahovcu je najslavnija crnogorska pobjeda od svih pobjeda u prvoj polovini XIX vijeka. Ona je i pored toga imala mnogo veći politički nego vojni značaj... U aprilu 1859. godine naročita komisija izvršila je omeđavanje tursko-crnogorske granice. Crna Gora je dobila Grahovo... Pored uvećanja svoje teritorije Crna Gora je ovim razgraničenjem faktički dobila priznanje svoje nezavisnosti iako to nije pravno priznato u nekom međunarodnom dokumentu“.

Marko Vujačić o borbi na Grahovcu piše:

„Preko 3.000 mrtvih i ranjenih Turaka ležalo je na popríštu. Izgubili su komandanta Kadri-pašu i mnogo drugih begova i buljubaša. Posječenu Kadri-pašinu glavu nakon boja, Crnogorci su donijeli serdaru Milošu. On je uzeo u ruke, pažljivo je okrenuo nekoliko puta, pa se onda zagledao u mrtve Kadri-pašine oči, govoreći: „Kadri-pašo, ljubim te, evo, među Crnogorcima, u tvoje mrtvo čelo u znak priznanja za tvoje junaštvo“. Dalje nastavlja sa prekorima što mirno nije ispijao šerbat u svojoj Meki“[20].

---

19 Jagoš Jovanović: „Stvaranje Crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti“, Narodna knjiga, Cetinje 1948. godine.

20 Marko Vujačić: „Znameniti crnogorski i hercegovački junaci“, Prosveta, Beograd.

Vujačić navodi da je na ratištu tokom cijele borbe ostalo preko 6000 Turaka i oko 2000 Crnogoraca i hercegovačkih ustanika.

Prema pisanju akademika Branka Pavićevića[21] crnogorska pobjeda na Grahovcu odjeknula je u Evropi. Diplomatije velikih evropskih sila bile su impresionirane ovim događajem. Sva zapadnoevropska štampa prenijela je vijesti i detaljne izvještaje o trijumfu Crnogoraca. Malo ko je očekivao da će rezultati bitke na Grahovcu biti tako porazni za Turke. Po nekim pisanjima na Grahovu se odvijao dvoboj Crne Gore i Turske pred očima Evrope.

Nikola Vujačić takođe piše da je svjetska štampa pisala o ovoj pobjedi. Navodi da je Grahovačka bitka opjevana i na stranim jezicima. „Srpske Novine", koje su izlazile u Beogradu donijele su veliki uvodnik sa naslovom „Grahovac je osvetio Kosovo", a engleski „Times" pored ostalog piše:

„Ova mala zemlja, koja se na geografskoj karti može jedva mikroskopom naći, zaslužuje pažnju cijele Evrope i Hrišćanstva".

Nakon velike pobjede na Grahovcu borbeni duh Grahovljana se dokazuje u Krivošijskom ustanku 1869. godine u borbi za oslobođenje Boke od Austrougarske okupacije, kao i u Hercegovačkom ustanku 1875. godine u borbi za oslobođenje od Turaka.

Drugi Omer-pašin napad na Crnu Goru 1862. godine, bio je novo iskušenje za Grahovljane i Crnu Goru. Grahovske čete su u ratu učestvovale u sastavu crnogorske vojske. Na Vučjem Dolu 1876. godine izvojevana je velika pobjeda.

---

[21] Branko Pavićević: "Stvaranje crnogorske države", Rad, Beograd, 1955. godine.

4. GRAHOVO OD POČETKA 20. VIJEKA DO UJEDINJENJA 1918. GODINE

Grahovljani su tokom 19. vijeka živjeli u slozi, uvijek spremni za zajedničku borbu protiv osvajača.

Crna Gora je nekoliko puta dolazila u zategnute odnose sa Srbijom zavisno od toga koja je dinastija ili ličnost vladala Srbijom. Ovi sukobi se nijesu odrazili unutar grahovskog plemena. Njihova vjekovna težnja je bila da budu u sastavu Crne Gore.

Krajem 19. vijeka i početkom 20. vijeka netrpeljivost između Srbije i Crne Gore dolazi do kritične tačke. Apsolutizam knjaza Nikole Petrovića se povećava i on se grubo obračunava sa svojim protivnicima i protivnicima njegovog režima. U to vrijeme u Crnoj Gori formira se pokreta za ujedinjenje Crne Gore i Srbije, čiji su najveći pobornici crnogorski omladinci na čelu sa Grahovljaninom Markom Dakovićem.

U Beogradu se osniva Klub crnogorske univerzitetske omladine sa predsjednikom Markom Dakovićem na čelu. Veći broj je bio da se pod svaku cijenu dođe do ujedinjenja. Tako dolazi do „bombaške afere“ u kojoj je trebalo da bude likvidiran knjaz Nikola. U Maloj enciklopediji[22] piše da su bombe nabavljene u Srbiji te da su u zajednici sa ondašnjim političkim strankama i organizacijama u Srbiji pokušali da 1908. godine sruše knjaževu samovolju. Poslije otkrivanja zavjere (oktobra 1908) četiri zavjerenika su osuđena na smrt među kojima i Marko Daković. Ipak, Marko je uspio da prebjegne u Srbiju.

Aktivni saradnik Marka Dakovića za ujedinjenje bio je srednjoškolac Nikola Kovačević iz Grahova (Nudola). Ove dvije ličnosti, kao intelektualci, Marko advokat, sin plemenskog kapetana Akima Dakovića, a unuk vojvode Jakova, poznatog crnogorskog junaka, bili su popularni i cijenjeni u svom kraju. Dosta uglednih Grahovljana bilo je uz knjaza Nikolu, pa je tako i u Grahovu, kao i u ostalim djelovima Crne Gore, došlo do političke podvojenosti između pristalica knjaza Nikole „pravaša – zelenaša“ i pristalica ujedinjenja sa Srbijom „klubaša tj. bjelaša“.

[22] Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija, drugo izdanje, Beograd, 1968. godine.

Nikola Kovačević detaljno priča[23] (po dr Jovanu R. Bojoviću) kakva je u to vrijeme bila situacija u Grahovu:

"Pojavom klubaša i pravaša prvi put je u Crnoj Gori tako oštro izdvojena politička podvojenost, između dva politička pravca. Zavadili su se stranački između sebe i građani i seljaci. Dolazilo je do drastičnih odnosa. Jedni drugima u kuću nijesu išli, ženiti se jedni od drugih nijesu htjeli, između sebe nijesu govorili. Na drugoj strani organizovana je obaveštajna služba do sitnica. Brat je brata čekao u zasjedi da ubije".

O situaciji u Grahovu Nikola priča:

„Ja se dobro sjećam tih borbi od 1907-1912. godine u Grahovu. Iz Grahova je nekoliko ljudi osuđeno na robiju zbog učešća u pripremanju atentata.

Osuđen je Marko Daković, njegov otac i dva brata. Osuđeno je još nekoliko seljaka koji su direktno prenosili bombe. U Grahovu su se stvorila dva fronta. Tolika je zategnutost bila (navodi prethodni iskaz) da su imali posebne kafane gdje su se sastajali – sve je išlo usmeno, došaptavanjem. Jedan od stričeva čeka mojega oca u zasjedu da ga ubije. Stric je bio klubaš, a otac pravaš.

Napredne ideje počele su dolaziti i od dobrovoljaca povratnika iz Amerike. Pred početak Balkanskog rata, skoro da je bilo više Crnogoraca u ekonomskoj emigraciji, koji su mogli nositi pušku, nego u samoj Crnoj Gori. Interesantno je da su u ekonomsku emigraciju, skoro po pravilu odlazili imovno dobrostojeći seljaci, a puka sirotinja nije imala mogućnosti da nabavi putni trošak za Ameriku. Bilo je čak činovnika, pa i oficira narodne vojske, popova, kaluđera, koji su išli u Sjedinjene države u ekonomsku emigraciju i tamo radili kao obični fizički radnici. Grahovo je stradalo i od crnogorske vojske, od pljačke. Pljačkali su krompir, kukuruz, u kućama koje su bile evakuisane. Dođe sestra ili žena, natovari sve što nađe i otjera kući kao svoje. Naš narod je bio ostao između dva fronta. Nijesu mogli obrađivati zemlju. Ono stoke što su imali morali su predavati u rekviziciju".

Pošto je bila velika propaganda protiv kralja Nikole (kralj od 1910. do 1918. godine) vrijedno je navesti sljedeće Nikolino kazivanje:

„Nemoguć je ipak, bio svaki uspjeh. Ja mislim, i ako sam bio protivnik kralja Nikole, da se on u osnovi nije ogriješio o savezničke dužnosti. Ali, šta je mogla sirotinja".

Kovačević smatra da je bilo slobodnih izbora, bez obzira na sve, Crnogorci bi izglasali prije posebnu Crnu Goru, nego ujedinjenje sa Srbijom.

23 Jovan Bojović: „Kazivanje Nikole Kovačevića – Starog, Nikšić, 1981. godine.

Po ujedinjenu, kod Kovačevića je nastalo veliko razočarenje u sve, pa navodi sljedeće:

„Kad su se razvile akcije protiv ujedinjenja Crne Gore, došao je Stojan Popović, pukovnik iz Beograda, organizovao jedinice za gonjenje separatista, ili zelenaša. Čuda su pravljena, ubijani su ljudi, paljeni domovi i plijenjena stoka. Kaznena ekspedicija. To je raspoloženje za ujedinjenje oslabilo i kod onih koji su i grlom i dušom bili za ujedinjenje. Nije to bilo ono što sam ja mislio. Grahovo, koje je u ogromnoj većini bilo za ujedinjenje, splasnulo je bilo".

Ovakav odnos je uzrokovala „Božićna pobuna" uoči badnjeg dana 1919. godine, koja je bila protiv ujedinjenja, a koju je trebalo srušiti. U Grahovu se nije pojavio ovakav pokret, pa ni pojedinačno. Pobunjenici su bili protiv načina ujedinjenja, jer su smatrali da se gubi crnogorska državnost, koja je bila najstarija na ovim prostorima.

Po pisanju Čedomira Bulajića[24] i Grahovljani su pozvani da uguše pobunu i brane Cetinje. Oni su išli, ali u borbi nijesu učestvovali. Grahovljani su ponovo u martu išli sa grupom oficira i 400 omladinaca da uguše pobunu u susjednim Cucama. Piše da se u dogovoru sa plemenskim kapetanom Akimom Dakovićem u Grahovu riješilo da se u Cuce pošalju četiri oficira na razgovor sa njihovim vođama. Kroz razgovor upoznali su vođe Cuca sa naređenjem da im se popale kuće, porodice pošalju na Cetinje, stoka zaplijeni, pa je od njih zahtijevano da se vrate kućama i sve riješi na miran način. Kada su vođe Cuca vidjele šta rade Brđani i drugi kroz Cuce, tražili su da dođu Grahovljani. Cuce su oružje sami predali, a Grahovljani nijesu primijenili ni jednu kaznenu mjeru. Razdvojili su se u ljubavi, a narod Cuca i danas odaje priznanje Grahovljanima za takvo ponašanje. Kada se zna kakav je obračun bio sa pobunjenicima u okolini Cetinja, onda se može više cijeniti postupak Grahovljana prema Cucama.

Bilo je upornih pobunjenika, „komita", koji su svoj revolt ispoljavali i poslije ugušenja pobune. Postupak prema jednom od njih opisao je Mihailo Lalić[25] kako je žandarm došao kod kuće komita Zvicera u Cucama, ispred kuće za drvo vezao njegovu majku, a ženu sa četvoro djece zapalio u kući. Majka je gledajući ovo poludela, a izvršilac ovog djela, koji je inače došao iz Srbije, dobija službu na Cetinju i hvali se da on zna i drastičnije od onoga što je uradio se porodicom Zvicer.

[24] Čedomir Sp. Bulajić: „Vilusi", Beograd, 1994. godine.

[25] Mihailo Lalić: „Gledajući dolje na drumove", Beograd, 1983. godine.

Najveći borac za ujedinjenje Marko Daković, nezadovoljan načinom ujedinjenja i postupcima prema narodu, posebno obespravljenosti Crnogoraca, već 1920. godine napušta bavljenjem politikom, sve do ponovnog ulaska u Simovićevu vladu 27. marta 1941. godine u kojoj ostaje tokom aprilskog rata (15. aprila), kada zajedno sa ostalim članovima vlade napušta zemlju i tom prilikom gine u avionskoj nesreći u Atini.

Narod Grahova je bio radostan što je Marko postao član Simovićeve vlade, očekujući od njega nemoguće.

Nezadovoljan ujedinjenjem svoj položaj političara u srezu odbija Nikola Kovačević. Nikola, za razliku od Marka, nastavlja veoma aktivno da se bavi politikom u radničkom i komunističkom pokretu.

Nikola Kovačević priča kakva je njegova unutrašnja borba bila o tome šta da radi. Riješio je da raskrsti sa nacionalizmom, pošto se uvjerio da to nije dobro. Poslije Oktobarske revolucije, tamo se pojavi boljševizam, koji mu se nije dopadao, pa je riješio da se bori protiv njega. U Beogradu je nabavio sve knjige, na ruskom, srpskom i njemačkom jeziku, koje su se kritički osvrtale na tu pojavu. Nabavio ih je sa željom da prouči kako bi se uspješno mogao boriti protiv boljševizma. Čitajući te kritičke osvrte shvatio je da tu ima dosta pozitivnog i opredijelio se za radnički pokret. Pošto je jedan od najznačajnijih osnivača KP u Crnoj Gori, Komunističkoj partiji se posvetio do kraja svojeg života.

Nikola u vezi sa pristupanjem stanovništva KP priča:

„Što je interesantno, svi oni Crnogorci koji su glasali za ujedinjenje sa Srbijom još više su se razočarali, a bilo je i mnogo onih koji su bili protiv ujedinjenja i prihvatili komunizam kao spas. Federalisti i separatisti su pristupili KP, ali su odmah iz nje istupili zato što ona nije postavljala nacionalno pitanje kako su oni željeli“.

Prethodno sam napisao da bi se bolje shvatila situacija u Grahovu 1941. godine. Vjerovatno da je to što je navedeno uticalo i na događaje tokom Drugog svjetskog rata u Grahovu.

Kao što je poznato Marko i Nikola 1941. godine nijesu bili u Grahovu (Marko je poginuo, a Nikola se nalazio u inostranstvu). Vjerovatno je da se jedan broj Grahovljana opredijelio za stranu u ratu pretpostavljajući na kojoj bi se strani našla ova dvojica njihovih zemljaka, kao i na osnovu ranijih političkih podjela u Grahovu.

Malo je Grahovljana koji znaju za kasniji politički stav Marka Dakovića, već ga drže u sjećanju samo kao najvećeg pobornika ujedinjenja. To me je navelo da zabilježim pisanje Andrije Koprivice u knjizi „Takvi su bili“[26]. O Marku piše:

„Na dan 3. septembra 1932. godine Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je na godinu i po Jevta Pavića, advokata iz Crne Gore… Branilac Pavića bio je Marko Daković, advokat i vođa mlade Crne Gore iz doba ujedinjenja naših naroda. Daković je nakon ujedinjenja bio prekinuo sve veze sa zvaničnim Beogradom…pa se povukao iz aktivnog političkog života već 1920. godine i nastanio u Podgorici gdje se bavio advokatskim poslovima“.

Koprivica navodi da je dolazak Dakovića poslije dvanaest godina u Beograd probudilo interesovanje, ali štampa o dolasku, kao i o suđenju nije obavještavala. Tih dana se u Beogradu nalazio specijalni dopisnik „Lidu Pravo“, pa je poslao svoj dopis, koji je objavljen 4. septembra 1932. godine. Prema tom dopisu Daković je braneći svog klijenta između ostalog rekao:

„Moj klijent je rekao da naš narod robuje unutrašnjem neprijatelju. To naše ropstvo nije trogodišnje već na našu veliku žalost i sramotu dugogodišnje i nema izgleda da ćemo ga se mirnim putem osloboditi. Sem toga, nazvao je ovaj režim najsramnijim u državi. To znači da su mnogi prije ovoga bili sramni, a pošto je ovaj najteži narodnoj grbači, tim je umjesna konstatacija optuženog kada ga označuje za najsramnijeg. Ni njegov izraz upućen narodu „gazi te prljava čizma“ nije neumjesan, jer kamo sreće da je taj režim samo prljav, već je on stvarno krvav i pod njegovim se nogama svakodnevno puši krv neslobodnih građana, koji stenju bez spasa i glasa, nemoćni da se te čizme oslobode…

Kao najteži inkriminisani optužnica naznačuje mome klijentu što je današnji ustav nazvao mangupskim. O, kamo sreće da je naš ustav samo mangupski! Mi se ne bi bunili. Ali, šta da radimo kada je taj ustav razbojnički i zlikovački po kome su dozvoljena zločinačka djela, koji zabranjuje svaki zbor i dogovor, koji, eto, trpi i prijeki sud kakav vi sačinjavate i koji uvodi u život laži parlamentarizma koji prikriva diktaturu… To nije ustav već jedan od onih mnogobrojnih dekreta koje je objavila diktatura poslije šestog januara kao blef i obmanu naroda!“.

Kada ga je predsjednik suda upozorio na oštrinu riječi sa pretnjom da će ga izbaciti iz suda, odgovorio je:

26 Andrija Koprivica: „Takvi su bili“, Obod, Cetinje, 1966. godine.

„Moj klijent je politički krivac (bio je generalni sekretar raspuštene Zemljoradničke partije za Crnu Goru, prim. autora). Proces je političke prirode. Ja sam politički čovjek, ja moram govoriti političkim rječnikom“.

Međusobni stranački sukobi Grahovljana do Balkanskog rata 1912. godine nijesu negativno uticali na dalji tok zbivanja. Naprotiv! Složno, kako su to njihovi prethodnici činili, otišli su u boj protiv svog vjekovnog neprijatelja.

„Na položaju prema Skadru, Grahovski bataljon je u stalnim borbama. Najtežu borbu imao je 16. oktobra 1912. godine na Bardanjolu kada se prsa u prsa sukobio sa turskom vojskom. U toj krvavoj bici poginulo je 55 ratnika, ranjenih je bilo znatno više, pa je ukupno 135 vojnika i starješina od 700 izbačeno iz stroja“.[27]

Grahovski kombinovani bataljon učestvuje i u Drugom balkanskom ratu u borbi protiv Bugara na Bregalnici. Grahovljani su u područje Bregalnice stigli 21. juna 1913. godine. Poslije poraza bugarske vojske i odluke Budimpeštanskog mira od 25. jula iste godine, Grahovljani se vraćaju svojim kućama krajem avgusta 1913. godine. Čedomir Sp. Bulajić navodi da su sa područja Vilusa poginula dva ratnika, ali podatke o ukupnom broju poginulih iz Grahovskog bataljona ne navodi.

Kada je Crna Gora objavila rat Austrougarskoj 6. avgusta 1914. godine,[28] Crnoj Gori su kao dobrovoljci pristizali njihovi zemljaci iz inostranstva. Najveći broj dobrovoljaca bio je iz Amerike. Nažalost, jedan broj Crnogoraca nije stigao da brani svoju otadžbinu, a među njima i Grahovljani, jer je brod na kome su se nalazili potonuo kod Medova (Albanija). Grahovljani su ginuli i u savezničkoj vojsci kao mornari i avijatičari. Ginuli su na više strana gdje su smatrali da se treba hrabro boriti i časno poginuti za svoju slobodu i slobodu svoga naroda.

Cijeli zapadni i južni dio kapetanije Grahovo bio je granični pojas Crne Gore prema Austrougarskoj, što je stvaralo za Grahovo veoma tešku situaciju. Cijeli pojas je trebalo braniti za šta je bio angažovan Grahovski bataljon sa četom dobrovoljaca i Bjelopavlićkom i Vasojevićkom brigadom. Tokom 1914. i 1915. godine, punih 18 mjeseci vođene su stalne borbe. Najteža je bila 21. oktobra 1915. godine na Zastrmu – Klobuk. U toj borbi su poginula 92 ratnika iz sastava Grahovskog bataljona.

---

27 Čedomir Sp. Bulajić: „Vilusi“, Beograd, 1994. godine.

28 Crna Gora je objavila rat Austrougarskoj kada su u Evropi postojala dva bloka. Kralj Nikola je smatrao da će sile Atante pobijediti Centralne sile. Osim toga, na to je uticalo i javno mnjenje koje je smatralo da Srbiji treba pomoći, a što je on prihvatio.

Grahovska teritorija je okupirana od Austrougarske 11. januara 1916. godine, kada za Grahovljane nastupaju teški dani. Većinu muškaraca od 14 do 80 godina okupatori su odveli u ropstvo. Neke kuće su porušene i popaljene, a svaka prazna. Sve je bilo opljačkano – hrana, roba, stvari, žito, novac, stoka, sve što je bilo vrijedno. Internirani su u ropstvo (Mađarska, Bosna i Bar) svi oficiri i školovani ljudi, a sa njima i veći broj ostalih Grahovljana. Ništa se nije obrađivalo, jer sjemena nije bilo. Ljudi su umirali od gladi i španjolice[29].

„... Švabe svojim dolaskom doniješe teret i glad. Rat je utro sve što je narod imao i od čega je živio, stoka je nestala, a zemlja ostala neobrađena. Nastalo je umiranje od gladi i tifusa. Živi nijesu imali snage da ukopaju one koji su umirali svakodnevno, što govori i primjer Andrije Markova Vučetića, koji je bio dobar vojnik i radnik, ali za nekoliko dana umrije sa sve svoje devetoro djece (dvoje ostalo u životu, a šestoro je umrlo). Komšije nijesu mogle da ih ponesu do groblja i sahrane, već ih sahrane pokraj same kuće, da bi ih poslije oslobođenja narod ponio do groblja i sahranio. Tako se dešavalo i sa do juče hrabrim borcima, koje je iznurene nalazila smrt na putu i tu su sahranjivani. Najteže je bilo gledati bespomoćnu djecu kako umiru od gladi i bolesti, bez zalogaja hrane i bilo kakvih ljekova. Okupator je ovako iznureni narod zatvarao u logore i tjerao na rad, a on je masovno umirao“.[30]

Kada je Austrougarska objavila rat Srbiji i napala je sa tri strane, neprekidno je pokušavala da nagovori kralja Nikolu da Crna Gora u ovom sukobu ostane neutralna, te da će u tom slučaju dobiti ispravku granica prema Hercegovini i da će dobiti Skadar, Spič i Budvu. Čim je srpski poslanik na Cetinju upitao kralja kakav će stav zauzeti Crna Gora, dobio je jasan i odlučan odgovor:

„Srbija može računati na bratsku i neograničenu pomoć Crne Gore, kako u ovom sudbonosnom času, tako i u svakom drugom“.[31]

Crna Gora je objavila rat Austrougarskoj 6. avgusta 1914. godine. Sljedećeg dana Crna Gora je objavila rat i Nemačkoj. Crna Gora je pristala da jedan viši srbijanski oficir dođe za načelnika crnogorske vrhovne komande. Postavljeni su na tu funkciju general Božo Janković i pukovnik Petar Pešić.

---

29 Španska groznica ili španski grip je bila jedna od najsmrtonosnijih pandemija u istoriji čovječanstva. Pojavila se pri kraju Prvog svjetskog rata, a od nje je umrlo oko 50 miliona ljudi.

30 Nikola S. Vujačić: „Bratstvo Vujačića“, autorsko izdanje, Nikšić, 1954. godine.

31 Jagoš Jovanović: „Stvaranje Crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti“, Narodna knjiga, Cetinje 1948. godine.

Ova dvojica su od 45.000 vojnika koliko je Crna Gora tada imala odredili 30.000 da se bori zajedno sa srbijanskom vojskom, kako bi se povratile zauzete teritorije.

Kralj Nikola se nije mogao sa ovim pomiriti, smatrajući da je na taj način ugrožena teritorija Crne Gore jer je nastojao da veći broj vojnika pošalje na granici prema Hercegovini, uglavnom na granici Grahovske kapetanije, koja je bila ugrožena od Boke i Hercegovine. Janko je otišao, a komandu preuzeo Petar Pešić, od kada ova misija više nije samo vojnička već politička, sa zadacima od Pašićeve vlade.

Sva krivica se nastojala prebaciti na kralja Nikolu. Stari su bili ponosni na Grahovo i za njega se borili. Mladi nastavljaju sa ponosom što se vidi iz pjesme „Grahovo“ Lj. Jakšića, rođenog daleko od Grahova.

GRAHOVU

Od malena učahu me,
Prije nego prvo slovo
Ka što oca, majku volim
Tako volim i Grahovo

Da me ljubav za Grahovom,
Snažnije i jače veže,
Učahu me da mi kosti,
Pradedovske u njem leže.

I da moram kad odrastem,
Ispuniti starih volju,
Da im kosti počivaju,
U Grahovskom ravnom polju.

Rođen sam u Vojvodini,
Ona me je odgajila,
I hvala joj što me nije,
Od Grahova odvojila.

Zavoljeh te, o Grahovo,
I livade ispod Umca,
Đe drenovi, svaka travka,
Mene griju bolj od sunca.

Bojanjeg Brda veljeg,
Kad te vidim suze oči,
Od miline neke silne
Srce hoće da iskoči.

I srećan sam što je tako,
Što sad pjevam pjesmu ovu,
Da iskažem ljubav svoju,
Rodnoj grudi i Grahovu.

Ljubiša P. Jakšić /Slobodarske pjesme/
Beograd, 1990. godine.

4.1 GRAHOVO – RAZVOJ DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Istorija[32] *bilježi i poznato je, da je malo pleme Grahova, ranije pripadalo Hercegovini – u okviru turske imperije, a nalazilo se na području tromeđe, Crne Gore, Turske i Austrije, uvijek na poprištu borbe i patnje. Tursku vlast nije priznavalo iako je bilo u njenoj granici. Prkosilo je odbijanjem plaćanje danka, pribijalo se uz Crnu Goru. Turci su prisiljavali Grahovo na pokornost čestim napadima i represalijama, ali to nije pomoglo. Na teritoriji Grahova odigrale su se dvije znamenite bitke između Turaka i Crnogoraca. Prva je bila 1836. godine u Čelini, kada su Crnogorci pretrpjeli poraz sa pogibijom i 9 Petrovića, a drugi put u slavnoj pobjedi na Grahovcu, 1858. godine kada bi do noge potučen Husein-paša i Kadri-paša sa 8000 nizana i 4000 bašibozluka. Grahovo se definitivno pripoji Crnoj Gori i uđe u sastav Katunske nahije – kao deseto pleme. Crna Gora je proširena te je dobila punu nezavisnost.*

Na terenu grahovskog područja Turci nijesu živjeli izuzev Adžamet-paše u Bari u XVII vijeku i 10-15 kuća u Nudolu blizu Klobuka, koji su se poslije Grahovačke bitke dobrovoljno iselili, svi sem jedne kuće Bijedića. Inače i ostala

[32] Janko P. Vujičić: „Razvoj i naselja Grahova do Prvog svjetskog rata“, Nikšić, 1974.

mjesta, rijetko naseljena, zato se naglo prilivalo stanovništvo – dolaskom iz Crne Gore, Boke, Hercegovine i drugih mjesta. Nije čudo što je ovo mjesto bilo privlačno. Nudilo je povoljne uslove za život.

Pored neograničene slobode, blizu je more sa umjerenom klimom. Grahovo ima polje, planinu, dvije rijeke, nekoliko izvora, bogatu šumu, pašnjake i livade, protkano plodnom baštinom, za sve vrste žitarica i povrća. Ima uslove za razvoj voćarstva, pa i ruda bi se našla da je tražena. Zato su zavojevači ovaj kraj preotimali i na njemu koplja lomili. Ima dokaza da su dolazili Rimljani i Grci, potisli Ilire i dugo se zadržali do dolaska Slovena – naših predaka Srba.

Otkada je pleme Grahovo pripalo Crnoj Gori, pa do početka Prvog svjetskog rata, naglo se razvijalo i kulturno unapređivalo sa puno uspjeha, ukoliko su sredstva dozvoljavala i to:

Podignuta je varošica pod Humcem, do oko 50 kuća i u njima 20 trgovačkih i 5 zanatskih radnji. Tu je bio kapetanski sud, ljekar, carinarnica, magazin soli, pošta i telegraf i osnovna škola. Druga škola podignuta je kasnije u Vilusima sa nekoliko dućana. Treća je škola napravljena u Zaslapu, gdje postoji 20 mlina i 5 valjalica na reci. U Spili, Osječenici i Nudolu bila je po jedna putnička mehana. Sela su povezana konjskim putem, koji je održavala Narodna vojska. Kolski put prošao je kroz Grahovo – od Risna do Nikšića. Trgovina je cvjetala, poljoprivreda nije zanemarena. Stoka je bivala sve brojnija. Rijetki su bili seljaci koji nijesu imali stoke od 40 grla, a većina i preko 100. Na terenu Grahova nalazi se i 9 crkava, od kojih su dvije novosagrađene, a podijeljene su u tri parohije, na 3 sveštenika po 3. Može se naći i starih spomenika – ilirske gomile, rimske i grčke grobnice i ostaci bogomolja.

Grahovsko pleme imalo je u svome području jednu varošicu, trinaest sela sa devet malih zaseoka – ukupno oko 720 domova, koja će po veličini biti naprijed ubilježena kako slijedi:

1. Varošica Humac	*50 kuća*
2. Selo Bare i zaseok Prisoja i Droškorica	*100 kuća*
3. Selo Gornje Polje i zaseok Krnja Jela	*95 kuća*
4. Selo Spila i zaseok Božur i Osječenica	*90 kuća*
5. Selo Vilusi i zaseok Kešeljeva Gradina	*70 kuća*
6. Selo Grahovac	*60 kuća*
7. Selo Nudo	*46 kuća*

8. Selo Zaslap	*40 kuća*
9. Selo Broćanac	*35 kuća*
10. Sele Riječani i zaseok Maočići	*34 kuće*
11. Selo Zagora	*30 kuća*
12. Selo Balosave	*25 kuća*
13. Selo Mirotinski Dolovi, Zebljak	*25 kuća*
14. Selo Jabuka i zaseok Razmuće	*20 kuća*
	Ukupno 720 kuća

Pomenuta mjesta grupisana su u šest seoskih opština, sa nazivima Barska, Gornjepoljska, Viluška, Zaslapska, Spilska i Zagorska. Sačinjavale su pleme (kapetaniju grahovsku), kojom je upravljao plemenski kapetan, opštinom kmet opštinski (glavni) a selom seoski.

Sa područja svake opštine na plemenskoj osnovi, formirana je po jedna četa boraca, narodne vojske, u jačini oko 120 vojnika. Čete su imale po 4 voda, od po 2 desetine, trubača, barjaktara i četnog komandira nižeg oficira. Ovih šest četa sastavljale su Grahovski bataljon od preko 700 ljudi, koji je imao svoga barjaktara, komandanta višeg oficira – čina komandira, potkomandira i drugo pomoćno osoblje.

Bataljon je učestvovao u oba balkanska rata i Prvom svjetskom ratu, na Skadru, Bregalnici i Grahovu. Od početka do svršetka ovih ratova hrabro se i uspješno borio. Imao je puno priznanja, ali skupo žrtvama plaćana. Palo je na bojištima preko 200 boraca, a bilo je više ranjenih. Zarobljenih nije bilo.

U toku balkanskih ratova, do početka Prvog svjetskog rata, živjelo je na teritoriji Grahova 69 raznih porodica (bratstava), što čini 3-4 hiljade stanovnika, a to su:

1. Kovačević	*150 k. iz Bosne*
2. Bulajić	*110 k. iz Kuča*
3. Vujačić	*65 k. iz Kuča*
4. Milović	*65 k. iz Čeva*
5. Vujičić	*50 k. iz Bjelopavlića*
6. Vučetić	*30 k. iz Kuča*
7. Andrijašević	*28 k. iz Drobnjaka*

8. Janičić	*24 k. iz Hercegovine*
9. Daković	*20 k. od Vujačića su*
10. Kešeljević	*12 k. iz Drobnjaka*
11. Dabović	*8 k. iz Hercegovine*
12. Vučković	*4 k. iz Hercegovine*
13. Kujačić	*4 k. iz Hercegovine*
14. Dende	*4 k. iz Hercegovine*
15. Vukalović	*2 k. iz Hercegovine*
16. Kapor	*2 k. iz Hercegovine*
17. Musić	*2 k. iz Hercegovine*
18. Hadživuković	*2 k. iz Hercegovine*
19. Erbez	*1 k. iz Hercegovine*
20. Kisin	*1 k. iz Hercegovine*
21. Šakotić	*1 k. iz Hercegovine*
22. Ratković	*1 k. iz Hercegovine*
23. Bakoč	*2 k. iz Hercegovine*
24. Gudelj	*1 k. iz Hercegovine*
25. Babić	*1 k. iz Hercegovine*
26. Jakšić	*4 k. iz Hercegovine*
27. Jovanović	*4 k. iz Hercegovine*
28. Đedović	*4 k. iz Bjelopavlića*
29. Antunović	*6 k. od Vujačića su*
30. Luburić	*3 k. iz Hercegovine*
31. Jovičić	*2 k. od Bulajića su*
32. Gluščević	*6 k. iz Čeva*
33. Bulatović	*3 k. iz Rovaca*
34. Marković	*2 k. iz Pive*
35. Jurišević	*2 k. iz Sandžaka*
36. Jovanović	*3 k. iz Dalmacije*
37. Samardžić	*5 k. iz Boke*
38. Vidović	*4 k. iz Boke*
39. Odalović	*4 k. iz Boke*
40. Deretić	*4 k. iz Boke*

41. Vučurović	*4 k. iz Boke*
42. Lalić	*3 k. iz Boke*
43. Lazović	*3 k. iz Boke*
44. Lakonjić	*2 k. iz Boke*
45. Vukasović	*2 k. iz Boke*
46. Rajković	*1 k. iz Boke*
47. Ilić	*1 k. iz Boke*
48. Subotić	*1 k. iz Boke*
49. Morinjan	*1 k. iz Boke*
50. Merdžan	*1 k. iz Boke*
51. Kovač	*1 k. iz Boke*
52. Krivokapić	*5 k. iz Cuca*
53. Cerović	*5 k. iz Cuca*
54. Bošković	*5 k. iz Cuca*
55. Banićević	*4 k. iz Cuca*
56. Vujadinović	*2 k. iz Cuca*
57. Živković	*2 k. iz Cuca*
58. Kosović	*2 k. iz Cuca*
59. Marković	*2 k. iz Cuca*
60. Bigović	*1 k. iz Cuca*
61. Zvicer	*1 k. iz Cuca*
62. Drašković	*2 k. iz Bjelica*
63. Milić	*2 k. iz Bjelica*
64. Milinić	*2 k. iz Bjelica*
65. Šabanović	*5 k. iz Starosedeoci*
66. Kandić	*4 k. iz Starosedeoci*
67. Rutešić	*4 k. iz Starosedeoci*
68. Gobović	*4 k. iz Starosedeoci*
69. Draganić	*2 k. iz Starosedeoci*
70. Mišković	*1 k. iz Starosedeoci*

Jača bratstva, prva tri, imali su prvjenstvo i vlast u plemenu iz čije sredine je bio nasledni vojvoda i serdar, kapetan i viši oficir – komandant bataljona, bataljonski barjaktar, čak i narodni poslanik. A manja 3-4 bratstva mogla su

imati oficira i barjaktara. Ostali, ako je neko imao stručnu spremu, dato mu je mjesto. No, malo je bilo školovanih: svega jedan pravnik, jedan ljekar, tri učitelja i tri sveštenika. Bilo je studenata.

Uslijed porasta stanovništva i nerodnih godina, preseljeno je 1890. i 1903. godine nekoliko familija u Srbiju. Ostali su konačno tamo, mada se jedan dio vratio. Išlo se i u strane zemlje – na pečalbu. Najviše u Ameriku, masovno po 2-3 iz kuće naizmjenično. Zarađivali su, vraćali se i ponovo išli. U toku ratova, svi su došli na ratište, izuzev manjeg broja familijarnih. Te porodice i danas tamo žive. Ima ih i u druga mjesta.

Predratno Grahovo prikazano je vjerno podacima, danas je izmijenjeno.

Pisac djela „Razvoj i naselja Grahova do Prvog svjetskog rata“ je Janko Petrov Vujičić iz Zaslapa. Janko je ugledna ličnost, oficir Crnogorske i bivše Jugoslovenske vojske.

Janko ne navodi izvor podataka, ali je jasno da je koristio sve dostupne institucije i arhive u vezi sa tim, te da se pouzdano može reći da su podaci tačni.

5. GRAHOVO IZMEĐU DVA RATA 1918-1941.

O Grahovu između dva rata, pišući o KPJ i SKOJ-u Branko Mijajlov Bulajić[33] je lijepo napisao sve o Grahovu u tom vremenu. Posebni osvrt je dao na eksploataciji šume u Bijeloj Gori između 1926-1931. godine.

Zainteresovani, pa i oni koji nemaju pozitivan stav o radu KPJ-e Grahova, vjerujem da bi sa velikim interesovanjem pročitali Brankovu knjigu pod nazivom: „Rad partijske organizacije u Grahovu između dva rata 1920-1941.“, Nikšić, 1979. godine.

Veljko Zeković u predgovoru knjige piše:

„Ova publikacija je interesantna i poučna za sadašnje i buduće generacije, biće podjednako interesantna đaku i akademiku, radniku i seljaku, jer je ovo svojevrsna povijest...“

5.1. VEZE SA GRAHOVOM

S obzirom da pišem o zbivanjima u Grahovu tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945), a da za učesnika rata nijesam bio dovoljno star, većina čitalaca može me shvatiti kao neozbiljnog prikazivača događaja, tim prije što se dotičem i nekih delikatnih slučajeva o kojima drugi nijesu pisali. To me

---

33 Pisati o Grahovu između dva rata, a ne prepisati što je Branko naveo, bilo bi kao dirati u netaknutu prirodu. Branko nije želio pisati i drugi dio – Grahovo tokom Drugog svjetskog rata – iako mu je bilo dobro poznato, već je prepustio drugima, manje kompetentnim ličnostima, među kojima sam i ja.
U Predgovoru sam napisao šta me navelo da pišem o zbivanjima iz tog perioda, a smatram:
a) više imam podataka o Grahovu od drugih;
b) više sam poznavao savremenika Drugog svjetskog rata od drugih, sada živih Grahovljana.
Pišući o sebi dotakao sam se vremena iz Kraljevine Jugoslavije samo iz doba mojeg ranog djetinjstva, o čemu pišem na narednim stranicama.

navelo da iznesem podatke o sebi koji bi razjasnili na koji način sam dolazio do saznanja koje iznosim.

Kada sam imao šest godina, u zajedničkom domaćinstvu živjelo nas je devet članova. Bio sam najmlađi, a najstariji član porodice imao je 47 godina. U nedostatku provoda (omladina se u to vrijeme sastajala po privatnim kućama i iznalazila način zabave) s obzirom na uzrast članova domaćinstva bili smo pogodna familija kod koje se omladina rado okupljala. To je za mene bila prilika da upoznam veći broj viluške omladine.

Lokacija kuće je bila pogodna za prolaznike da navrate, odmore, porazgovaraju i sklope poznanstvo. To su, bar za mene, bili lijepi momenti i rado bih slušao šta prolaznik ili namjernik priča i odakle je. Najmiliji gosti su bili do tada nepoznati ljudi, bez obzira odakle dolazili. Dešavalo se da neko navrati i tokom noći, jer je kuća bila neprekidno otvorena. Nije bilo potrebno vrata zaključavati, jer bi pas agresivno lajao na nepoznatog došljaka i tako upozoravao domaćina da im dolazi nepoznat gost. Ništa mi nije moglo skrenuti pažnju sa gosta i njegovog pripovijedanja, pa sam tako i prije polaska u osnovnu školu upoznao dosta ljudi.

U četiri razreda osnovne škole bilo je preko 150 učenika. Ne samo da smo se između sebe dobro poznavali, već smo svakako bili u prilici da upoznamo bar jednog člana familije iz koje je učenik.

Prilikom provale komunističke partije u Crnoj Gori, najistaknutiji grahovski komunisti odbjegli su od svojih kuća. Pošto je naša kuća bila oko tri kilometra udaljena od varošice Vilusi, gdje su se nalazili žandarmi, bila je podesna za dolazak i okupljanje. Tada sam imao priliku da upoznam Savu i Pavla Kovačeviće i druge koji su sa njima u to vrijeme navraćali.

U prvim ustaničkim danima posjete su učestale, pa je bilo i grupnih okupljanja. Pored toga, svaki član domaćinstva imao je svoje društvo koje je povremeno navraćalo. U tim danima cirkulacija je bila stalna, pa smo se moji vršnjaci i ja uključili da doprinesemo ustanku u granicama svojih mogućnosti. Tako smo sticali poznanstva i dolazili do određenih informacija.

Iz vremena Kraljevine Jugoslavije upoznao sam ljude iz drugih krajeva. Nekoliko Ličana, koji su radili na pruzi Bileća-Nikšić, a kod nas stanovali, ostali su mi u lijepom sjećanju. Upoznao sam muslimane iz Korjenića koji su donosili duvan, a za uzvrat tjerali sijeno – to su takozvani ortaci, a takvog ortaka je imala skoro svaka kuća. Konavljani su dolazili kao pravi prijatelji (mojeg oca i stričeva), donosili proizvode kojih mi nijesmo imali, a odnosili suhomesnate i mlječne proizvode.

Imali smo dosta prijatelja i rodbine. Posjećivali smo se na krsnoj slavi. Svadbe su bile jedinstveni provodi na koje je želio svaki član domaćinstva da bude prisutan. Sve je to činilo da baš kao veoma mlad upoznam veliki broj osoba, što moram priznati, nije bio slučaj sa komšijskom djecom.

Prvom polovinom 1942. godine, u nedostatku radne snage, formirane su radne čete za obradu svojih i tuđih posjeda. Radilo se grupno, pa su se sklapala brojna poznanstva. Aktivno se radilo na prikupljanju hrane i svega drugog za partizane na frontu u čemu sam aktivno učestvovao i na mene se ozbiljno računalo. Uključen sam u seoske straže, patrole i u snabdijevanje partizana na frontu.

Kada je okupator pojačao ofanzivu i primorao najodanije borce da napuste svoju teritoriju i nastave borbu protiv osvajača u drugim krajevima zemlje, prvenstveno u Bosni, iz grahovskog kraja se na tom pohodu našlo preko 100 Grahovljana.

Sa malim izuzecima svi su se našli u sastavu Pete crnogorske brigade prilikom njenog formiranja 12. juna 1942. godine.

U sastav brigade iz Grahova je ušlo 108 boraca.

Od navedenog broja poginulo je u NOB-u 64 borca.

Iako sam bio tek u četrnaestoj godini života, od navedenih 108 boraca poznavao sam njih 48.

Po njihovom odstupanju za Bosnu nastao je novi način upoznavanja.

Porodice najistaknutijih boraca, posebno komunista, četnici su pohapsili i smjestili u novoosnovani zatvor u Grahovu. Zatvoreni su i mnogi partizanski simpatizeri, desetak komunista i više skojevaca. Kroz zatvor je tokom jedanaest mjeseci njegovog postojanja prošlo preko 200 duša grahovskog življa. Pored male djece i žena tu je bilo istaknutih boraca iz balkanskih i Prvog svjetskog rata, kao i dosta učesnika Drugog svjetskog rata. Svi smo živjeli kao jedna porodica: iz istog kazana jeli, oko tri vatre se grijali. Ovdje sam mnogo čuo o novim zbivanjima, koja su me interesovala i koja su ostala u mom sjećanju. Dosta boraca je pohapšeno, kroz Grahovo provedeno, na kratko zadržavano i predato okupatoru.

Prekoputa zatvora nalazila se četnička komanda u kojoj je bila smještena četnička četa. Tako sam bio u prilici da ih svakodnevno gledam i upoznam. Između četničke kasarne i našeg zatvora, u centru varošice, svake srijede se narod okupljao na pazar. Na pazar su dolazili i tu trgovali i vršili razmjenu dobara ljudi, ne samo iz grahovskih sela, već i iz Cuca, Krivošija, Rudina, Banjana i sa područja Hercegovine.

Bili smo ograđeni bodljikavom žicom i mogli se kretati u ograđenom prostoru. Za mene je to bila divna prilika da kroz žicu posmatram i upoznajem nove ličnosti.

Za čitavo vrijeme postojanja zatvora, Italijana u Grahovu nije bilo. Mjesečno bi se pojavilo njih nekoliko, obično sa dva kamiona, kojima su dopremali hranu za četnike i zatvorenike, a dolazili su iz Kotora ili sa viluške željezničke stanice u slučaju da je hrana vozom dopremana.

Po izlasku iz zatvora aktivirao sam se u skojevskoj i omladinskoj organizaciji i kao aktivista tih organizacija obišao grahovska sela u kojima ranije nijesam odlazio. Bila je to još jedna prilika da upoznam nove ličnosti i teritoriju Grahova.

Otvaranjem gimnazije u Nikšiću, februara 1945. godine, u đačkim klupama se našao jedan broj grahovske omladine različitog uzrasta. Upisali su se oni koji su završili osnovnu školu kao i predratni gimnazijalci, koji su zbog prekida rada škole imali više od 20 godina. Pored učenja organizovali smo radne akcije, sportske priredbe, okupljali se oko zidnih novina i čitalačkih grupa. Živim u uvjerenju da sam sve učenike poznavao, a one iz Grahova kao da smo svi iz jednog zaseoka.

Okolnosti u kojima sam živio omogućili su mi da sam od ukupnog broja poginulih boraca u NOR-u (237) poznavao oko 90 boraca. Grahovljana u četnicima je poginulo 173, a takođe sam ih poznavao oko 90.

Kolonizacija grahovskog življa za Vojvodinu izvršena je 1945. i 1946. godine. U Vrbasu je po mojoj evidenciji kolonizovano 140 grahovskih porodica, sa oko 800 članova domaćinstva. Svi su dobili kuće u jednoj ulici – Ulici Save Kovačevića – ili ulicama koje presjecaju tu ulicu. I prije dolaska u Vrbas poznavao sam najveći broj tih porodica. Ovdje sam bio u prilici da upoznam i svakog člana domaćinstva svih grahovskih porodica.

Za par godina, koliko sam se nalazio u Vrbasu, obrada zadružne zemlje (svi su se nalazili u zadruzi) vršena je kolektivno. Sposobni za rad odlazili su u polje, tu se upoznavali i vremenom postali nerazdvojni. Svako veče poslije rada organizovane su igranke, leti u nečijem dvorištu, a zimi u Zadružnom domu. Konferencije i sastanci su bili česti. Posjete jedni drugima, bile su svakodnevne i cjelodnevne. U nedostatku novina, radija, televizije, bioskopa, to je bila neka vrsta provoda i prilika da se razmjene informacije. Istina, u centru Vrbasa instaliran je jedan zvučnik oko kojeg su se ljudi, najčešće stariji, okupljali da čuju vijesti. U to vrijeme prikupljani su razni prilozi i članarine, pa sam bio u prilici da više puta uđem u skoro svaku kuću. Ovdje sam upoznao mnogo

boraca i iz drugih opština nikšićkog kraja i od njih slušao zanimljive priče. Bilo je nekoliko starijih ljudi, vrsnih pripovjedača poput Đoka Andrijaševića, Stevana Babića, Vasa Dende, Sava Babića i drugih.

Dolaskom u Beograd pružila mi se prilika da upoznam Grahovljane koji su živjeli i radili u glavnom gradu. Njih je bilo dosta, a i taj se broj vremenom povećavao.

Sa nekim od boraca sam se intenzivno družio, a od 83 nosioca „Partizanske spomenice 1941." godine samo njih troje nikada nijesam vidio. Okupljanja Grahovljana u Beogradu su bila česta, najprije prilikom formiranja opštine u Grahovu, po pitanju kadrova i osnivanja preduzeća malinara, fabrika krede, pilana, predionica, kovačke radionice i drugog. Grahovljani u Beogradu bili su aktivno uključeni u sve radove koji su se izvodili na teritoriji opštine Grahovo i aktivno u tome pomagali. Više puta se okupljali radi prikupljanja novčanih priloga za potrebe Vilusa: podizanje spomenika palim borcima u Vilusima, uređenje groblja, crkvene avlije, kapele i crkve u Vilusima, za elektrifikaciju Vilusa i okolnih sela, asfaltiranje ceste od crkve do Krstalja, izgradnju spomen doma i drugo. U Grahovu su pomagali podizanje brane na Grahovskoj rijeci, a pomagali su i seljačkim radnim zadrugama i u Grahovu i Vilusima. Najviše sastanaka je bilo u vezi sa prikupljanjem podataka o palim borcima u NOR-u prilikom podizanja spomenika u Grahovu i sastanaka sa ciljem da se prikupe prilozi za njegovu izgradnju. Ko nije mogao ili nije htio doći na zakazane sastanke njega smo u vezi s tim posjećivali kući. U tom poslu su se aktivirali mlađi, među njima i ja, pa sam imao priliku da mnoge ljude upoznam.

Kroz sve te susrete i sastanke dolazio sam do brojnih podataka od mjerodavnih ličnosti koje do tada nijesam znao, a koji su mi koristili u pisanju ove knjige. Svakako da se ne može objaviti sve što sam čuo, kao ni podaci u koje sam posumnjao, a nijesam imao mogućnost da ih provjerim.

Nadam se da sam na ovih nekoliko strana objasnio kako sam dolazio do nekih saznanja. Srećom imao sam dobru moć zapažanja i pamćenja, čega nijesam bio ni svjestan sve dok nijesam počeo da pišem. Pored toga, pročitao sam sve do čega sam mogao doći a odnosilo se na Grahovo, njegovu istoriju do Drugog svjetskog rata i kasnije, bez obzira ko je pisao i sa kakvom namjerom.

Uz ovo prilažem i tekst ranije napisan, a koji se odnosi na moju ranu mladost. Iz njega se mogu delimično sagledati, kroz prizmu dječaka, životne okolnosti uoči početka Drugog svjetskog rata.

5.2. VRIJEME OD 1928. DO APRILSKOG RATA 1941. GODINE

Rođen sam 22. juna 1928. godine.

Moja sjećanja su razna do polaska u osnovnu školu, ali se život ne razlikuje od ostale seoske djece. Ipak, moram reći da sam bio slobodno dijete. Omladina se skupljala po kućama u dugim zimskim noćima i pronalazila razne vidove zabave. Takvih sijela je bilo često i u našoj kući.

Najljepši školski dani su mi bili raspusti. Posebno mi je bio divan onaj na Savin dan, kada smo odlazili na raspust. Obavezno smo za taj dan pripremali priredbu na koju su, ako mogu, dolazili i roditelji. Uvijek sam imao neku ulogu, a deklamovanje (recitacija) je bilo obavezno. Ni sada mi nije jasno kako me to zapadalo. Mora biti da je to zbog one slobode koju sam na sijelima ispoljavao i jasnog izgovaranja riječi.

Na Vidovdan smo završavali razred. Svečano su nam uručivane knjižice i to je bilo divno, posebno ako se u knjižici nađu dobre ocjene. Roditelji su obično toga dana prvi put saznali kakav je đak njihovo dijete.

Upravo na Vidovdan počinjala je kosidba. Toga dana se okupljalo više kosača kod inokosnih komšija (gdje nije bilo radne snage). Svima koji su bili u takvoj situaciji Vilušani su toga dana pokosili sijeno, a sljedećeg dana bi počeli sa košenjem svojih livada. To je za mene bio divan prizor i lijep doživljaj koji mi je ostao u sjećanju.

Po završetku osnovne škole niko nije namjeravao da me dalje školuje, a ja o tome nijesam ni razmišljao. Moj brat Miljko je već bio u gimnaziji i koliko znam on je jedini gimnazijalac iz našeg kraja iz porodice koja se bavi poljoprivredom, a da drugih prihoda nije imala. Jovan Vučetić, moj otac, posebno je želio da mu se sva djeca školuju, za tim je žudio, ali mu materijalne mogućnosti nijesu dozvoljavale. Pošto je Miljko poginuo u ratu, ja sam mu poslije oslobođenja ostao jedina uzdanica što se školovanja tiče, ali je bio nezadovoljan, jer nijesam ispunio njegova skromna očekivanja. Bio bi oduševljen sa onim što su u školovanju postigla njegova unučad: od četvoro koliko ih ima, dvoje su doktori nauka, a jedan unuk je diplomirani pravnik. A ako se po jutru dan poznaje, bio bi oduševljen i sa onim što nagovještavaju praunučad.

Iz vremena Kraljevine Jugoslavije u nezaboravnom sjećanju su mi ostala tri događaja: pogibija kralja Aleksandra, odlazak na demonstracije u Nikšić 11. 9. 1938. i izbori 11. decembra iste godine.

Nalazio sam se u školi kada je kralj poginuo (po tome znam da sam sa šest godina pošao u školu). Učiteljica je stala za katedrom, plačnim glasom rekla da ustanemo. Kada smo svi ustali saopštila nam je da je kralj Aleksandar ubijen i da svi plačemo. Ona je počela plakati, a mi svi u horu zajedno sa njom. Dobili smo raspust na neodređeno vrijeme.

Povodom završetka željezničke pruge uskog kolosijeka Bileća-Nikšić, najavljen je dolazak predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije Milana Stojadinovića u Nikšić, gdje je trebao govoriti i čiji bi govor poslužio u predizbornoj kampanji. Sjećam se kako su se svi svečano i agresivno spremali da idu na demonstracije u Nikšić kako bi spriječili da se planirani zbor održi. U tome su uspjeli, a na zboru je govorio opozicioner Marko Vujačić sa čijim su govorom ljudi bili jako zadovoljni.

Izbori su zakazani tačno tri mjeseca poslije ovih demonstracija, a zakazala ih je vlada Milana Stojadinovića. Nekoliko mjeseci je vladala živa predizborna aktivnost, u mom okruženju samo opoziciona. Svi su se divno dotjerali na dan izbora (žene nijesu imale pravo glasa). Lijepo je bilo pogledati seljake tako svečano obučene i dotjerane. No ni to im nije pomoglo, jer je na izborima pobijedio Milan Stojadinović.

Ne vrijedi iznositi detalje iz mojeg djetinjstva od završetka škole do napada fašističke Nemačke i Italije na našu zemlju, jer sam u tom vremenu obavljao poslove na selu kao i najveći broj mojih vršnjaka. Istina, ja sam bio najmlađi u porodici, pa mi se ukazala prilika (s obzirom da smo držali stoku) da vodim računa o najmlađima u stadu. Čuvao sam janjce, kozliće, telad i ždrebad.

Napadom na našu zemlju najedanput postajem dečko na koga se računa za neke ozbiljne, pa i odgovorne poslove. No, ja sam „politički počeo djelovati“ i prije napada na zemlju. Radikalna vlada Milana Stojadinovića pala je 3. februara 1939. godine. Vlada Cvetković-Maček preuzela je vlast od Stojadinovića, a bila je orijentisana prema nemačkoj buržoaziji. Bila je to politika podložnosti fašističkoj osovini Berlin-Rim. Tako je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu 25. marta 1941. godine. Ovo je izazvalo revolt širom Jugoslavije. Organizovane su masovne demonstracije iz kojih je proistekla parola „Bolje rat, nego pakt, bolje grob, nego rob“. Ona je doprla do nas, pa sam tako sa svojim vršnjacima čuvajući stoku udarao dlanom od dlan i glasno ponavljao parolu. To je moje prvo „političko opredelenje“ i „aktivno učestvovanje“ u protestu. Već 27. marta raspušteno je namjesništvo i proglašeno punoletstvo kralja Petra II Karađorđevića. Formirana je nova vlada koja je bila više po volji naroda, jer

je što se tiče pakta sa osovinom Berlin-Rim dijelila mišljenje demonstranata.

Šestog aprila 1941. godine u prepodnevnim časovima kod nas navrati moj školski drug Joza Kujačić. Joza, koji je bio dosta stariji od mene, kazao nam je da je Njemačka napala Jugoslaviju i da je Beograd bombardovan. Zavladao je muk. Moj otac Jovan se promijenio, kao da je istog momenta predvidio zlu sudbinu svoje porodice.

6. PERIOD OD APRILSKOG RATA DO 1. AVGUSTA 1941. GODINE

U nekim selima grahovske opštine vladao je pjegavi tifus. Ko se do pojave tifusa nije našao u vojsci morao je ostati kod kuće, jer rezervisti iz tog kraja nijesu pozivani.

Nastala je prava pomama kod jednog broja ljudi koje sam ja poznavao, pa su uporno tražili od vlasti da idu na front. To su bili isti oni ljudi koje je žandarmerija do tada progonila, pritvarala, odvodila na saslušanja, zatvore, kuće pretresali, prijetili. Čudio sam se njihovoj upornosti. Nije mi bilo jasno zbog čega ispoljavaju toliku upornost da sačuvaju državu od koje su stradali, koja ih je nemilosrdno progonila. Ako je sačuvaju, zar neće ostati žandarmi koji će opet sa njima postupati kao do sada? Ti ljudi su organizovali protesni skup u Grahovu sa zahtjevom da im se da oružje i da idu na front. Zbog toga su zatvorili Savu Kovačevića u prostorijama opštine, ali je predsjednik opštine, komunista, Ilija Milović organizovao veći skup pred kojim su žandarmi morali popustiti i Savu osloboditi.

Stevan G. Kovačević[34] o tome piše:

„... Međutim, desetine drugih vojnih obveznika, kao što su Vilusi i okolna sela (pretpostavljam nijesu bila zahvaćena tifusom) – niti su bili dobili ratni raspored, niti su bili pozvani u svoje ratne jedinice. Stoga je Sava, s nekoliko članova Partije, proglasivši se delegacijom sviju tih u vojsku nepozvanih obveznika, otišao u opštinu i zatražio da se svim obveznicima hitno uruči ratni raspored. Kada je saznao da rasporeda nema ni za njega ni za ostale, javno je protestvovao, nazivajući to smišljenom sabotažom vojnih vrhova uperenom protiv odbrane zemlje. Na to je intervenisala žandarmerija i Savu uhapsila. Ilija S. Milović, s pištoljem u ruci, praćen od mase naroda, jurnuo je na žandarmerijsku kasarnu i pozvao žandarmerijskog narednika Duku Adžića da odmah pusti Savu na slobodu, jer će ga u protivnom narod silom osloboditi. Zahvaljujući odlučnošću Ilije Milovića, Sava je odmah pušten na slobodu“.

[34] Arhiv V.I.I. k. 2001 reg. br. 16-21/5.

Stevan G. Kovačević nastavlja:

„Kada je postalo jasno, da mnogi obveznici iz grahovske opštine neće dobiti ratni raspored, Sava je u sporazumu sa privremenim MK Grahova, organizovao prikupljanje dobrovoljaca za odlazak na front. Ubrzo ih je prikupio oko 100, uglavnom komunista, SKOJ-evaca i istaknutih patriota“.

Komunisti su i u drugim mjestima sprječavani da ne idu na front što se vidi i iz sledećeg:

„Već sjutradan po izbijanju aprilskog rata u bližoj okolini Nikšića javio se veći broj dobrovoljaca za odlazak na front. Po direktivi Mjesnog komiteta, jedna delegacija sastavljena od komunista, predala je komandantu mjesta u Nikšiću spisak oko 400 dobrovoljaca, koji traže da ih komanda naoruža i uputi na front. Komandant mjesta, po činu major, drsko je odbio ovu ponudu sa odgovorom da on „zna kada će i koga zvati“ i da mu „dječurlija“ ne treba. Na to mu je delegacija uputila oštre riječi i napustila kancelariju, a dobrovoljci su u znak protesta prodefilovali ispred zgrade Komande mjesta i kroz grad, manifestujući borbenu riješenost, tražeći oružje i dozvolu za odlazak na front. Njima su se ubrzo pridružili i dobrovoljci koji su došli iz šavničkog sreza“.[35]

Kasnije sam saznao da su komunisti slijedili Proglas CK KPJ od marta mjeseca 1938. godine, koji je uslijedio povodom pripajanja Austrije Trećem Rajhu, a koji glasi:

„HITLEROVE TRUPE SU NA GRANICI JUGOSLAVIJE! FAŠISTIČKA PANGERMANSKA I OSVAJAČKA NEMAČKA POSTAJE GRANIČNA DRŽAVA SA JUGOSLAVIJOM!“

Hitlerizam nije dobar prijatelj i susjed, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama, lažne su, kao dojučerašnja njegova obraćanja prema Austriji. Juče je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Čehoslovačke, a sutra će Hitlerove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju. Hitler obnavlja staro nemačko carstvo i Vilijamov plan „Drang nach osten“. Taj put vodi preko Jugoslavije. U tome ga pomaže Musolini, koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu... Branim svoju nezavisnost i slobodu“.

Otpor jugoslovenske vojske na fašistički oružani napad na našu zemlju trajao je svega nedjelju dana. Nastalo je rasulo u vojsci. Gledali smo vojnike kada su prolazili kroz selo pojedinačno, po dvojica, a najviše njih tri zajedno. Pričaju da neki bacaju oružje, kako bi lakše stigli do svojih kuća. Tada dobijam

---

[35] Arhiv V.I.I. k. 200 4.A. reg. br. 1-1/6.

i konkretan zadatak da sa svojim vršnjacima gledam pokraj konjskih staza da li je neko od vojnika odbacio pušku ili neko drugo oružje, a u slučaju da ga pronađemo, uzmemo i obavezno predamo mojem bratu Veliši Vučetiću. U tome smo imali uspjeha, jer i dvije tada pronađene puške mnogo su značile.

Prolazak vojnika kroz selo i povratak svojim kućama uz odbacivanje naoružanja, značio je i raspad u jugoslovenskoj vojsci. Ne znam kako (jer na Vilusima koliko mi je poznato nije postojao ni jedan radio aparat), ali su svakodnevno stizale vijesti o borbama i bombardovanju gradova. Čuli smo da komandant u Bileći sa svojim pitomcima napreduje u Albaniji tj. da je prešao našu granicu i ušao duboko u njihovu teritoriju potiskujući Italijane. No poslije nekoliko dana i do nas stiže vijest da je Jugoslavija kapitulirala.

Prethodnih dana se dosta vozila kretalo putem, obično od Trebinja i Bileće prema Nikšiću. Pričali su da je tuda prošla i jugoslovenska vlada, a to se posebno saznalo kada su neki mještani pronašli i odnijeli svojim kućama hrpe papirnog novca[36]. Saznali smo i da je vlada sa Kapina polja kod Nikšića avionima napustila zemlju i otišla negdje u inostranstvo.

Okupatorska vojska se očekivala svakog momenta. Narod je tu vojsku očekivao sa velikim strahom, jer se sjećao austrijskog okupatora poslije kapitulacije Crne Gore 1916. godine. Austrijski vojnici su bili rigorozni, jer su se svetili za smrt prestolonaslednika Ferdinanda koji je izgubio život u sarajevskom atentatu od zavjerenika koji su pripadali „Mladoj Bosni".

U austrijskoj vojsci, u njihovim žandarmerijskim ispostavama bilo je i dosta Srba sa teritorije Hrvatske ili Austrije koji nijesu bili manje surovi od njihovih pretpostavljenih – Austrijanaca. Narod je iscrpljivan do kraja, odnošeno im je sve što su imali. Ništa nijesu imali od sjemena da posade, pa je nastala opšta glad, a uz nju i bolest. Od gladi i bolesti se masovno umiralo. Dovoljno je reći da je kod našeg prvog komšije šest nosila iz kuće izneseno u tom periodu, a iz druge kuće troje. U stvari to nijesu bila nosila, jer kovčege nije imao ko praviti, niti pokojnika do groblja nositi, jer su muškarci uglavnom bili internirani. To su bili leševi koji su iz kuće iznošeni i tu negdje u blizini zakopani, možda i sa željom da ukućani ne znaju mjesto sahrane.

Nekoliko dana poslije odlaska jugoslovenske vlade, džadom od Nikšića prema Trebinju, preko Vilusa, zabruktali su motori. To je bila motorizacija kakva se u ovom kraju ranije nije vidjela. Kamioni, džipovi, limuzine, motori

[36] O parama koje je jugoslovenska kraljevska vlada ostavila u pećini kod Nikšića i pod Ostrogom, a koje su djelimično prosute i po putu grahovske opštine, snimljen je film pod nazivom „Zle pare", u režiji Velimira Stojanovića, 1956. godine.

i nekakvi tenkovi za koje pričaju da idu i pored puta te da se i na brdo mogu popeti, prolazili su neprekidno tri dana. Vojska se nigdje nije zadržavala, nigdje pored puta nije svraćala. I nikome ništa loše nije uradila. Povremeno bi neki od vojnika upitao nekoga za obavještenje od čega su iskonstruisane duhovite priče na račun odgovora nekog seljaka na pitanje Italijana. Trudio se da da obavještenje iako italijanski nije znao, a pitanje je pogrešno shvatio.

Italijanska motorizacija je prošla na putu za Trebinje i Dubrovnik. Na Vilusima niko od njih nije ostao, drugi nijesu nailazili. Jedno vrijeme Vilusi su bili slobodni. Tamo više nema ni žandara, ni finanaca. Pristigle su porodice Vilušana koje su živjele po gradovima. Obično su dolazili sa svojim dobrim prijateljima, jer su tražili sigurnije mjesto, pa su mnogi smatrali da su im baš Viluse spasonosno mjesto. Sjećam se da je bilo puno omladine i da se u poslijepodnevnim časovima formiralo korzo u dužini jednog kilometra – kolskim putem od raskrsnice kod crkve do Krstalja. Vilusi su mi iz tog doba ostale u sjećanju ljepše nego ikada ranije, pa i kasnije. Nema straha od žandara ni finanaca, nema okupatora. Puno je prelijepe i divno obučene omladine, raspoložene, upitane, vesele. Oko poznatih, školovanih ličnosti, koje su se iz grada vratile u svoje rodno selo, okupljali su se mještani da od njih nešto saznaju, čuju njihovo mišljenje o našoj budućnosti i prihvate neki dobronamjeran savjet. Sklapana su nova drugarstva, poznanstva, prijateljstva, vjerovatno i ljubavi.

Jedan broj momaka nalazio se na odsluženju vojnog roka, u podoficirskoj školi u Bileći, a bilo je i aktivnih oficira i rezervista. Svi su se oni našli u ratu protiv okupatora, a pošto je Jugoslavija kapitulirala, željno su iščekivani da se vrate kućama. Ali je postojala i velika bojazan da li će se ikada vratiti. Jedan broj je povremeno pristizao, više pojedinačno, neki su poginuli, a više njih je internirano.

Saznalo se da je jugoslovenska vojska napustila svoje kasarne u Crkvicama iznad Risna i da su za sobom ostavili dosta namirnica (brašna, pirinča, soli). Seljaci su išli sa konjima ili bez, samo da bi nešto ugrabili i donijeli svojim kućama. Neki su u tome imali uspjeha, drugi su se vraćali praznih šaka. Vojnici koji su se tamo nalazili obično su došli sa puškom, a odatle je donesen i jedan top, nazvan „Pinto", koji je puno značio u početnim danima ustanka.

Ne sjećam se koliko dugo su Vilusi bili bez okupatorskih vojnika tj. bez njihove ispostave i kasarne na Vilusima, ali sam siguran da ih do prvoga maja nije bilo. Mojim vršnjacima i meni rečeno je da za dan uoči Prvog maja nakupimo dosta drva na vrh uzvišenja Dumojvica (1166 m) jer to treba naveče

zapaliti da vatra bude tako velika kako bi je okupator mogao vidjeti. Njih nije bilo na Vilusima, a da li je našu vatru mogao vidjeti iz nekog od gradova, to ne znam. Skupljali smo drva cijeli dan sa željom da naša vatra bude veća od drugih koje će se paliti po okolnim brdima. Slagali smo sloj suvih, pa sirovih drva i tako redom u visini dokle smo mogli doturati, a pošto je bila velika širina naslaganih drva, veću visinu smo lako postizali. Nije bilo opasnosti da se vatra prenese na drugu šumu pošto je vrh Dumojvice, oko mjesta gdje treba vatru naložiti, prostran kamenjar. Naveče je došlo nekoliko omladinaca, a sa njima i član KPJ dvadesetpetogodišnji Jovan Nikolin Vučetić, koji je u mojim očima izgledao kao stariji čovjek, samim tim je za mene, a i druge, bio veliki autoritet. Rekao bih da je u istoj minuti planulo bezbroj vatri u našem vidokrugu. Vidjele su se na Njegošu, Pustom Liscu, vjerovatno i Javorku, koji su Italijani iz Nikšića još bolje mogli vidjeti. Gorjele su na Stražištu i ostalim brdima oko Bilećkog garnizona, te sa druge strane okolo Trebinja. Prepoznali smo da jedna gori na Orjenu, a za drugu, koju smo vidjeli u daljini, neki rekoše da je na Lovćenu. One su vjerovatno obasjavale gradove pokraj morskih obala.

Imao sam utisak da je naša vatra najveća, a da se mi nalazimo na najvišem položaju – sva brda su mi izgledala daleko niža od našeg. Jedna vatra plamti na Sniježnici. Jovan usmjeri svoj glas u tom pravcu i koliko jače može doziva „O Gavrilo Mijov Vujičiću". Ovo je ponovio više puta, a kada smo čuli neki glas sa te strane Jovan nastavi: „Srećan ti Prvi maj, praznik radnog naroda, Dan borbe za slobodu i rad u slobodi". Za mene je to bilo uzbuđujuće.

Vatre su se ponovile na svim brdima povodom 24. godišnjice Oktobarske revolucije, uoči praznika 7. novembra. Tim vatrama je narod izražavao prkos prema okupatoru. Ovo je urađeno po proglasu Pokrajinskog komiteta, a po kome je trebalo da se taj dan proslavi na najsvečaniji način i pojača borbena aktivnost protiv okupatora.

Ponovo smo mi, čobani, toga dana prikupljali drva i slagali na jednu gomilu na vrh brda Dumojvica. Pošto je mrak pao, tamo su stigli skojevci Miljko i Kosto, vatru zapalili i trkom otišli kućama, da ni domaći u njih ne bi posumnjali. Strahovalo se da će Italijani, pošto ih je u to vrijeme u Vilusima bilo dosta, krenuti u pravcu paljenja vatri i vršiti represalije.

U Grahovo su Italijani došli tek mjesec dana poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, pa su grahovski komunisti spalili arhivu koja se nalazila u žandarmerijskoj stanici i pripremali se za borbu protiv okupatora. Dolaskom Italijana u Grahovo komunisti su izbjegli po selima i tamo pripremali narod za oružanu borbu kada za to dođe vrijeme.

Tih dana sam na Zavušju vidio ili upoznao najistaknutije revolicionarne ličnosti Grahova. Oni su slobodno iznosili svoja mišljenja, tako da sam i ja bio upoznat o čemu se radi. Te ljude sam neizmjerno voleo. Voleo sam ono što oni nastoje da stvore, a to je oslobođenje zemlje od okupatora, a potom stvaranje države u kojoj ćemo svi živjeti podjednako dobro. Države u kojoj će i žene imati pravo glasa. Države u kojoj se neće raditi za kapitaliste po cijeli dan, za mizerna primanja. Postojaće i odmarališta u kojima će radnici biti u mogućnosti da koriste godišnji odmor poslije napornog rada. Nećemo jesti samo kukuruznicu i kačamak, pa ako bude site (bijelog brašna) za vladare, biće i za seljake. To će biti država bez omraženih žandarma, koji su bar tri puta mjesečno protresali našu kuću da pronađu škiju, a posebno neku zabranjenu, po režim „opasnu" knjigu koju moj brat Veliša čita. Nekoliko puta noću dolazili bi da na prepad uhvate ilegalce Savu, Pavla i Jovana. O ilegalcima sam slušao da su dobri, da se suprotstavljaju ovim žandarima što nas često posjećuju i viču kad dođu. Ova trojica su bili toliko popularni da su čobani o njima pjesme pjevali. Kada su ih uhapsili i poveli na sud sročena je pjesma „Po Grahovu pala tama, nema Save, Pavla i Jovana".

Posebno sam ovdje često bio sa skojevcima, Miljkom, Kostom i najboljim đakom nikšićke gimnazije Đokom Bulajićem. Istina od njih ništa o SKOJ-u nijesam saznao, jer su oni već bili u njemu, pa su težili da postanu članovi KP i pričali su o komunistima. Tako sam o komunističkoj partiji i njenim pojedinim članovima dosta znao za razliku od SKOJ-a i skojevaca. Svi komunisti i skojevci koje sam ovdje upoznao bili su izuzetno divni momci. Na nesreću, skoro su svi poginuli u ratu.

Političkih ideja nijesam imao, a ipak moje političko opredjeljenje je formirano još od moje desete godine. Tokom predizborne aktivnosti u meni se, pod uticajem omladine i priča u kući, razvila ljubav prema tadašnjoj opoziciji.

Kada su fašisti napali Čehoslovačku, a naša omladina tražila da ide pomoći braći Česima u borbi protiv fašizma, ja sam zamrzio fašiste. Istina, mržnju sam i ranije osjećao, jer su komunisti prikupljali dobrovoljni prilog za borce koji se bore u Španiji protiv frankovog fašističkog režima. Na kraju, skojevci i komunisti koji su se tokom ustaničkih dana, a i za vrijeme stare Jugoslavije, okupljali u našoj kući, svojim ponašanjem, držanjem i pričom na mene su uticali da zavolim ono što oni vole. Najviše da zavolim komuniste i KPJ na mene je nenamjerno, nenametljivo uticao njen sekretar, Pavle Kovačević.

Uskoro, počele su stizati zabrinjavajuće i stravične vijesti, koje su ulivale strah i kod stanovništva našega kraja. Pričalo se da su u blizini Gacka ustaše

(Muslimani i Hrvati) bacili u jamu oko 200 Srba i to sve koje su uhvatili, žene, djecu, starce. Idu po srpskim selima, sve redom odvode i ubijaju. Ovo je zahvatilo i trebinjski srez i mjesta uz samu granicu grahovske opštine, pa su stradali ljudi bili dobro poznati ljudima u našim krajevima: Begenišić Jovan i Stevo (braća) iz sela Bare i dva Jovanova sina Mirko i Nikola, Jakov Miljanović, Obren Stijačić, Mihailo Andrijašević iz Jazine, a iz Trebinja poznatiji Srbi: Vaso Babić, Milutin Brković, Stevan Bratić, Jova Vlačić i drugi.

Ovakav pokolj i bacanje u jame uglednijih Srba primorao je ostalo srpsko stanovništvo da bježi iz tih krajeva. Oni su našli utočište na teritoriji grahovske opštine u zbjegu u Bijeloj Gori. Ustaše su krenule da unište zbjeg, iznenadile stražu, pa je bilo i tu žrtava. Grahovska partijska organizacija je reagovala tako što je poslala četu Grahovljana na čelu sa bivšim predsjednikom opštine i starim komunistom Ilijom Milovićem, da obezbjeđuje zbjeg, a istovremeno da brine i o njihovoj ishrani. Ovdje je Ilija sa svojom grupom ostalo sve do početka ustanka.

Odmazdu nad muslimanskim stanovništvom počeli su činiti u mjestima sreza bilećkog šovinisti iz Hercegovine. U pomoć su im pritekli i šovinisti (oko 40 ljudi) iz banjske i rudinsko-trepačke opštine predvođeni Simom Erakovićem i Rakom Lalićem.

O tim događajima Stevan Kovačević[37] piše:

„... Na sektoru Dabar – Plana, zapadno od Bileće, hercegovačke narodne čete pojačane pljačkaškim i šovinističkim grupama Sima Erakovića i Raka Lalića iz nikšićkog sreza, izvršile su napad na muslimanska sela“.

Kovačević navodi da su pljačku i pokolj na jugoistočnom dijelu Bileće spriječile snage gerilskog odreda i čete poslate iz Crne Gore od OK KP Nikšića:

„U tome se naročito istakao gerilski odred pod komandom Mila Kilibarde. Ostale hercegovačke čete i djelovi Gornjovučedolske čete nijesu došle do izražaja. One su bile nemoćne da savladaju nalet šovinističkih i revanšističkih grupa na živote i imovinu muslimanske nejači... U nastalom bezvlašću, ove grupe su za nekoliko dana poubijale dvije-tri stotine muslimana i opljačkale i popalile skoro sva muslimanska sela u bilećkom srezu“[38].

Stevan Kovačević o muslimanima u bilećkom srezu piše:

„... ovo je ostavilo mučan utisak, tim prije što su muslimani u bilećkom srezu, zahvaljujući uticaju partijske organizacije imali dobro držanje u danima

[37] Vojnoistorijski glasnik od 1. februara 1963. godine i od 1. februara 1964. godine.

[38] Zbornik IV, 1, dok. 72 i 204.

kada su u drugim krajevima Hercegovine bješnjeli zločini nad srpskim življem. Za takvo pozitivno držanje muslimana imao je velike zasluge Halid Čomić, predratni član partije".

O Laliću i Erakoviću Kovačević navodi sljedeće:

„Grupa Sima Erakovića i Raka Lalića ukupno oko 40 ljudi (iz banjske i trepačke opštine) prebacile su se, još prije otpočinjanja napada na oružničke postaje i domobranske na području Dabra i Fatnice. Tamo su se povezale s četama Đurića, Vukovića i njima sličnih i doprinijele razmahu krvoprolića nad nezaštićenim muslimanskim življem".

Milutin Mićović, koji se posljednjih godina češće javljao sa svojim člancima u pojedinim dnevnim listovima i časopisima, a uglavnom piše o komunističkim zločinima i veličanju četničkog pokreta, o ovom slučaju u časopisu „Svetigora" Mitropolije crnogorsko-primorske sa Cetinja (oktobar 1994. godine) piše:

„Oficiri nacionalne vojske, viđeniji ljudi podižu rodoljube sa ovih prostora i idu na Hercegovinu da spasavaju Srbe ispod ustaškog noža. Napadaju ustaše u Bileći, Planoj, Dabru, Fazlagića Kuli. Hercegovci se još i danas sa oduševljenjem sjećaju četovođa sa ovih prostora: Sima Erakovića, Damjana Mićovića, Raka Lalića, Ivana Kovačevića, Đorđija Draganića".

Stevo Kovačević piše da je Sava Kovačević, kada se saznalo za nemile događaje u bilećkom srezu, pohitao u taj kraj, pa se u selu Vrbica našao sa Mirom Poparom, tada članom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, Vojom Kovačevićem, instruktorom OK KP Nikšića. Trebalo je spriječiti međunacionalno i vjersko krvoproliće, čemu je okupator težio. Tom prilikom su pozvali sve ljude, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, da se pridruže partizanima u zajedničku borbu protiv okupatora.

Jedan broj komunista trebinjskog sreza prije rata je partijski radio u partijskim organizacijama Grahova (npr. Vlado Šegrt je pripadao nudolskoj partijskoj organizaciji). Preko njih i drugih uglednih ličnosti Trebinja nastojali su da smire muslimansko stanovništvo u tom kraju i nagovore ga da ne napuštaju svoja ognjišta. Muslimani su bili zastrašeni dešavanjima u bilećkom srezu, pa su se pakovali za odlazak u unutrašnjost Bosne i Hercegovine. U vezi sa tim, Mjesni komitet KPJ Trebinje (čiji je sekretar bio Zaim Hadžović) izdao je krajem jula 1941. godine proglas muslimanima trebinjskog sreza. U proglasu se obavještavaju muslimani da je otpočela NOB svih jugoslovenskih naroda, ističući da je u toj borbi mjesto i svim poštenim muslimanima. Posebno se

ukazuje na situaciju u Pavelićevoj Hrvatskoj, s kojom hrvatski narod nema ništa zajedničko, i pozivaju se svi pošteni muslimani da ustanu protiv ustaškog terora i spriječe da se u ime muslimana vrše zlodjela nad njihovom braćom – Srbima:

„Vi to više ne smijete dozvoliti“ – kaže se u proglasu. I nastavlja: *„Od vašeg držanja zavisit će i pravilna borba za nacionalnu slobodu, koja se danas vodi pod rukovodstvom Komunističke partije, a koja će biti najbolja garancija za pravilno rješenje svih pitanja“*[39].

Bez obzira na ovakav proglas i agitaciju komunista preko uglednijih muslimana da ostanu na svojim ognjištima i garancije da im se ništa loše neće desiti, oni se ipak na to nijesu odlučili. Muslimani iz Lastve i Korjenića su napustili svoje kuće. Po odlasku upadale su grupe pljačkaša, među kojima je bilo i Grahovljana, i odnosili iz njihovih kuća što su zatekli, a neke kuće su i zapalili. Mali broj muslimana, koji je ostao kod svojih kuća, niko nije dirao i njihove kuće nijesu ni taknute. Partizani su kasnije organizovali radnu snagu da se njihova zemlja obradi i sve dovede u red koliko je to bilo moguće u ondašnjim uslovima.

Pljačkaši muslimanske imovine su kažnjavani. Oni su pljačkali i napuštene srpske kuće, koje su Srbi napustili u junu bježeći ispred ustaša. I pored nedovoljne snalažljivosti, malobrojni gerilski odredi (Nudolski, Zaslapski, Aranđelovački, Orahovački, Dolovski) na više mjesta su upotrijebili oružje protiv pljačkaških kolona i pojedinaca, što je mnogo značilo kako za sprječavanje daljeg nereda i bezvlašća na tom području, tako i za političko jedinstvo samih gerilskih odreda. Bile su to prve oružane akcije grahovskih gerilskih odreda poslije julskih događaja i ujedno prva zajednička akcija pograničnih crnogorskih i hercegovačkih partizana na području trebinjskog sreza. Već se tada u redovima partizana nalaze i pojedini muslimani, što je označavalo zajedničku borbu jugoslovenskih naroda protiv okupatora.

Grahovski komunisti, posebno Sava Kovačević, dosta su radili da na tom terenu Hercegovine razobliče namjeru okupatora, čiji je bio cilj da nas vjerski i nacionalno razjedini, zavadi i zakrvi u cilju konačnog istrebljenja i jednih i drugih.

Grahovski komunisti, kao i komunisti širom Jugoslavije, sa velikim nestrpljenjem su očekivali dan kada će Rusija stupiti u rat protiv Hitlerove Njemačke. To bi, smatrali su, značilo brzi kraj fašizma, a našem narodu poziv za oružanu borbu protiv okupatora. Dočekan je i taj dan, 22. jun 1941. godine.

---

[39] Arhiv V. I. I. reg. br. 18 k. 61.

Protivnici ustanka, kojih je u grahovskoj opštini bilo uglavnom u ličnostima starijeg doba i onima koji su uživali privilegije u Kraljevini Jugoslaviji, počeli su se oglašavati i agitovati protiv ustanka. O tome Stevan Kovačević piše:

„Još u fazi priprema za ustanak i formiranja četa javlja se u grahovskoj opštini otpor reakcionarnih elemenata izbjegličke vlade u Londonu. Oni su još tada nastojali da onemoguće oružani ustanak, pod parolom: da još nije vrijeme… kad su vidjeli da njihove parole narod ne prihvata, oni su uporno tražili da se sastanu sa organizatorima ustanka, jer navodno žele da se i oni obavijeste o čemu se radi, s obzirom o glasovima o pripremama napada na okupatorske vojnike u Grahovu i Vilusima.

Tako je neposredno pred ustanak došlo do sastanka sa Novicom (Savinim) Kovačevićem i njegovim ljudima u Spili (sa strane Mjesnog komiteta partije prisustvovao je Pavle). Ti provladini elementi su na sastanku postavili pitanje: Ko je ovlastio komuniste da dižu oružje protiv okupatora? Zatim su rekli: Ako neko treba o tome da odlučuje, onda je to samo kralj i vlada u Londonu, a pošto oni to, kao jedino kompetentni, još nijesu uradili, jer nema uslova, onda je svaka drukčija odluka, samo puka samovolja pojedinaca ili grupa – krajnje neodgovornih ljudi u plemenu, koji mogu dovesti čitavo stanovništvo do teških posljedica. U diskusiji koja je bila vrlo žučna, Pavle im je rekao: „Kralj i vlada su napustili svoju zemlju. Odnijeli zlato i prepustili narod sam sebi. Mi ne priznajemo ni kralja ni vladu u Londonu i narod ih neće pitati o svojoj daljoj sudbini“. Predstavnici stare vlasti protivili su se ma kakvoj neposlušnosti prema okupatoru, a kamo li oružanoj borbi protiv fašističkog zavojevača“.

Novica i Pavle su ostali pri svojim stavovima. Novica, čekajući direktive od vlade iz Londona; Pavle sljedeći direktive KPJ.

Ovakva podjela je u narednim godinama dovela do velike nesloge i krvoprolića u opštini Grahovo. Izginulo je u međusobnim obračunima mnogo ljudi sa obje strane, što ću, nadam se, uspijeti da prikažem.

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije KP je imala veliki uticaj na stanovništvo Grahova. Na lokalnim izborima 1936. godine za predsjednika opštine glasove je dobio komunistički kandidat na listi udružene opozicije Ilija Milović. Partijska organizacija je brojčano bila najjača u Crnoj Gori s obzirom na broj stanovnika (4.000). Partijska organizacija je neprekidno radila od 1920. godine i u njoj nije došlo do provale, kao u većini drugih organizacija, 1936. godine. Te godine su se u šumu odmetnula trojica najistaknutijih komunista Grahova (Sava, Pavle i Jovan-Brđo Kovačević). Oni su za tih osam mjeseci

stupali u kontakt sa stanovnicima Grahova i na njih vršili uticaj. Tako je sve pogodovalo da se u opštini Grahovo može stupiti u borbu čim dođe proglas za ustanak.

Prve ustaničke puške u Crnoj Gori su se oglasile 13. jula 1941. godine, a grahovski partizani su napali italijansku ispostavu u Grahovu 22. jula iste godine. U ispostavi se nalazilo oko 60 neprijateljskih vojnika koji su, radi bolje sigurnosti, bili smješteni u prostorijama osnovne škole. Poslije dva dana borbe, italijanski vojnici su se predali. Zarobljenike su snabdjeli hranom i vodom i poslije Savinog govora, koji im je objasnio ciljeve naše borbe i besmislenost njihovog rata, otpremili za Dubrovnik.[40]

Ranjenike su prenijeli na Risansko Brdo i predali italijanskom garnizonu.

Stevan Kovačević o borbi u Grahovu piše[41] i sljedeće:

„*Glas o oslobođenju Grahova je ustalasao gotovo cjelokupno stanovništvo, pa je uslijedilo masovnije pristupanje ustaničkim snagama. Narod je slavio prvu pobjedu svojih boraca nad fašističkim okupatorom i tih dana bio spreman da izdrži i najveća naprezanja. Pokret prema Vilusima, gdje se nalazila dosta jaka italijanska posada bio je uistinu pravi narodni pohod. Seljaci su s oduševljenjem ispraćali svoje borce, snabdijevali ih hranom i davali im obavještenja, vjerujući u brzi slom okupatora*“.

Kovačević, koji je bio učesnik borbe u Vilusima, piše da je borba trajala četiri dana i da se završila neuspjehom zbog italijanskih utvrđenja, avijacije koja je mitraljirala i bacala male bombe, kao i velikog pojačanja italijanske vojske koja su stizala od Podgorice, preko Nikšića, ka Vilusima, kao i iz Boke Kotorske prema Grahovu. Došlo je do rasformiranja četa, odlazak vojske kućama, a komunisti i skojevci su se povukli u brda i stvarali gerilske odrede.

Zbog jake neprijateljske ofanzive neslavno se završio ustanak i u drugim mjestima Crne Gore gdje je bio počeo.

Ovakav rasplet događaja, odnosno ishod borbe na Vilusima, pogodovao je protivnicima ustanka, pa su počeli raskrinkavati komuniste u narodu. Bilo je protivnika ustanka, koji su to činili iz straha da ponovo ne dođe do ovakve situacije, a kojima je teško palo što se obistinilo ono što su govorili i od čega su strepjeli.

---

40 Vojnoistorijski glasnik, 1963. godine.

41 Vojnoistorijski glasnik, od 1. februara 1963. godine.

7. GRAHOVO OD 1. AVGUSTA DO 31. DECEMBRA 1941. GODINE

Po rasformiranju četa, narod je živio u velikom strahu i neizvjesnosti od odmazde okupatora. Saznalo se da italijanske kolone vojnika idu od Nikšića prema Vilusima. Druge nastupaju iz Boke Kotorske ka Grahovu, takođe u pravcu Vilusa. Narod nije u mogućnosti da pruži bilo kakav otpor. Čekao je, pa šta bude.

Učitelj iz Vilusa, Miljko Bulajić, koji je prije otpočinjanja napada na Italijane u Vilusima dolazio kod Save u Štab gerilskih odreda i javno protestvovao zbog namjere da se napadne italijanska posada, upozoravao je na stradanje stanovništva. Istovremeno je prigovarao kako će se gerilski odredi povući u brda, spasiti svoj život, a da će zbog njih nejač stradati.

Kada je upravo došlo do takve situacije da opasnost dolazi na prag svake kuće, odlučio je da učini što je u njegovoj moći. Sa još nekoliko uglednijih Vilušana otišao je u susret Italijanima. Italijani su prihvatili razgovor s njim. Objasnio im je da je ulazak u Viluse za njih slobodan, a da napadači na italijansku kasarnu u Vilusima nijesu bili mještani, već neka druga vojska koja je ovdje došla, ali mu nije poznato odakle, a da ih čak ni mještani nijesu prepoznali. Ti napadači su se povukli negdje i mi ne znamo gdje se nalaze, a Vilušani ostaju vjerni svojim novim gospodarima i spremni na izvršavanje njihovih naređenja.

Vjerovatno je Miljko svojim nastupom, rečitošću, otmjenošću i ugledom pozitivno i uvjerljivo djelovao na italijanske oficire, tako da nijedna kuća u Vilusima nije zapaljena, nijedna osoba uhapšena". Niko nije ni privođen na ispitivanje, niti je bio osumnjičen.

Pokret Italijana nije se očekivao iz pravca Trebinja, ali već trećeg ili četvrtog avgusta, Italijani i ustaše su iz tog pravca preduzeli akciju u selu Nudo. Pretpostavlja se da su represalije iz pravca Trebinja preduzete zbog toga što je zarobljeni poručnik u Grahovu, koji je otpremljen za Dubrovnik, znao da je u napadu na Italijane u Grahovu bilo ustanika uz sela Nudola, među kojima je

bio i Sava Kovačević. Oni su dovukli bateriju topova i bateriju minobacača i sa dva mjesta tukli selo Nudo i selo Aranđelovo.

Poput Miljka Bulajića na Vilusima, pred ove Italijane i ustaše izišli su doktor Jovan Kujačić, Mato Antunović i Đuro Vučetić iz Nudola, a njima su se pridružila trojica Hercegovaca iz sela Vučje i Orahovca. Pošto su izjavili svoju privrženost okupatorskim vlastima i garantovali da će ustanici položiti oružje, Italijani su obustavili represalije, a trojicu Nudoljana kao taoce uputili italijanskoj komandi u Cetinje. Dva mjeseca kasnije, Kujačić i Antunović su se vratili pošto su za njih garantovali neki Cetinjani, a Vučetić je i dalje ostao u zatvoru.

Povodom ovog slučaja, u izvještaju Komande divizije „Taro", od 7. avgusta o vojno-političkoj situaciji na području Grahova stoji:

„Nastavlja se rad na smirivanju, stanovništvo se i dalje vraća kućama, sela Nudo i Zaslap su se „predala", tj. preko delegacije su izjavili da će biti lojalni prema italijanskoj vojnoj sili i poštovati njena naređenja: stanovništvo Vilusa i obližnjih sela očekuje dolazak italijanskog garnizona i spremno je da mu preda oružje".[42]

Iako su se borci (komunisti i skojevci) povukli u planinu, a jedan dio naroda ostavili u potpunoj neizvjesnosti pred neprijateljskom najezdom, vidi se iz pisanja Stevana Kovačevića da su loše gledali na delegacije koje su svoje živote izložili opasnosti za spas svoga naroda. Stevan Kovačević piše:

„Kolebljivci i oni koji su bili protiv oružane borbe, optuživali su komuniste, naročito Savu Kovačevića, da su oni krivci što selo strada, pa su od njih zahtijevali da se predaju i izjave lojalnost okupatoru. U ovako teškoj situaciji nijesu se mogli snaći ni neki članovi Partije u selu. Tako je Mato Antunović (poginuo marta 1943. u bici na Planoj kao zamjenik političkog komesara 3. bataljona 5. proleterske brigade) mlad član KPJ, pošao u s. Lastvu na pregovore sa Italijanima".

Na drugom mjestu, u istom časopisu[43] o ovim zbivanjima Stevan Kovačević piše sljedeće:

„Znatan dio stanovništva Grahova i okolnih sela nije sačekao ponovni dolazak Italijana, već se sklonio u susjedna brdska sela i katune.

Međutim, okupatora su dočekali predstavnici bivših građanskih partija i Crnogorske federalističke stranke i ponudili mu saradnju u borbi protiv

---

[42] Arhiv V.I.I. kut. 550 reg. br. 19/3a-2.

[43] VIG, februara 1963. godine.

Narodno-oslobodilačkog pokreta u Grahovu. Italijanske snage koje su nastupile od Nikšića prema Vilusima dočekali su predstavnici grahovskih separatista, a one od Boke prema Grahovu – ostaci bivših jugoslovenskih nenarodnih režima, s Andrijom Ć. Milovićem na čelu. Tako je još prvih dana okupacije, u avgustu 1941. ovdje, gdje su u nedavnoj prošlosti političke suprotnosti građanskih partija bile vrlo oštre, došlo do njihovog međusobnog izmirenja i zajedničke saradnje sa okupatorom".

Da li je Andrija Milović bio dobronamjeran prema svom narodu i izložio svoj život opasnosti kao viluški i nudoljski predstavnici? Po svemu onome što se tih dana dešavalo u Grahovu, a i po kasnijem Andrijinom djelovanju, jasno je da nije. Kao dugogodišnji predsjednik opštine, koji je vodio stalnu borbu protiv komunista, bilo mu je i ovoga puta važnije da nastavi tu borbu, bez obzira s kim, i da ponovo postane predsjednik opštine.

Okupator je odmah pristupio restauraciji stare vlasti. Po naređenju italijanske komande, neposredno po ulasku u Grahovo, Andrija Milović je dobio mandat za organizovanje opštinske vlasti. Na skupu oko 70 Grahovljana on je izabran za predsjednika nove opštinske uprave. Na istom skupu je izabrano i desetak odbornika, uglavnom privrženika bivšeg jugoslovenskog režima.

Prilikom ulaska u Grahovo, okupator je opljačkao sve što je našao, a zapalio je kuće: Plane Peković, Jovana M. Bulajića, Peka P. Vučurovića i Velja Bakoča u Bobovoj ulici, zatim grahovsku osnovnu školu, a u selu Čelini kuću Jovana S. Kovačevića–Brđa. Grahovljane, koji su ga sačekali, odmah je uhapsio i odveo u žandarmerijsku kasarnu kao taoce. Ranjeni Vidak T. Jurišević, odveden je iz Grahova i 6. avgusta strijeljan u Kotoru. Vidak je bio prva žrtva fašističkog terora u Grahovu.

Iz onoga što sam pročitao, lično doživio i vidio jasno je da je opštinska vlast, na čelu sa Andrijom Milovićem, do kraja ostala vjerna okupatoru.

Italijani koji su od Podgorice preko Nikšića došli do Vilusa, brzo su se vratili nazad. Oni od Dubrovnika takođe, a Italijani sa komandom u Kotoru, u čijoj je nadležnosti Grahovo, nastojali su da ga zadrže pod kontrolom i utvrde svoj položaj u njemu. Podignuta su utvrđenja da bi se zadržali garnizoni, bez obzira na teškoće. U Grahovu je podignuto deset velikih baraka za smještaj vojske. Zaposjeli su dominantne tačke duž puta Grahovo – Osječenica – Vilusi – Petrovići, tj. cijelim pravcem Dragalj – Petrovići, zatim Osječenica – Podbožur, te Grahovo – Trešnjevo. Na tim položajima su se zadržali u avgustu i septembru, s tim što su u Vilusima i Grahovu poslije toga ostavili jake posade. Cilj im je bio da pripreme vanredne represivne mjere protiv

stanovništva u cilju uništenja komunističkog pokreta, koji je odgovoran za napad na italijanske posade u Grahovu i Vilusima.

Da bi uništio baze gerilskih odreda, komandant divizije „Taro", izdao je 13. avgusta zapovjest svim svojim jedinicama na području Boke Kotorske i Grahova da izvrše temeljito čišćenje terena u zoni Bijela Gora – Orjen.[44] Isto tako, trebalo je energično uništiti domove i ostala dobra ustanika. Jake italijanske kolone su nastupile iz više pravaca prema Jastrebici. Akcija „čišćenja" trajala je tri dana, 17, 18 i 19. avgusta i završila se neuspjehom, jer je teren za gerilce bio povoljan.[45]

Vjerovatno nezadovoljni sprovedenom akcijom, a da bi privoljeli „odmjetnike" da se vrate svojim kućama, vrše raciju na pojedine porodice za koje su dobili obavještenja da se neko njihov nalazi u šumi. Već 20. avgusta u Grahovu hapse: braću Jakšić (Peja, Stevana i Vidaka), Danila P. Banićevića, Jovana N. Vujačića, Petra M. Vujačića, Veljka P. Vujačića, Stanu G. Kovačević, Maricu D. Daković, Ristu P. Andrijašević, Janu D. Daković, Darinku D. Lazović, Maru B. Lazović, Mariju A. Lazović i Gorčina P. Andrijaševića. Teži krivci su ostavljeni u Kotoru i prebačeni na brod „Kralj Aleksandar", dok su lakši krivci ove grupe, po ocjeni Italijana, odvedeni u Albaniju, u poznati italijanski zatvor „Klas".

Poslije nekoliko dana zatišja, uslijedilo je i novo hapšenje, što je značilo nastavljanje „čišćenja terena" i odvođenje stanovništva u internaciju. Uhapšeni su: Mirko G. Bošković, Dušan M. Daković, Vojo D. Daković, Milan Milović-Garić, Jovica A. Milović, Peko A. Milović-Garić, Trajan A. Milović i Božo M. Vidović. Ova grupa je optužena da je učestvovala u napadu na italijansku posadu u Grahovu. Oni su osuđeni na dugogodišnju robiju i odvedeni u logor na ostrvu Sardinija, a Dušan Daković je strijeljan.

Jače patrole su upadale u obližnja sela oko Grahova da pljačkaju i odvode partizanske porodice. Okupator je ove porodice držao kao taoce s ciljem da njihove članove prinude da se vrate iz gerile. Kao takvi su uhapšeni: Mara B. Kovačević, Ruža J. Vujačić, Vuka B. Banićević, Mara S. Banićević, Saveta S. Banićević, Milka V. Banićević i Branka M. Kovačević. Iz Gornjeg Polja i Petkovića su uhapsili Božanu S. Kovačević i sina joj Nikolu, Ristu M. Vučurević i Danicu Ž. Milović. Zatvor se nalazio u bivšoj žandarmerijskoj stanici i u kući Mitra Vidovića.

---

44 Arhiv V.I.I. kut. 550, reg. br. 23/3a-1.

45 Na tom terenu u to vrijeme, nalazilo se 80 gerilaca u tri baze.

Pored uništenja i hvatanja gerilaca, okupatoru je bio glavni cilj da prikupi oružje od naroda i da bude bezbjedan na ovom terenu. Zbog toga je ovo sprovodio preko novoformirane opštinske vlasti. Predsjednik opštine je odmah odredio jednog od odbornika koji će brinuti o bezbjednosti puteva i obezbijediti stražu. Izvršen je popis stanovništva, a po selima su postavljeni povjerenici.

U vezi sa prikupljanjem oružja 5. avgusta su izašli veliki oglasi na javnim mjestima i opšta naredba Glavne komande oružanih snaga u Crnoj Gori, sa potpisom armijskog generala Pircia Birolia u kojoj se između ostalog kaže:

„Sve opštinske seoske starješine, ili lica koja vrše njihove dužnosti, moraju odmah prikupiti sve vatreno oružje, municiju, eksplozivne sprave ili ratni materijal bilo koje vrste, a koji se još nalazi na teritoriji sopstvene mjesne nadležnosti, i odmah ga predati najbližoj komandi kraljevskih karabinjera ili garnizonu italijanskih oružanih snaga".[46]

Čim je uspostavljena vlast, predsjednik opštine Andrija Milović i komandant okupatorskih snaga pukovnik Pezana, zakazali su 13. avgusta prvi narodni zbor u selu Osječenica, s ciljem da se još jednom pokuša da se od naroda pokupi oružje iz (julskog) ustanka. Predsjednik nove opštine otvorio je zbor. Okrivljujući komuniste za julske oružane borbe, on je u ime italijanske okupatorske vlasti posljednji put pozvao narod da preko seoskih kmetova preda oružje, da ne vjeruje komunističkoj propagandi, već da lojalno sarađuje sa okupatorskim vlastima.

Nova vlast je Italijanima preko svojih saradnika dostavljala informacije gdje se nalaze gerilski odredi, kakvo je njihovo brojčano stanje, kako izgledaju, kako su obučeni i kako se hrane, sa kakvim naoružanjem raspolažu i sl. Došli su brzo i do spiska od 62 borca (uglavnom komunista) koji su učestvovali u borbama u Grahovu i Vilusima. Radi raspoznavanja napadača na kasarnu u Grahovu sa Cetinja je 5. septembra stigao pop Miomir Dubak, koji se tokom napada nalazio sa Italijanima i kojemu su partizani to oprostili i poslali ga na Cetinje. Dubak je ranije bio paroh u Grahovu, pa je uglavnom poznavao sve Grahovljane.[47]

Drugi skup na Osječenici je zakazan za 28. septembar gdje se pozivaju svi muškarci od 16 do 60 godina starosti, uz prijetnju da će onima koji ne dođu kuća biti zapaljena, porodica odvedena u internaciju, a on će se smatrati

---

[46] Zbornik III, 4. dok. br. 165

[47] O ovome i spisku grahovskih boraca može se pročitati u dokumentima arhive V.I.I. kut. 550, reg. br. 7/4-1

komunistom. Predsjednik grahovske opštine fašistički pozdravlja italijanskog komandanta, a od prisutnih traži da se oružjem suprotstavi onima koji su odbjegli u šumu. Jedan od odbornika prijeti da će se sručiti strašna odmazda na selo u čijem bi se rejonu desila ma kakva diverzija – bez obzira ko je diverziju izvršio.[48]

Pale su prve žrtave domaće izdaje, kako navodi Stevan Kovačević[49]:

„Jedan od ispada Italijani su izvršili polovinom septembra u sela oko Vilusa. Toj akciji je prethodila prijava Filipa Kešeljevića, italijanskog povjerenika, iz sela Balosava, da se u njegovom i susjednim selima kreću naoružani komunisti.

Oko 50 Italijana je upalo u selo Balosave, Riječane i Spilu i izvršilo pretres. Tom prilikom uhapšeno je oko 25 seljaka, opljačkane su njihove kuće i odvedena stoka. Među uhapšenima bili su i Mirko R. Kovačević iz sela Donje Spile i Vukašin J. Andrijašević iz sela Balosava, kod kojih je nađeno oružje – jedna puška i pištolj. Oni su odmah upućeni u Grahovo, dok su ostali seljaci saslušani u Vilusima i nakon pet dana pušteni kućama. Sudbina M. Kovačevića i V. Andrijaševića bila je neizvjesna i narod je za njih strahovao. Ipak se pretpostavljalo da okupator nad njima neće izvršiti najstrožiju kaznu. Međutim, okupatorske vojne vlasti u Grahovu su 18. septembra, uz prisustvo Andrije Milovića i njihovih najbližih saradnika, strijeljali Mirka i Vukašina. Milović se sa svojim ljudima pobrinuo da im kod Đurđevske crkve prije strijeljanja iskopa grobove. To su bile mjere zastrašivanja, a i mjere odmazde za italijanske vojnike, koji su poginuli julskih dana u Grahovu.

S Mirkom i Vukašinom uhapsili su i Vukašimovu majku i brata mu Krsta, poveli ih do Đurđevske crkve i prisilili ih da gledaju strijeljanje. I Krstu su bili iskopali grob, ali kada se ustanovilo da kod sebe nije imao oružje, umjesto da ga strijeljaju, odveli su ga u internaciju, a majku mu pustili“.

Ove prve žrtve pokazale su surovost okupatora i pravo lice njihovih saradnika, pa je u narodu počelo da raste ogorčenje i mržnja prema njima. Ovo tim više što su obojica strijeljanih, Mirko i Vukašin, pripadali baš onim mirnim građanima koji su prihvatili neprijateljsku parolu lojalnosti prema okupatoru, pri čemu je Mirko bio jedan od onih Grahovljana koji nije učestvovao u julskom oružanom ustanku.

Saradnici okupatora, osjećajući se krivim za strijeljanje seljaka kod kojih je nađeno oružje, pokušali su da krivicu prebace na komuniste. U tom cilju je, u saglasnosti sa okupatorom, organizovala sedmične pomene strijeljanim, na

48 VIG 1. februara 1963.

49 VIG, br. 1. februara 1963. godine.

kojima je prisustvovao i onaj italijanski komandant koji je naredio njihovo strijeljanje, a bliskom rođaku strijeljanog Kovačevića dali su da pročita pripremljeni govor u kojem se prijeti osvetom, ali ne okupatoru i stvarnim krivcima, već komunistima i pripadnicima NOB-e.

Prookupatorski elementi, čije su vođe bile uglavnom istaknuti funkcioneri stare vlasti – zakleti neprijatelji komunista, nastojali su da se prikažu kao spasioci naroda, parolom o lojalnom držanju prema okupatoru i mirnom sačekivanju svršetka rata. Tako su pokušali da pridobiju mase protiv komunista, što im je slabo polazilo za rukom u opštini Grahovo. Italijani se oslanjaju na opštinsku vlast i njihove pristalice, a terorom i propagandom pokušavaju da osujete rad ustanika i da ih odvoje od masa. Na toj liniji se stvara vrlo tijesna i čvrsta sprega fašističkog okupatora i domaće vlasti.

Novica S. Kovačević (rekao bih nezavisno od Andrije Milovića iako su u Andrijinom odboru bili svi najbliži Novičini saradnici) vješto koristi slabost ili nesnalažljivost partijske organizacije, koja se u prenošenju svog političkog stava na mase nije dovoljno koristila ni prijateljstvom između Engleske i Sovjetskog Saveza u borbi protiv njemačkog fašizma i ulogom američkog i engleskog naroda u toj borbi, već je naprotiv, unosila sumnju u iskrenost zapadnih saveznika, što se politički štetno odražavalo, jer je unosilo nevjericu kod jednog dijela naroda u pobjedu nad fašizmom. Ovo se uspješno koristilo za mobilizaciju masa u borbi protiv partizanskih akcija. Novica sebe i svoje pristalice naziva anglofilima i istupa sa parolom da svako želi pobjedu saveznika, pa i pobjedu Rusije, da je svako za borbu i ustanak, ali ne sada, već kada se stvore povoljni uslovi za to. Na zborovima i ličnim kontaktima, ta grupa je izražavala bojazan od preuranjenosti akcija protiv okupatora. Na toj paroli su lako okupljali oko sebe sve ono što je bilo nedovoljno odlučno za borbu.

Značajno je naglasiti da su ipak, Novičini ljudi išli u Hercegovinu da čiste teren od nesrpskog življa. Pljačkali su i ubijali su sve, bez obzira na uzrast".

U izvještaju divizije „Taro" od 8. septembra 1941. godine teritorijalnoj komandi kraljevskih karabinjera u Kotoru, kaže se da u septembru na području Grahova nije bilo pokreta ustaničkih snaga niti prekida komunikacija, a kao sumnjiva pritvorena su neka lica iz sela Nudo[50].

Stevo Kovačević u vezi sa tim piše:

„Zbog velikog terora od strane okupatora i pritiska vlasti i kolebljivih elemenata, gerilski odredi su, u toku avgusta i septembra, izbjegavali sukobe sa Italijanima".

---

50 Arhiv V.I.I. kut. 550, reg. br. 7/4a-1.

Iz jednog izvještaja komandanta divizije „Taro“ od 22. septembra 1941. godine[51], vidi se da su pomoću novoimenovane vlasti u Grahovu organizovali vrlo jaku mrežu povjerljivih ljudi, koji su se stalno kretali po terenu (pored onih stalnih u svakom selu), prikupljajući podatke i obavještavajući italijansku komandu o mjestu, jačini, namjerama, naoružanju, smještaju i načinu ishrane gerilskih odreda. Na osnovu dobijenih spiskova sačinili su poimenične spiskove pojedinih partizanskih baza. U izvještaju, između ostalog, stoji da im odani ljudi javljaju da su se na Bijeloj Gori ponovo obrazovale dvije grupe partizana, svaka jačine 25-30 ljudi, da su dobro snabdjevene hranom, municijom i oružjem i da im nedostaje odijelo i obuća. Prema ovom izvještaju pomenute gerilske grupe su imale zadatak da sistematski kidaju prugu Vilusi – Bileća i da napadaju male garnizone.

Na prvi pogled stav Novice Kovačevića izgleda prihvatljiv i realan. Ali šta bi se desilo ako bi se prihvatila lojalnost sa okupatorom? Vjerovatno isto što i sa Mađarskom, posebno Rumunijom, gdje su svi sposobni muškarci otpremljeni na Istočni front od kojih se mali broj vratio, te su Rumuni iznalazili način kako da ih što prije vrate (o tome piše istoričar Veselin Đuretić). Isti slučaj je bio sa nekoliko četa iz NDH.

Pitam se da li bi jednonacionalni pokret pod okupatorom mogao uspijeti, posebno da li bi mogao uspijeti onaj koji je podržavao režim Kraljevine Jugoslavije.

Aktivnost okupatora i njegovih saradnika tokom avgusta i septembra 1941. godine, koliko mi je bilo dostupno, ovdje sam iznio, a šta se za to vrijeme dešavalo u gerilskim odredima? U dobro skrivenim predjelima nalazilo se nekoliko punktova gerilaca[52] (pet odreda – 80 boraca) . Gerilski odredi su izviđali teren i držali stražu noću i danju. Autor knjige „Pavle Kovačević“, Iko Mirković[53], ovako je vidio jednu od tih gerilskih baza na području Grahova:

„Krajem avgusta ili početkom septembra 1941. godine, bio sam po partijskom zadatku poslat u Grahovo, na moj prvi sastanak s grahovskim komunistima, o njima sam dosta znao i pre prvog poznanstva. Pavle je s oduševljenjem prihvatio odluku o osnivanju Crnogorske narodne omladine pod rukovodstvom Komunističke partije.

U šumi borovih i jelovih stabala, nedaleko od Bijele Gore, bila je partizanska baza izvjesnog broja grahovskih boraca. U njoj su svi radili određene zadatke,

51 Zbornik III, 4, dok. br. 173.

52 Naziv „gerilac“ je bio odomaćen u ovim krajevima sve do početka oktobra 1941. godine.

53 Iko Mirković: „Pavle Kovačević“, BIGZ, Beograd, 1984. godine.

sve je tu vrvjelo kao u pčelinjaku. Svi drugovi iz ove grahovske partizanske baze bili su smjeli i hrabri borci, junaci. S njima je bilo lako i dogovoriti i vojevati. U njihovom društvu svaki čovjek se mogao osjećati bezbjednije i smjelije. Bili su različite profesije: radnici, seljaci, intelektualci. Ali u srcu su nosili istu komunističku ideologiju, što ih je činilo složnim, jedinstvenim i nepobjedivim. Među njima marksistički najobrazovaniji bio je Stanko Kovačević, koji je na Moskovskom Lenjinovom univerzitetu i po zatvorima u Jugoslaviji stekao obrazovanje".

Mirković konstatuje da su imali veliki uticaj na mase, a da su uslovi za rad bili povoljni s obzirom da je veći broj sela bio van kontrole okupatora. Tako je CNO u grahovskom kraju obuhvatila preko 80% omladine. Radilo se na učvršćivanju organizacije CNO, vojnoj obuci omladine, političko-ideološkom odgoju, kulturnom prosvjećivanju i dr. Omladina Grahova se vojnički osposobljavala i bila spremna da na poziv stupi u redove gerilskih odreda. Tokom oktobra i novembra 1941. godine, učestvovala je na rušenju puteva, na kidanju železničkih pruga i PTT linija, skupljala priloge za NOF, organizovala rad sa pionirima, prenosila i širila radio vijesti informišući stanovništvo o vojno-političkoj situaciji i ostalim događajima.

Komunisti su pristupili (po direktivama okružnih i mjesnih komiteta) organizovanju Nacionalnooslobodilačkog fonda (NOF), pa se pristupilo izboru seoskih i opštinskih odbornika NOF-a, čiji je zadatak bio da snabdijevaju gerilske odrede hranom, odjećom i drugim potrpštinama. Takođe je trebalo voditi brigu o prehrani siromašnog stanovništva. Na području Grahova čitavim radom NOF-a rukovodio je Štab gerilskog bataljona preko svojih gerilskih odreda.

Sve do sredine novembra 1941. godine, gerilski odredi su imali i vojnu i civilnu vlast, zavodili red i bezbjednost na kontrolisanom području. Kažnjavali su one koji su se stavili u službu okupatora. Štab je izdao naređenje po kojemu se zabranjuje stražarenje po putevima, posjećivanje opštinskih zborova i primanje sljedovanja okupatora i stupanje u svaki dodir sa njim. Borili su se protiv krađe, šverca oružjem i životnim namirnicama. Da bi se spriječilo liferovanje mesa italijanskoj vojsci, partizanske komande su zabranile trgovinu s okupatorom i zaprijetile strogim kaznama trgovcima stoke. Ovakav posao – aktivnost olakšana je početkom novembra kada je divizija „Mesina" smijenila diviziju „Taro", pa je povukla vojsku sa komunikacija, a ostavila samo garnizone u Vilusima i Grahovu.

Gerilski odredi su puno radili sa ženama na formiranju AFŽ-a te su ih kroz tu organizaciju angažovali da prikupljaju hranu, a posebno obuću i odjeću (same su plele) za vojsku. Ovdje su se posebno angažovale drugarice koje su se nalazile u odredima.

Grahovski partizani su tokom avgusta i septembra 1941. godine, a posebno u novembru bili angažovani prema Hercegovini. Slali su Hercegovcima oružje i municiju, slali po potrebi grupe boraca koje su sprječavale šovinističke ispade na tom terenu, jer je postojala opasnost da se NOB zloupotrebi i pretvori u međunacionalnu i vjersku borbu. Grahovski partizani su u novembru mjesecu imali velikog vojničkog uspjeha u Lastvi, Parežu, okolini Bileće i drugim mjestima.

Dosta je truda uloženo da se raskrinkaju saradnici okupatora, pa su Mjesni komitet i Štab Grahovskog partizanskog bataljona 17. oktobra 1941. godine izdali proglas pod naslovom „Njihovo pravo lice“[54]. U njemu su vrlo opširno opisali sramnu ulogu Andrije Milovića, predsjednika opštine pod italijanskim okupatorom, i njegovih saradnika, nazivajući ih slugama i izdajnicima svoga naroda, optužujući ih kao krivce za smrt Mirka Kovačevića i Vukašina Andrijaševića i za sazivanje političkog zbora na Osječenici, koji je imao cilj da omete oružanu borbu protiv okupatora[55].

Ovakvi proglasi i direktni razgovori sa stanovništvom imali su velikog uticaja, posebno što su dolazili od komunista kojih je u opštini od 4.000 stanovnika uoči ustanka bilo preko 90, a bilo je i oko 120 skojevaca. Partijsko, a sada i vojno rukovodstvo, narodu je bilo dobro poznato i omiljeno. Teško da je bio i desetogodišnjak koji za vrijeme Kraljevine Jugoslavije nije čuo za partijske rukovodioce Savu, Pavla i Jovana. Uostalom, oni su se po ovim selima krili više mjeseci od progona i hapšenja ondašnje vlasti.

O radu gerilskih odreda ili bolje reći aktivnosti grahovskih komunista u periodu poslije julskog ustanka, može se precizno reći u čemu se sastojao njihov rad:

- Uticaj na razbijanje saradnje sa okupatorom,
- Sadejstvo sa partizanskim snagama u Hercegovini,
- Rad na jačanju gerilskih odreda i pozadine,

[54] „Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije“ – tom III knjiga 9 Borba u Crnoj Gori Vojnoistorijski institut Beograd 1969.
internet strana: http://www.znaci.net/zb/4_3_9.pdf

[55] Arhiv V.I.I. kut. 172, reg. br. 8-4.

- Stvaranje organa narodne vlasti,
- Stvaranje omladinske organizacije,
- Rad na organizovanju žena,
- Formiranje Grahovskog partizanskog bataljona,
- Napad na putnički voz i električnu centralu u Parežu,
- Blokada neprijateljskih garnizona,
- Mobilizacija ljudstva i formiranje partizanskih četa,
- Imenovanje opštinskog Narodnooslobodilačkog odbora, koji preuzima sve funkcije vlasti na slobodnoj teritoriji,
- Formiranje Grahovsko-Rudinske partizanske čete i njen pohod na Pljevlja.

8. FORMIRANJE I DEJSTVA USTANIČKIH ČETA SA TERITORIJE GRAHOVA

U pripremnom periodu, prvih dana poslije kapitulacije Jugoslavije, za buduće oružane akcije protiv okupatora, Mjesni komitet KP u Grahovu formirao je **Mjesni vojni komitet** (predsjednik Sava B. Kovačević, Jovan S. Kovačević – Brđo i Mirko S. Bulajić, koji je docnije proširen sa nekoliko oficira i podoficira BJV).

Vojni komitet krajem maja 1941. godine, formira prve **borbene grupe** u svim selima. Takvih grupa je bilo 11, jačine od 5-20 omladinaca. Izvodi se vojna obuka i organizuje sanitetski kurs.

Polovinom jula 1941. godine na vijest o otpočinjanju ustanka protiv okupatora Mjesni vojni komitet od borbenih grupa formira **ustaničke čete** od 30-40 boraca (sastav 2-3 voda). Formirano je 6 takvih četa sastavljenih od dobrovoljaca pod komandom Save B. Kovačevića. Tako je formiran **Grahovski ustanički bataljon**. Tada nijesu postojali komesari, ali su za politički rad određivani najistaknutiji komunisti. Čete nijesu živjele vojničkim životom. Ljudstvo se nalazilo kod svojih kuća i bilo je spremno da na poziv prihvati oružanu borbu. Tako se u julu 1941. godine na teritoriji grahovske opštine razvio specifičan oblik vojne organizacije – ustaničke čete kao glavna udarna snaga ustanka.

Sa ovakvom organizacijom ustanka u julskom napadu zauzeto je Grahovo 24. 07. 1941. godine, a zatim izvršen napad na italijansku posadu na Vilusima 27.07. 1941. godine, koji zbog dobro organizovane odbrane i brze intervencije italijanskih snaga ka Vilusima, nije uspeo.

Poslije julskog ustanka dolazi do raspuštanja ustaničkih četa i prelazi se na nov oblik organizacije ustanka – formiraju se **gerilski odredi** (bilo ih je 9) jačine od 5-15 gerilaca. Tako je formiran **Grahovski gerilski bataljon** (komandant Sava B. Kovačević).

Već krajem avgusta počinju jače gerilske akcije prema Hercegovini (selo Lastva se oslobađa 30.08. 1941. godine).

Stvaraju se povoljni uslovi za dalji razvoj NOP-a, pa se u takvim okolnostima održava vojnopolitičko savjetovanje u prvoj polovini oktobra 1941. godine u Međedovoj dolini, ispod Omutića. Donosi se odluka o formiranju 6 partizanskih vodova, koji u drugoj polovini novembra prerastaju u čete. Formiran je **Štab Grahovskog partizanskog bataljona,** a za komandanta je postavljen Ilija S. Milović; a politički komesar je Jovan S. Kovačević-Brđo.

Vodile su se manje borbe krajem oktobra 1941. godine između Jasena i Osječenice, kao i između Vilusa i Podbožura i kod železničke stanice Vilusi.

Zatim dolazi do značajne borbe kod Vilusa (napad na italijansku kolonu kod Ljeskovaca) i na Klobuku (borba sa italijanskom kolonom), istog dana 26.novembra 1941. godine koje su se završile potpunim uspjehom partizanskih snaga.

Za napad na Pljevlja (1.12. 1941. godine) iz sastava Grahovskog partizanskog bataljona upućena su 82 partizana.

Poslije uspješnih borbi kod Vilusa, na Klobuku, Lastvi i u Hercegovini, na komunikaciji Trebinje – Bileća, glavnina snaga Grahovskog partizanskog bataljona orijentisana je na području Grahovo, Krivošije. Grahovo je oslobođeno 28.12. 1941. godine.

Oslobađanjem Grahova, Lastve, Zubaca i drugih mjesta, stvara se velika slobodna teritorija i povoljni uslovi za dejstvo slobodnih snaga Grahovskog partizanskog bataljona u pravcu Hercegovine. Najveći deo bataljona u jačini od 120 boraca prikuplja se u Vilusima 24.01.1942. godine i upućuje na dejstva na komunikacije Trebinje – Ljubinje i Trebinje – Dubrovnik. U sastavu bataljona su tri čete. Jedinice ovog bataljona se zadržavaju na terenu Hercegovine u toku februara 1942. godine, a u povratku se Viluška i Spilska četa upućuju u Katunsku nahiju, radi pomoći Lovćenskom odredu, koji je vodio teške borbe protiv okupatora i crnogorskih nacionalista. Povukli su se prema Vilusima krajem maja 1942. godine.

Takođe, zbog nepovoljnog razvoja događaja u Vasojevićima, iz sastava Grahovskog partizanskog bataljona tamo je iz Vilusa upućena 5.03.1942. godine udarna četa od 112 boraca.

U toku marta i aprila 1942. godine iz Vilusa su upućene dvije grupe omladinaca za Štab nikšićkog partizanskog odreda u Gornje Polje, koji su raspoređeni u sastav udarnih partizanskih bataljona.

Sa danom odstupanja partizanskih snaga sa Vilusa 26. maja 1942. godine smatra se da je prestao da postoji Grahovski partizanski bataljon.

Sa teritorije bivše grahovske opštine 112 boraca je ušlo u sastav proleterskih brigada (najviše 75 u treći bataljon Pete crnogorske brigade, a ostali u Prvu proletersku brigadu i neke druge jedinice NOV)[56].

Istog dana kada su grahovski borci otišli za Sandžak – Pljevlja (21.11. 1941. godine) Italijani napuštaju Viluse i odlaze u Grahovo. Njihovim odlaskom sa Vilusa cijela teritorija grahovske opštine bila je slobodna, sem varošice Grahovo. Italijanski garnizon u Grahovu, dolaskom ovih sa Vilusa, a ranije i sa Osječenice je ojačao. Donesena je odluka da se blokiraju i svako kretanje iz varošice onemogući. Da bi ovo uspješno izvršili porušeni su putevi i sve komunikacije prema Risnu, a takođe i prema Nikšiću i Trebinju.

Nedelju dana poslije odlaska italijanske posade sa Vilusa za Grahovo, iz Bileće je naišla kolona (26.11.1941. godine) od oko 80 italijanskih vojnika i oficira sa tri tenka, tri kamiona i jednim motociklom. Kolona je napadnuta, a borba je uspješno okončana. U toj borbi na strani partizana nije bilo žrtava. Italijani su zarobljeni. To je bio pravi narodni pohod na italijansku kolonu.

Pošto se o toj borbi već sada pojavljuju različita pisanja (npr. rodoslov „Grahovski Kovačevići"), da je jedan čovjek sve riješio, a to mi je dobro poznato, napisaću najbitnije.

Prije svanuća kod nas su došli Mirko Nikolin Bulajić i Vajo Jovanov Bulajić. Rekli su da ih je Sava Kovačević poslao da idu obavijestiti partizane koji se nalaze na Grahovcu u kući Marka Lučina Milovića i prenesu da je on sa još tri, četiri čovjeka pregradio put prema Bileći. Sava očekuje da će se kolona, koja je naišla iz Bileće, vratiti pošto je put prema Nikšiću i Trebinju porušen. Partizani treba da što brže dođu, jer treba italijansku kolonu napadnuti i po mogućnosti zarobiti. Vajo je ostao kod naše kuće, a Jovan je sa Mirkom otrčao prema Grahovcu. Već je bilo svanulo kada je četa na čelu sa Lazarom Milovićem protrčala pokraj naše kuće. Druge sam vidio da trče od Osječenice. Drago Bulajić mi je ispričao da je otrčao po Banjsku četu koja se nalazila negdje u Jargiću, ali su Grahovljani stigli prije Banjana, otpočeli borbu i taman se borba završavala kada su i oni stigli.

Na spomen ploči, na spomeniku koji je u čast te borbe podignut na raskrsnici kod crkve na Vilusima, stara raskrsnica puteva Trebinje – Bileća – Vilusi, nalazi se sledeći tekst:

„Ovdje je partizanska grupa pod rukovodstvom narodnog heroja Save Kovačevića – Mizare 26.novembra 1941. godine zaplijenila 3 neprijateljska tenka, 3 kamiona, jedan motocikl, zarobljeno 5 oficira i 77 okupatorskih vojnika".

[56] Podaci su korišćeni iz članka Stevana G. Kovačevića objavljenog u VIG, 10.06.1981. godine i na osnovu sjećanja učesnika NOR-a, pomenutih Stevana, Miodraga i Krsta Sp. Bulajića.

Nažalost, u početku „Antiburžujske revolucije" 1991. godine ovaj spomenik je oštećen, slova su nevidljiva i tako propada istorijski spomenik koji je označavao opštenarodni ustanak protiv okupatora.

U napadu na italijansku kolonu učestvovali su sposobni za borbu, ali i nesposobni, jer su svi jurili da pomognu. Bilo je među njima veoma starih i suviše mladih od kojih su neki tom prilikom došli do sopstvenog naoružanja – pušaka.

Poslije uspješne borbe na Vilusima, partizani su sa tenkovima krenuli prema Lastvi. Jedan tenk je vozio Krstičević, a na tenku se nalazio i Sava Kovačević. Drugi je vozio italijanski tenkista sa kojim je u tenku bio Rade Janičić. Italijanska motorizovana kolona iz Trebinja bila je iznenađena i zarobljeno je više motocikla, a oni su se u panici povukli u Trebinje. Poslije ovoga uspješno je likvidirana ustaška stanica u Lastvi. U ovim borbama iz redova partizana jedino je bio ranjen Mile Antunović iz Nudola, ali rana nije bila opasna po život.

Grahovski partizani su se poslije ovoga orijentisali na opsadu garnizona u Grahovu koja je trajala mjesec dana. U tom periodu svakodnevno su vođene borbe protiv Italijana, koji su nadirali iz Boke Kotorske ka Grahovu radi deblokiranja opkoljenog garnizona. U ovim borbama nijesu učestvovali samo Grahovljani. Borio se i Nikšićki odred, kojemu se pridružio vod partizana iz Cuca, pod komandom Nikole Krstova Popovića.[57]

Savo Orović za Rudinsku četu piše:

„Rudinska četa je bila jedna od najboljih partizanskih jedinica u Nikšićkom odredu. Ona je u teškim borbama na pravcu Crkvice – Grahovo, imala 26 teže i lakše ranjenih, a u njoj je bilo svega 31 borac".

U tim borbama, kako Orović navodi, iz Grahovskog bataljona poginuli su Dušan Krstov Milović (1908) iz Grahovca (poginuo 11.decembra), Panto Novičin Milović (1911), takođe sa Grahovca (poginuo 13.decembra). Kovačević Jovanov Vukota (1920) iz Vilusa, poginuo je 16. decembra. Vujačić Novičin Savo (1917) iz Zagore poginuo je kod Grahova 19. decembra.

Tih dana je teško ranjen komandir Viluške čete, Jovan Ristov Bulajić (1900), koji je od posljedica ranjavanja kasnije preminuo.

---

[57] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. god.

Za komandanta u ovim borbama, Savu Kovačevića, pukovnik BJV, Savo Orović[58], koji se u borbama stalno nalazio sa Savom, izjavio je:

„... Tipičan rasni Crnogorac. Bio je divovske – fizičke snage, širokih ramena, izrazitog, kao iz granita isklesanog lica, pronicljivih sivih očiju i bujnih brkova, koji su ga činile sličnim Čapajevu... Divno ga je bilo vidjeti kada kao razjareni lav juri po položaju, kroz redove svojih vojnika, koje svojim prisustvom, prodornim glasom i usplamtelim očima raspaljuje, elektrizira i kao magnet povlači za sobom u neodoljivi nalet na neprijatelja.

Njegovo herojstvo se ponovilo i u borbama Grahovo – Crkvice, pa je stekao strahopoštovanje od svojih protivnika, što je za pravog ratnika i najveći uspjeh.

Savo Orović piše da je neprijatelj 26. decembra 1941. godine izvršio napad sa jakim snagama i izišao na Dvrsnik, a već je 26/27. decembra ušao u Grahovo. On za ovo delimično okrivljuje jednu četu[59]:

„Italijani su ušli u Grahovo najviše zbog toga, što su neke čete, pod uticajem Novice Kovačevića, napustile svoje položaje bez borbe“.

Italijani su po dolasku u Grahovo zapalili neke kuće i produžili da pale kuće duž Grahovskog polja, ali su u tome spriječeni vatrom partizanskih boraca.

U noći 27/28. decembra Italijani su se povukli iz Grahova u Crkvice i toga dana je cijela teritorija grahovske opštine bila slobodna. Orović piše[60]:

„Dvadeset osmog decembra rano ujutro smo pošli sa Bojanjeg brda, radosni što je naša mučna i neravna borba krunisana velikim uspjehom. Snijeg je bio do koljena i mećava tako jaka da smo se jedva kretali, ali smo ipak brzo stigli i ušli u Grahovo, pjevajući i puške mećući“.

Treba reći da je pored pomenutih jedinica u borbama Grahovo – Crkvice čitavo vrijeme učestvovala i Krivošijska partizanska četa Orjenskog bataljona.

---

[58] Savo Orović je u vrijeme napada fašističkih sila na Kraljevinu Jugoslaviju bio komandant puka u činu pukovnika. U ustanku je bio bliski saradnik partizanskog komandanta Save Kovačevića. Prvi je general u partizanskoj vojsci.

[59] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

[60] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

U borbama protiv okupatora tokom 1941. godine poginuli su borci iz Grahovskog NOP odreda:

1. Vujačić Okičin Milan, star 61 godinu, iz Bare Grahovske,
2. Milović Stevanov Ilija, star 48 godina, član KPJ, komandir čete,
3. Vučurović Milošev Petar, star 39 godina,
4. Bulajić Markov Đorđije, star 29 godina, član KPJ, zamjenik političkog komesara čete,
5. Bulajić Ristov Jovan, star 41 godinu, komandir Viluške čete,
6. Milović Krstov Dušan, star 32 godine, član KPJ,
7. Milović Novičin Panto, star 30 godina, kandidat za člana KPJ,
8. Kovačević Jovana Vukota, star 21 godinu, skojevac i
9. Vujačić Novičin Savo, star 24 godine, član KPJ, zamjenik komandira čete.

Od devet poginulih boraca, dvojica su bili komandiri čete, dvojica su bili zamjenici komesara i komandira čete. Njih četvorica su bili članovi KPJ, jedan je bio član SKOJ-a, a jedan kandidat za člana KPJ.

Iz navedenog se vidi da su komandni kadar i komunisti išli u prve borbene redove, tj. nijesu se zaklanjali iza ostalih boraca.

9. RAZVOJ I DJELOVANJE NARODNOOSLOBODILAČKE VLASTI TOKOM 1941-1942. GODINE

Da bi se shvatilo kako je došlo do formiranja ONOO i seoskih Narodnooslobodilačkih odbora, potrebno je navesti šta se zbivalo u grahovskoj opštini od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije do navedenog vremena.

Poslije kapitulacije Jugoslavije, aprila 1941. godine u grahovskoj opštini vlast su uspostavili komunisti. Ovo je ispalo slučajno i iznenadno, jer prvi okupatorski vojnik je u Grahovo došao mjesec dana poslije okupacije. Kroz Viluse su prošle jake motorizovane snage okupatorske vojske prvih dana okupacije, kretale su se od Nikšića prema Dubrovniku. Njihov ponovni nastup preko Vilusa uslijedio je otprilike poslije mjesec dana.

Komunisti su iskoristili ovakvu priliku, upali su u žandarmerijske stanice i zgradu opštine i popalili policijsku i opštinsku arhivu.

Umjesto opštinske uprave, izabran je Odbor narodne pomoći u koji su ušli članovi Mjesnog komiteta: Pavle P. Kovačević, Mihailo M. Vujačić, Savo V. Vujačić i Mirko S. Bulajić, kao i bivši predsjednik opštine Ilija S. Milović.

Odbor se najviše angažovao na zbrinjavanju izbjeglica iz Hercegovine, koje su izbjegle od ustaškog terora, i iz drugih krajeva koji su se sklanjali pred najezdom fašizma u njihove krajeve. Odbor se brinuo o bezbjednosti stanovništva i zaštite njihove imovine od bezakonja i pljačke.

Za vrijeme postojanja ustaničkih četa iz njihovog sastava je bilo imenovano lice (komesar za ishranu) koje se brinulo o snabdijevanju.

Kada je oslobođeno Grahovo (24.07.1941. godine) izabran je **Radničko-seljački sovjet** od pet članova i izdat proglas o njegovom formiranju. Iako je Sovjet imao naglašen klasni karakter, bio je odraz raspoloženja stanovništva.

Prelaskom na gerilsko ratovanje, Štab Grahovskog gerilskog bataljona je na sebe preuzeo i funkcije narodne vlasti do kraja septembra. Ovakvu potrebu uslovila je pojava nedozvoljenog šverca i trgovine stokom za potrebe okupatora.

Tokom avgusta i septembra 1941. godine, pristupa se izboru povjerenika Narodnooslobodilačkog fonda (NOF) radi stvaranja povoljnijih materijalnih uslova za sadejstva gerilskih odreda, pomoći siromašnom stanovništvu i

sl. Sa radom NOF-a rukovodio je Štab Grahovskog gerilskog bataljona preko svojih gerilskih odreda. Za povjerenike su birani najaktivniji članovi KP i SKOJ-a, a po selima simpatizeri NOP-a. Najveće zasluge u rukovođenju NOF-om u grahovskoj opštini imao je Mihailo M. Vujičić iz Dolova.

Do sredine novembra 1941. godine, gerilski odredi su imali i vojnu i civilnu vlast.

Po odluci partijskog rukovodstva o stvaranju organa vlasti u grahovskoj opštini se pristupa imenovanju Opštinskog i seoskog Narodnooslobodilačkog odbora u čiji su sastav ušli seoski povjerenici NOF-a. Opštinski NOO Grahova od sedam članova imenovan je od strane vojno-političkog rukovodstva između 18. i 20.11.1941. godine. Poslije ovoga, opštinski NOO skoro po svim selima postavio je Narodnooslobodilačke odbore.

Opštinski NOO u formiranju se nalazio u Zagori, a 21.11.1941. godine prešao je u Viluse gdje se nalazio sve do odstupanja partizanskih snaga iz Crne Gore. Odmah po dolasku opštinskih odbornika na Vilusima je formirana i Komanda mjesta. Ona je takođe postojala i u Grahovu. Tako su istovremeno obrazovani osnovni organi civilne i vojnopozadinske vlasti u opštini Grahovo.

„Centar oslobođene teritorije postalo je selo Vilusi. Tu su se tada nalazili opštinski NOO, Rejonski komitet KPJ za Grahovo, Banjane i Vučiji Do i sva rukovodstva masovnih antifašističkih organizacija, tu su bila smještena glavna skladišta NOF-a i partizanska tehnika (radio aparat, pisaća mašina, šapirograf i dr.), koja je svakodnevno izdavala radio vijesti, umnožavala saopštenja, proglase, propise i dr. Odatle je održavana kurirska i telefonska veza sa Štabom Nikšićkog NOP odreda i Okružnim Komitetom KPJ za Nikšić, a takođe i sa štabovima Banjsko-vučedolskog i Orijenskog bataljona i s komandom hercegovačkih partizanskih jedinica oko Bileće, u Lastvi i Zupcima“.[61]

O bezbjednosti se besprijekorno brinuo NOO (patrole, straže, legitimisanja). Kurirska služba izvanredno se obavljala. Organizovana je radna akcija u Korjenićima. Ona se bavila obradom zemljišta kojega su napustili mještani bjekstvom u Trebinje i dalje. Bio je organizovan pazar u Zupcima gdje su iz opštine slati natovareni konji sa krompirom i mrsom u zamjenu za so, žito i namirnice kojih je nedostajalo. Snabdijevana je i prva partizanska bolnica na teritoriji nikšićkog područja koju je osnovao dr Jovan Bulajić u Riječanima i njome rukovodio do odstupanja partizana za Bosnu.

---

[61] Stevan G. Kovačević, VIG, br.3/1967. godine. I sve ostalo, gdje sam se pozvao na članke pješadijskog pukovnika Stevana G. Kovačevića, može se mnogo detaljnije naći u Vojnoistorijskim glasnicima iz 1962-1967. godine, a pretpostavljam i u drugim godištima.

Kulturno-zabavni život bio vrlo razvijen. Organizovane su večernje priredbe, pa i pripremani pozorišni komadi „Kir Janja“, „Jazavac pred sudom“, „Beograd nekad i sad“, svakako u skraćenom obliku. Redovno su saopštavani najnoviji događaji kroz popularni „Vrabac“. Česte su bile guslarske večeri, a pjesme je sastavljao i pjevao Filip K. Bulajić (došao sa Kosova). U to vrijeme je u Vilusima otvorena čitaonica.

U sprovođenju odluka NOO i Komande mjesta najveću ulogu odigrale su antifašističke organizacije na čelu sa KP uz snažnu podršku jakih aktiva SKOJ-a. Organizacija žena bila je najaktivnija, jer je faktički aktivirala sve žene, pa i one koje do tada, takoreći, sem kod najbližeg komšije nikuda nijesu išle. Pionirska organizacije je takođe bila izuzetno aktivna.

Svi su se u toj borbi bezgranično angažovali (sem jednog broja starijih, koji su ovo sa podozrenjem i bojazni posmatrali). Ovakvo djelovanje antifašističkih organizacija imalo je uticaja da se sačuva vjera u pobjedu i održi moral među stanovništvom.

Djelovanje tako dobro organizovane narodne vlasti u trajanju od osam mjeseci učvrstilo je u narodu ubjeđenje o krajnjoj pobjedi NOP-a.

Upravo zbog ovako jake organizacije, koja je narodu ulila vjeru u pobjedu poslije odstupanja partizana iz ovih krajeva stanovništvo je bilo izloženo snažnom teroru četnika, znatno više nego u nekim drugim krajevima.

Kakve su se još aktivnosti odvijale na ovom području donekle se može upotpuniti sa mojim razgovorom sa sekretarom Opštinskog komiteta KP Grahova Pavlom P. Kovačevićem.

Pavle je od mene stariji 23 godine. Intelektualac, radio je i kao radnik. Bio je sekretar SKOJ-a, za Beograd, a kasnije i za Srbiju i član CK SKOJ-a Jugoslavije. Godinu dana prije mog rođenja (1927) uhapšen je kao komunista u Beogradu i mučen u beogradskoj Glavnjači. U godini mojeg rođenja (1928) osuđen je na pet godina robije koju je izdržao u Požarevcu. Kao profesionalni revolucionar nastavlja svoju aktivnost u Zagrebu, Nikšiću i Grahovu. Bio je član Sreskog i Okružnog komiteta i sekretar možda najbrojnije partijske organizacije u zemlji. Strastven partijski radnik, bio je omiljen posebno među omladinom. Bio je ilegalac, kao komunista, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Grahovu. Više puta je osuđivan i vremenske kazne je izdržavao u Zagrebu, Požarevcu, Beogradu, Nikšiću, Sarajevu.

Puno sam voleo svojeg kuma Jovana Midžoreva Dakovića. On mi je donosio bombone, držao me u krilu, milovao. Pavle mi ništa od toga nije činio, ali mi je darivao nešto više. Pri svakom susretu bila je njegova pesnica stisnuta

sa pozdravom „Smrt fašizmu"! To me je činilo srećnim, ponosnim, velikim. Ko me je još tako uvažavao od Pavlovih drugova? Baš niko! Uvijek je bio spreman da razgovara kao sa sebi ravnim. Mnogo sam ga voleo i strahovao za njegov život smatrajući da će sve propasti ako on pogine. Kada sam odrastao, poslije oslobođenja, uzeo sam čitanku za osnovne škole i prelistavao je misleći da će Pavle u njoj biti ovjekovječen, kao što su u našim čitankama bili: Miloš, Marko, Karađorđe, Sveti Sava i drugi. U jednoj čitanki o Pavlu sam našao, nažalost, samo jednu fusnotu. Bila mi je draga ta čitanka, kupio sam je i držao jedno vrijeme. Pavle je bio moj idol, jer je razgovarao sa mnom kada sam imao 13 godina, kao da sam mu pravi drug.

Sjećam se svog posljednjeg razgovora i viđenja sa Pavlom. Seljaci su prikupljali za vojsku sve potrebne namirnice. Uglavnom su sami prijavljivali koliko ko i šta može dati. Sve se nosilo kod Veliše Vučetića na Viluse, a on je raspoređivao po frontovima i porodicama koje su živjele od pomoći. Od naše kuće sam natovario na konja 100 kg pšenice i uputio se prema pijaci. Kada sam bio uz livadu prema cesti od crkve sam ugledao Pavla kako i on ide u pravcu pijace. Usporio sam da bi se sreo sa njim, da ga vidim, progovorim ili samo pozdravim.

Prilazeći blizu, Pavle je stisnuo pesnicu uz neizbježno „Smrt fašizmu"! Ustreptao od sreće stisnuo sam ljevicu koliko sam jače mogao, smatrajući ako jače stisnem da će prije doći smrt fašizmu i sloboda narodu. Da bi me bolje čuo iz glasa sam viknuo „Sloboda narodu"! On mi je prišao, rukovao se i otpočeo razgovor. Pošto sam mu objasnio šta tjeram na konju, on se bukvalno propitao za sve, kao da mu ništa nije poznato. Spustio se na moj nivo razgovora i razgovarao o onome što je meni poznato. Pitao je šta radi omladina, šta radi AFŽ. Kako se živi po kućama po kojima ja zalazim i šta sve radim.

U razgovoru sam omalovažavao sve poslove koji se ubrajaju u moj djelokrug rada. Rekao sam mu da samo borci rade za partizane, da su jedino oni partizani i pitao kada ćemo mi mlađi ići na front. Pavle je veličao poslove koji se obavljaju u pozadini i konkretno one koje ja radim. Rekao mi je da bez nas ni borba ne bi mogla uspješno se vodi, jer mi brinemo o hrani za borce, brinemo o usjevima, brinemo o pozadini da nam u nju ne uđu petokolonaši. Osim toga, reče Pavle, trebao bi neko i sa fronta da se vrati u pozadinu, a da će biti vrijeme kada ćemo i mi mladi ići u borbu, jer će borba potrajati. Rekoh mu da je sve slobodno sem Nikšića, Podgorice, Cetinja i Pljevalja i da će i ta mjesta partizani brzo osloboditi, a mi nećemo imati priliku za borbu. Nasmijao se i odgovorio da su poslovi koje obavljamo od velikog značaja i da samo tako nastavimo.

Kada sam mu rekao da noću idem sa Milovanom Vučetićem sa puškom u patrolu, rekao mi je da sam pravi partizan i svi drugovi koji tako rade su partizani. Vi čuvate, reče mi on, da nam petokolonaši ne prodru u pozadinu. Oni to ne smiju kada znaju da takvi naši drugovi budno motre i čuvaju slobodnu teritoriju. Oni na položaju se bezbrižno mogu boriti kada znaju da vas ovakve imaju iza sebe. Vidiš, svi ne možemo biti u borbi. Bez takvih drugova ne bi mogli ostaviti slobodnu teritoriju i vi ste za revoluciju isto tako značajni koliko oni na frontu. Ponovio je da sam ja partizan, da partizanu ništa ne smije biti teško, a da je svaki zadatak jednako važan. Još me je pitao da li idem na sastanke, vjerovatno želeći da sazna jesam li skojevac. Rekao sam da sam jednom naišao kada su imali sastanak, ušao kod njih, pa su rekli da sam još mlad i da napustim sastanak. Pavle reče da ja njima kažem iako sam mlad da trebam biti s njima i da je to on rekao. Došli smo do pijace, žito sam ostavio. Pavle je ostao razgovarati sa Velišom, pa nije primijetio kada sam otišao. A ja sam posljednji put bacio pogled prema njemu sa željom da vječno živi.

U tom posljednjem susretu s Pavlom rekao sam mu, pored toga što prikupljamo hranu, i sljedeće: skupimo se svi sposobni za obradu zemlje i zajednički obrađujemo svu zemlju (u vrijeme okopavanja kromira i kukuruza), najprije onima koji su na ratištu, a kod kuće nemaju radnu snagu, pa tek onda redom ostalo. Ovo radimo sa pjesmom i šalom i uopšte nam nije teško. Po zaseocima noću idemo u patrolu. U našem zaseoku smo Milovan i ja vrlo često u patroli. Milovan i drugi mladići njegovog godišta (1926) vojnički se obučavaju na Vilusima kod Đorđije Draganića. Milovan je s puškom spretan, pa je i mene naučio. Takmičimo se ko će pušku prije svu rastaviti i bolje zapamtiti kako se koji njen dio zove. Jedino nam je žao što puške nijesu lično naše, već nam ih daje komandir straže i mi ih svako jutro moramo vraćati da bi ih naveče dali drugoj patroli.

Nosimo svakodnevno vijesti po kućama i čitamo. Na Vilusima je drug Lekić koji ima radio, pa on i Mišo Krstov Bulajić prenesu vijesti na papir i daju nam ga da mi čitamo. Ja sam vijesti usput čitao više puta hodajući ka prvoj kući, kako bih tamo to činio sa lakoćom.

Koliko se u to vrijeme pridavao značaj poljoprivrednim radovima vidi se iz članka koji je 15. januara 1942. godine objavila „Narodna borba", organ PK KPJ za Crnu Goru. Članak je imao naslov „Da niko ne umre od gladi". Između ostalog u njemu piše da Komunistička partija poziva sve komuniste, sve partizane, sve rodoljube u borbu protiv još jednog neprijatelja kojega nam je donio okupator, a koji nam prijeti u borbi protiv gladi. Između ostalog piše:

„Borba protiv gladi i borba s puškom u ruci, to su samo dva načina jedne borbe, borbe za istu stvar, za stvar naroda. Umjeti štedjeti i rasporediti hranu tako da dopre što duže i što šire – to je skoro isto što i štedjeti metak i ratnike. Štednja, pomaganje, gvozdena spremnost na sve teškoće – to je u ovom trenutku nacionalna dužnost kao i borba s puškom u ruci. Neumorno bdjeti nad svakim čovjekom, stići na svaku nevolju... razorati i zasijati svaku plodnu stopu crnogorske zemlje, pronalaziti, prikupljati, čuvati, dijeliti – to je isto što i stići u svaku bitku i busiju. Upisujte zajam, prikupljajte rezerve, bdijte nad svakim zrnom žita – neka svako pomogne narodu i pogodi neprijatelja...“.[62]

Pavle Kovačević se interesovao i za čistoću po kućama u koje ulazim. Rekao sam da je sada sve čisto. Žene su to preuzele. Svaka kuća je morala da pravi WC. Išle su po kućama da provjeravaju, gledale da li je čista posteljina, pregledali djeci kosu da li u njoj ima vaši. Prije godinu dana je po nekim selima vladao pjegavi tifus, a to vaši prenose, pa ih je trebalo istrijebiti. Toga je bilo i za vrijeme stare Jugoslavije, a vladalo je mišljenje da su Zaslapljani „najbogatiji“ sa vašima. Čuo sam priču kako mora biti da je to od vode. U Zaslapu je izvor voda, pa su dolje vodenice. U mlin su dolazili iz susjednih opština i iz naše, tamo se sastajali, čekali po dan, dva, dok samelju, pa su neki sa sobom donosili vaši i tu ih ostavljali, a neki odatle odnosili kućama u svojim suknenim odijelima. Malo ko je iz Zaslapa došao a da nije bio „čašćen“ sa tim životinjicama. Sada je sve drugačije, bolje. Organizacija žena uspjela je da to potpuno eliminiše po svim kućama. Tome se pridavala posebna važnost. Izdavane su direktive o higijeni i predviđene kazne za neizvršavanje. U Grahovu se pojavio “Vrabac”, koji upozorava na red i čistoću u oslobođenom Grahovu:

Drugarice i drugovi, evo stiže Vrabac novi.
Od kad stigoh u Grahovo, svakog dana nešto novo.
Negdje dobro, negdje nije, napušta se što se smije.
Vidim kuće one iste, ali nijesu sada čiste.
Kad dođoše Talijani, sva se pjaca opogani.
Ali sada kad ih nema, treba da se čisti, sprema.
Čistoća je zdravlja pola, to neka vam bude škola.
To su posla sad najpreča, uzmi metlu, četku, kreča.
Zato mlade, cure, žene, ne čekajte naređenje.
Nek se svaka sama sjeti, što joj treba započeti.
Na prisutne apelujem, da rezultat rada čujem.
Ako tako neće biti, Vrabac će se preseliti.

---

62 “Narodna Borba“ od 15.01.1942. godine.

Vi igrajte u veselju, ispunite moju želju.
A ja idem da prošetam, na sijelu da ne smetam".[63]

Žene su pored toga što su vodile računa o čistoći plele džempere, čarape, rukavice. Sve se to dopremalo na Viluse, a odatle slalo partizanima na front.

Nepismene žene do 40 ili 45 godina bile su u obavezi da posjećuju analfabetske tečajeve, koji su organizovani po selima radi njihovog opismenjavanja.

Kada sam Pavlu Kovačeviću rekao da je oslobođeno sve sem nekoliko gradova u Crnoj Gori, vjerovatno sam ovako mislio zbog završetka jednog drugog broja "Vrapca", koji je takođe nastao u Grahovu, koji je sastavljao Bora Prodanović,[64] advokat iz Beograda, koji je poslije Aprilskog rata stigao u Grahovo i aktivno učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. Cijelu godinu dana je djelovao na političkom i kulturno-prosvjetnom radu u grahovskoj opštini.

Završetak pomenutog "Vrapca" glasi:

Rusi gone sa istoka, Crnogorci biju s boka.

Svaka sila osovine, mora sada da ugine.

Tako su za mene borci protiv fašizma bili samo Rusi i Crnogorci. Crnogorci su se tradicionalno vezivali za Rusiju, pa je propaganda komunista dodatno uticala da je još više zavole, sve što je rusko prihvate kao najbolje i kao da je njihovo.

Savo Orović piše:

"Sa mnom je za Grahovo putovao Pavle Kovačević, koji mi je uz put sa velikim zanosom govorio o kolhozima i sofkozima u Sovjetskom Savezu, o socijalizmu i komunizmu. Kao vatreni marksista on je bio za to da se jednovremeno s borbom za oslobođenje od okupatora izvodi revolucija za oslobođenje od kapitalističke eksploatacije: bio je za što skorije "sovjetiziranje".[65]

Pavle Kovačević je zbog "sovjetiziranja" i grešaka koje su pravljene mimo stava CK KPJ-e posmrtno isključen iz KP. Uhvaćen je na prevaru

[63] Zabilježio Savo Orović u: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. godine.

[64] Bora Prodanović je sin poznatog srbijanskog političara Jaše Prodanovića, osnivača Republikanske stranke poslije Prvog svjetskog rata. Poginuo je na Sutjesci juna 1943. godine.

[65] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. god.

od hercegovačkih četnika, koji su par dana ranije bili partizani. Predat je Italijanima, koji su ga osudili na smrt strijeljanjem i kaznu izvršili.

Izvjesno vrijeme poslije mojeg pisanja došao sam do „Zbornika", objavljenog u Nikšiću 1985. godine i članaka koje su napisali Stevan G. Kovačevića[66] i Žarko P. Bulajić[67], ličnosti mnogo kompetentnije od mene. Prilažem izvode, po meni najbitnijih delova iz njihovih članaka.

Stevan Kovačević je u vrijeme ratnih zbivanja bio komandir partizanske čete u stalnom kontaktu sa pozadinom. Predratni je učitelj sa tog terena. Kada je napisao članak bio je penzionisani pukovnik JNA-e i vojni istoričar.

Žarko Bulajić je prilikom formiranja seoskog NOO Vilusa bio maturant i prvi sekretar odbora u Vilusima. Članak je napisao kao profesor Beogradskog univerziteta i predsjednik crnogorske vlade.

Izvodi iz članka Stevana Kovačevića:

„Mjesni komitet KPJ za Grahovo, Banjane i Vučiji Do je od prvih dana oružanog ustanka bio nosilac i organizator svih aktivnosti u borbi protiv okupatora, naglim prelaskom u gerilu, stvaraju gerilske odrede koji su nakon julskog ustanka preuzeli svu vojnu i civilnu vlast u Grahovu.

– Prerastanjem gerilskih odreda u partizanske čete i formiranjem Grahovskog partizanskog bataljona krajem oktobra 1941. godine, vlast u grahovskoj opštini preuzimaju novoformirani narodnooslobodilački odbori kao organi nove revolucionarne narodne vlasti.

Prvi opštinski narodnooslobodilački odbor u Grahovu imenovan je od strane Štaba Grahovskog partizanskog bataljona sredinom novembra 1941. godine u selu Jabukama. Po oslobođenju Vilusa 21. novembra Opštinski NOO je prešao u varošicu Viluse.

U toku desetak dana Opštinski NOO u Vilusima imenovao je seoske NOO u jedanaest sela.

Svi predsjednici seoskih NOO bili su viđeniji ljudi u selu, a sekretari većinom članovi KP i SKOJ-a. Odmah je u oslobođenim Vilusima formirana Komanda mjesta – komandant Vidak Sp. Bulajić.

---

[66] Stevan G. Kovačević: "Narodna i vojnopozadinska vlast na području Mjesnog komiteta Grahova u prvoj godini rata 1941/42. godinu", U: "Narodna i vojnopozadinska vlast nikšićkog sreza u NOR-u, zbornik, Nikšić, 1985. godine.

[67] Žarko P. Bulajić: "Neka sjećanja na formiranje i rad seoskog NOO Vilusa", U: "Narodna i vojnopozadinska vlast nikšićkog sreza u NOR-u, zbornik, Nikšić, 1985. godine.

Formirane su odmah partizanske straže kao organi Komande mjesta i štabovi koje su uz saradnju seoskih straža vršile sve poslove koji se odnose na mobilizaciju ljudstva, konja, konfiskaciju, rekviziciju prema naređenju vojnih komandi i štabova.

Partijsko rukovodstvo je prilikom izbora mjesnih i opštinskih rukovodioca strogo vodilo računa o bratstveničkoj ravnoteži u grahovskom plemenu kao važnom političkom momentu.

Da se pridavao veliki značaj NOO vidi si i iz pisma kojega je Tito 20. oktobra uputio komandantu četničkih odreda Draži Mihailoviću, povodom pregovora o saradnji u borbi protiv okupatora. U pismu je između ostalog pisalo: ... kada je riječ o organizovanju zajedničke vlasti na oslobođenoj teritoriji, a u cilju okupljanja čitavog naroda za vođenje ove teške borbe – potrebno je stvoriti takve organizacije koje će moći uzeti na sebe svu odgovornost u ime naroda.

„Mi smatramo" – kaže dalje Tito – „da su NO odbori najpogodniji organi vlasti na koje bi se mogli najpouzdanije osloniti. Ti narodnooslobodilački odbori treba da budu birani dobrovoljno od naroda, bez razlike na politička uvjerenja...".

U grahovskoj opštini NOO preduzeli su na sebe prehranu stanovništva. Imali su evidenciju koje porodice najviše oskudijevaju u ishrani, kako bi im se obezbijedili najnužniji artikli iz NOF-a. U interesu vojske i naroda odbori su nastavili u prikupljanju dobrovoljnih priloga u hrani i novcu. Seoski odbori su se brinuli o tome da niko ne gladuje dok traje hrane u magacinima NOF-a. Zato su se redovno popunjavali.

Odbor je osnovao bolnicu u Riječanima koja je služila opštim potrebama za grahovsku, banjsku, vučedolsku, lastvansku i zubačku opštinu i starao se o njenom održavanju – potrebama za bolnicu...

Osnovana je radionica za popravku oružja, uspostavljena je pošta i telefonsko-telegrafska mreža na linijama: Vilusi-Osječenica-Grahovo, Vilusi-Osječenica-Trubjela– Gornje Polje, Vilusi-Velimlje, Vilusi-Lastva i Vilusi-Riječani (bolnica).

Odlučeno je ako se iz dobrovoljnih priloga ne može obezbijediti dovoljno hrane za vojsku i stanovništvo da se uvede rekvizicija i sve preda centralnom opštinskom magacinu koji se nalazio u Vilusima.

Svi seoski odbori su odredili kurire (obično žene i lica koja su nesposobna za borbu) koji će svakodnevno preuzimati radio vijesti i drugi informativni i propagandni materijal za svoje selo.

Krajem godine materijalne mogućnosti stanovništva bile su na izmaku, dok su materijalne potrebe partizanske vojske narastale iz dana u dan. Zbog toga su se brzo iscrpjele sve mogućnosti dobrovoljnosti, pa se odmah po oslobođenju Grahova pristupilo rekviziciji. Rekvizicija je vršena već u decembru 1941. od strane NOO po ključu koji je izradio Opštinski NOO na osnovu imovnog stanja seljaka tj. prijavljene količine žita, krompira, sitne i krupne stoke i broju članova domaćinstva. Podatke su davala domaćinstva i bili su uglavnom tačni. Ako bi se utvrdila netačnost, oduzimalo bi se neprijavljeno uz dodatnu kaznu.

Po izvršenoj rekviziciji svakom domaćinstvu je uručivana priznanica u kojoj je bilo naglašeno da će sopstveniku šteta biti nadoknađena poslije završetka rata.

Slobodna teritorija Grahova, Krivošija, Vilusa, Lastve, Zubaca, Banjana, Vučjeg Dola dugo će (skoro 6 mjeseci, od decembra 1941. do juna 1942.) postati izvor materijalnih i ljudskih rezervi i najorganizovaniji dio slobodne teritorije graničnog dijela Crne Gore i istočne Hercegovine, primjer međusobne saradnje i najpouzdaniji oslonac u svim situacijama u borbi protiv četnika i okupatora.

U pismu kojega je krajem decembra 1941. godine uputio Okružnom komitetu KPJ za Nikšić, Sveto Bulajić, zamjenik sekretara MK KPJ za Grahovo, Banjane i Vuči Do između ostalog piše:

„Rekviziciju stoke NOO je morao sprovesti. Vojska na frontu je skoro gladova1a... Narod se dobro odazvao rekviziciji, izuzev pojedinih, inače nema neprijateljskih elemenata...“.

Opštinski NOO je posvetio naročitu pažnju kulturno-prosvjetnom radu. Tako su poslije oslobođenja Grahova dec. 41. po svim većim selima formirani kulturno-prosvjetni odbori, a u Grahovu Centralni kulturno-prosvjetni odbor, sastavljen od predstavnika svih opština.

Veliku zaslugu u organizovanju kulturnog rada imao je Bora Prodanović, advokat iz Beograda, koji se tada nalazio u grahovskom kraju. Organizovao je horove, recitatorske grupe i dramske sekcije. Redovno su izlazile zidne novine. Priredbe koje je Prodanović organizovao bile su zahvaljujući privlačnom i raznovrsnom programu (skečevi, pojedinačne i horske recitacije, “vrapci”, igre “kazačok” i sl. veoma popularne i dobro posjećene. Priredbe su se davale i u drugim opštinama.

Organizovano paljenje vatri na svim uzvišenjima povodom 24-godišnjice oktobarske revolucije. Proslavljali su se dani Lenjina, Crvene armije i Dan žena. Prodanović je preveo nekoliko pjesama sa ruskog i drugih jezika koje su se rado pjevale. To su bile revolucionarne pjesme koje je prilagodio našoj borbi i revoluciji.

U januaru 1942. godine je grahovski NOO, na osnovu presude Prijekog vojnog suda Nikšićkog NOP odreda, konfiskovao svu ličnu imovinu na smrt i uslovno osuđenih narodnih neprijatelja za potrebe narodno-oslobodilačke borbe. Prilikom konfiskacije vodilo se računa da njihovim porodicama ostane onoliko hrane i ostalog koliko je neophodno za život.

Opštinski NOO su sarađivali u organizovanju zajedničkih pazara na kojima će se vršiti razmjena seoskih dobara, kao u pribavljanju sjemena za proljetnu sjetvu. Osmog marta je održana prva međuopštinska trgovinska konferencija, opština, banjske, grahovske, vučedolske, hercegnovske i susjednih opština trebinjskog i bilećkog sreza, tom prilikom su određena pijačna mjesta. Kao prvo pijačno mjesto određeni su Zupci.

Higijena: U jednom izvještaju se kaže da o higijeni vode računa žena:

„Danas – kaže se u izveštaju – nema ni jedne kuće na području Mjesnog komiteta u kojoj nije opran posljednji guber, okrečena kuća, izdubljena rupa za nužnik, čista djeca. Neizvršenje kažnjavaju NOO".

Sedamnaestog marta NOO je zabranio davanje zemlje pod zakup na napolicu, a manastirsko zemljište je stavljeno pod kontrolu Opštinskog NOO, odnosno dato je da seoski NOO na svom području crkvenu i manastirsku zemlju dodijele siromašnim seljacima – bezemljašima.

Da bi NOO dobili što više zamaha, iz vojske je povučeno 9 partijaca koji su postali sekretari seoskih NOO. U svim selima su postavljene seoske straže da budno prate aktivnost neprijateljskih elemenata i čuvaju red i mir.

Zbog zapostavljanja partijskog rada na terenu (većina članova partije je na frontu) četnička organizacija je vrlo uspješno radila i razbijala, kako jedinstvo pozadine, tako i partizanske redove, naročito u Grahovu. Četnički pučevi i zavjere u partizanskim četama bile su dobro pripremljene i vrlo uspješno izvođene.

Tako su u aprilu i maju krivošijski i grahovski četnici ubili rukovodstvo dvaju partizanskih četa. Partija se naime više okretala frontu nego pozadini.

Stevo piše o obrađivanju zemlje gdje ne smije ostati nijedna stopa zemlje neobrađena pa su formirane radne čete i bataljoni od muške i ženske omladine i starijih seljaka sa zadatkom kolektivne obrade prvenstveno imanja boraca na frontu i interniranih pripadnika NOP-a, a zatim inokosnih domaćinstava.

Povodom šestog aprila, na dan napada fašista na našu zemlju, održan je narodni zbor u Osječenici. Toga dana Italijani su bombardovali Grahovo te je tom prilikom poginulo 16 Grahovljana, uglavnom djece i žena.

U toku aprila uslijed jake neprijateljske ofanzive na Lovćence, svi teži ranjenici sa područja Lovćenskog NOP odreda prebačeni su iz bolnice u Trešnjevu u bolnicu u Riječanima, na teritoriji Grahova, što je znatno otežalo situaciju NOO oko njihovog zbrinjavanja. Isti slučaj je bio i sa bolnicom Orjenskog bataljona, koja je evakuisana iz Vrbanje na teritoriju grahovskog bataljona u Bijeloj Gori.

Narodnooslobodilački odbori su pozvali narod da zajedno sa vojskom u što većem broju prisustvuju proslavi 1. maja, jer je 1. maj praznik borbe za slobodu rada i rada u slobodi. Pozivajući narod na proslavu 1. maja u Vraćanovićima, NOO naglašava da se za dan proslave donese hrana, a biće naveče i zabava u školi. Uoči praznika na čitavoj teritoriji Mjesnog komiteta gorjele su vatre na svim istaknutijim mjestima, a naročito oko Nikšića i ostalih bližih neprijate1jskih garnizona.

Neprijateljska ofanziva sve više osvaja slobodnu teritoriju i ugrožava narodnu vlast. Jedinice Lovćenskog odreda, poslije borbi više od dva mjeseca morali su napustiti svoju teritoriju i povući se na teritoriju Grahova, gdje su početkom maja organizovali odbranu Grahova. U vezi sa novonastalom situacijom Glavni štab za Crnu Goru i Boku naredio je komandantu Nikšićkog odreda Savi Kovačeviću da odmah krene na sektor Grahovo-Banjani i zajedno sa Veljkom Mićunovićem preuzme komandu nad Lovćenskim odredom i snagama Nikšićkog odreda pređe u protivnapad i zauzme Katunsku nahiju. Već l0. maja Sava Kovačević je stigao u Grahovo. Vidio je svojim očima rasulo i neposlušnost u nekim partizanskim jedinicama. Najviše ga je pogodio četnički puč u Grahovu, naročito saznanje da odmetničke grupe predvode i dvojica dojučerašnjih komandira partizanske čete (Momir Bulajić i Nikola Vujačić).

U toku maja na prostoru Grahovo-Banjani prikupile su se sve partizanske snage Lovćenskog i dijela Nikšićkog NOP odreda (preko 1000 boraca i oko 100 ranjenika).

Dvadeset petog maja u 8. sati Sava Kovačević je izdao strogo povjerljivo naređenje Štabu Lovćenskog odreda i dijelovima Grahovskog i Banjsko-Vučedolskog bataljona da odmah napuste odbranu sektora Grahovo-Trubjela i da se tokom noći povlače prema Vilusima i Banjanima.

Vojnopozadinske vlasti u Grahovu, morale su na brzu ruku u toku od nepuna 24 sata, evakuisati Grahovo, koje je punih 6 mjeseci živjelo u slobodi, razvijajući široku društveno-političku aktivnost.

Četnici su presretali grupe partizana, zbjegova, komore, pojedince, tako je od dolovske zasjede poginuo član Mjesnog komiteta KPJ Grahova Mihailo Mirkov Vujičić popularni Nof.

Vojnopozadinske vlasti su na Vilusima uništavali sve što bi moglo koristiti neprijatelju, tenkove, kamione, arhivu i jedan broj pješadijskog naoružanja.

Vojska Krsta Popovića uspostavila je svoju vlast, ali je u Grahovu zavladalo ipak bezvlašće jer su mjesni četnici zaveli svoj teror i lično se obračunavali sa pripadnicima i simpatizerima NOB-e. Vršena su svakodnevna hapšenja. Vršena su saslušanja, a zatim pod jakom stražom upućivani preko Cuca na Cetinje.

Sava Kovačević je prilikom napuštanja Vilusa održao savjetovanje a potom govor prisutnim borcima i narodu. Iznoseći ocjenu spoljno-vojne političke situacije na glavnim frontovima, a posebno u Crnoj Gori i Boki. Obećao je brzi povratak i beskompromisnu borbu protiv okupatora i onih koji mu danas sramno služe. Za oslobođenje junačke Crne Gore boriće se Partizani, njeni pravi sinovi, do posljednje kapi krvi.

„Onima koji ostaju biće teško održati se časno i pošteno, ali bilo je u istoriji crnogorskog naroda i težih ratnih godina, pa su naši ljudi sve izdržali u borbi protiv tuđina. A ako neko u krajnjoj nevolji bude primoran da priđe okupatoru, onda neka ne puca na borce za slobodu".

Izvodi iz članka Žarka Bulajića:

Narodna vlast u opštini grahovskoj konačno se oformila krajem 1941. godine. Ona nije nastala isključivo kao rezultat direktiva odozgo, već i kao izraz nužde i potrebe. Narodnooslobodilačka borba je uzela toliko maha da se bez organizacije pozadine nije mogla dalje uspješno razvijati.

Mobilisan je cijeli Grahovski bataljon, sa svim svojim četama i vodovima. Jedinice bataljona su bile raspoređene prema Lastvi i Trebinju, Grahovu i Risnu, kao i prema Bileći.

Bilo je potrebno obezbijediti hranu i druge potrepštine za snabdijevanje vojske. Hranu je trebalo sakupiti i dopremiti do pojedinih vojnih jedinica. Svi ovi poslovi su najprije obavljani na čisto dobrovoljnoj osnovi. Djelovao je Narodnooslobodilački fond. No, u uslovima opšte mobilizacije i frontalne borbe protiv italijanskih jedinica ovaj posao se nije više mogao uspješno vršiti isključivo na dobrovoljnoj osnovi.

Trebalo je prenositi ranjenike, mobilisati konje, mobilisati pozadinu itd. Dakle, bez formiranja pozadinske vlasti, nije se moglo ni zamisliti dalje vođenje uspješne borbe.

Princip dobrovoljnosti morao se dopuniti i određenim stepenom prinude, a zna se da je za vršenje prinude kvalifikovana samo vlast. Zato se u Vilusima pristupilo organizaciji vlasti koja je odgovarala interesima i potrebama NOB-e.

Osnovno pitanje je bilo kako obezbijediti i na vrijeme dopremiti hranu, kako ravnopravno i ravnomjerno opterećivati pojedine ljude i domaćinstva, to su bili zadaci gdje nijesmo smjeli griješiti.

Potrebe su bile ogromne, kako za hranu, tako i za odjeću, a naročito za radnom snagom i tovarnom stokom, tako princip dobrovoljnosti kojega smo se pridržavali nije više mogao zadovoljiti tolike potrebe. Tako smo na sastanke pozivali sve domaćine, a oni bi sami govorili koliko da daju hrane ili stoke. Radi pravičnije raspodjele morali smo imati sve podatke o imovnom stanju svakog domaćinstva. Povremeno smo vršili kontrolu podataka dobijenih od domaćinstava.

Viluse su bile prometno mjesto, prolazile su vojne jedinice, sa ratišta su donošeni ranjenici. Povremeno su bila i sjedišta vojnih štabova.

Seoske straže su stvorene u to vrijeme i bile od velike pomoći NOO. Takođe je stvorena i seoska straža, koja je vojno bila vezana za Komandu mjesta, ali je izvršavala sva naređenja NOO.

Niko od sposobnih muškaraca nije ostao kući, tako da su straže mogle biti sastavljene samo od omladinki, ali su uspješno izvršavale svoje zadatke.

Imajući svakodnevno posla oko rekvizicije i prigovora od strane seljaka, a pritisnuti sve većim potrebama za hranom, NOO je počeo da vrši diferencijaciju domaćinstava po imovnom stanju.

Imućniji seljaci su nazivani kulacima. Prema njima je NOO primjenjivao prvih mjeseci 1942. oštre mjere, pa su čak saslušavani i zatvarani. To je NOO radio pod ideološkom indoktrinacijom. Bili su to stavovi Partije. Lijeva skretanja na našem terenu bila su dobrim dijelom uslovljena i teškom materijalnom situacijom. Našim prilikama i potrebama odgovarale su oštre mjere prema imućnijima jer nijesmo imali drugog načina da riješimo pitanje gladi i snabdijevanja vojske.

Narod je u prvoj polovini 1942. godine već bio prilično ekonomski iscrpljen. Bilo je dosta gladnih porodica. Pod parolom da niko od gladi ne smije umrijeti NOO je morao obezbijediti ishranu svim glađu ugroženim porodicama. To nas je još više natjeralo u lijeva skretanja, u sektaški odnos prema imućnijim seljacima. Od siromašnih porodica više se nije imalo šta rekvirirati. I njima je trebalo davati pomoć. Ostali su samo bogatiji seljaci kod kojih se moglo još ponešto naći, a to je uslovilo da se stalno povećava rekvizicija u odnosu na njih.

Na pomolu su bile i epidemije raznih bolesti. (Ističe ulogu AFŽ-a u vezi sa higijenom) Gdje je bilo neuredno odbor je izricao i kaznene mjere, tako ni zdravstvena politika nije bila strana u radu NOO Vilusa.

Piše o organizovanom radu žena na pletenju džempera i čarapa za vojsku.

Ističe omladinsku aktivnost u vezi sa Kulturno-prosvjetnim radom (čitaonica, zidne novine, dramska i horska sekcija, koje su bile vrlo aktivne).

Zaplašeni glađu preduzeli su energičnu i živu aktivnost za obradu zemlje. Pod parolom da ni jedan pedalj zemlje ne smije ostati neobrađen organizovane su akcije kolektivne obrade zemlje svih domaćinstava koja to sama nijesu mogla uraditi.

Odbor je radio do 28. maja, svega 6 mjeseci. Vrijeme kratko, a rezultati ogromni. Živjelo se brzo, a radilo još brže. U ratu se vrijeme mjeri sekundama.

Nije bilo vremena da se razmišlja o prirodi narodne vlasti, još manje o posljedicama odluka NOO.

U Vilusima je prije rata postojala žandarmerijska stanica, stanica finasijske policije i seoski kmet kao inokosni organ. Sada je sva vlast pripala NOO. Posljednjeg mjeseca pozadina i oslobođena teritorija su se izjednačile. Sve je bilo pretvoreno u oružano poprište.

10. BORBA NA PLJEVLJIMA

U odredu koji je napadao Pljevlja iz čitave Crne Gore upućeno je 3.690 boraca (iz Grahova 82, iz Nikšićkog sreza ukupno 506 boraca).

Zamjenik političkog komesara odreda, Boško Đuričković, u svojoj knjizi „Sjećanje, razmišljanje, reagovanje“[68] o atmosferi u Crnoj Gori za odlazak u odred piše:

„Na savjetovanju je saopšteno koliko koji odred treba da da boraca za Crnogorski odred. Taj posao olakšao je izvanredan elan i oduševljenje koje je bilo zahvatilo mase u Crnoj Gori, borce i neborce, stare i mlade… Ljudi su smatrali za sramotu ako ne pođu za Sandžak“.

Iako borba na Pljevljima ne spada u domen Grahova, izdvojio sam je kao posebno poglavlje, jer je to bio prvi organizovani pohod Grahovljana van svojeg mjesta i okoline.

U toj borbi su poginuli prvi grahovski partizani:

1. Ilija Stevanov Milović (1893), stari ratnik, član KPJ od 1920. godine (sa prekidima), kao pobjednik na udruženoj listi opozicije postao je predsjednik opštine Grahovo 1936. godine i na toj dužnosti je ostao do 1941. godine. Novembra 1941. godine postavljen je za komandanta Grahovskog partizanskog bataljona. Poginuo je u Pljevaljskoj bici kao komandir Grahovsko-Rudinske čete partizanskog bataljona „Peko Pavlović“. Ilija je učesnik Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Nije se mirio sa kapitulacijom Crne Gore, pa je jedno vrijeme bio u komitima.

2. Đorđije Markov Bulajić (1912), član KPJ od 1936. godine. Prije rata bio je član MK KPJ za Grahovo. Poginuo je kao zamjenik političkog komesara Grahovsko-Rudinske partizanske čete i partijski rukovodilac u četi.

3. Petar Milošev Vučurović (1902) koji nije bio član KPJ, ali je u ovu borbu otišao kao dobrovoljac i poginuo je kao borac pomenute

[68] Boško Đuričković: „Sjećanja, razmišljanja, reagovanja“, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990. godine.

čete. Petar Vučurović je iza sebe ostavio ženu i šestoro male djece od kojih je najstarije imalo 11 godina.

U toj borbi je ranjeno osam Grahovljana među kojima i moj brat Veliša Vučetić, koji se nalazio u grupi bombaša koja je prošla kroz žicu i bombama jurišala na neprijateljska utvrđenja. Njega navodim iz razloga što je tom prilikom ostao bez vida na jednom oku, dok je vid na drugom bio znatno oštećen, pa je onesposobljen za naredne okršaje sa neprijateljem. Zbog toga je vršio dužnosti u intendaturi i poginuo je kao intendant čete u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi kod Konjica.

Po povratku sa Pljevalja svi borci su stupili u redove Grahovskog bataljona i nastavili borbu protiv okupatora, a kasnije i protiv četnika koji se u Crnoj Gori (za razliku od Srbije) pojavljuju upravo poslije borbe na Pljevljima. Istina, neki od boraca su kasnije pristupili četničkom pokretu među kojima i autor pjesme o borbi na Pljevljima, Vojin Janičić.

Sava Kovačević je dobio zadatak da direktivu o organizaciji napada na Pljevlja sprovede na području grahovske, orjenske (hercegnovske), banjske i vučedolske opštine. Na izmijenjenu odluku formirana je četa sa teritorije grahovske i rudinsko-trepačke opštine. Ljudstvo se dobrovoljno javljalo na sastancima partizanskih vodova. Članove partije za sastav čete određivali su komiteti, a skojevce, odgovarajuća partijska i skojevska rukovodstva. Četna partijska ćelija imala je 29 članova partije, dok su preko 50% četnog sastava sačinjavali skojevci.

Strogo se vodilo računa da se ne šalju jedinci, već iz kuće gde ima više braće s obzirom da se računalo na neminovne žrtve, pa ipak, u velikoj želji da se bore, bilo je i takvih (Đuro Andrijašević, Vojin Bulajić i drugi).

Kako su bili opremljeni najbolje se vidi iz naređenja kojega je 18. novembra uputio Štab Banjsko-Vučedolskog bataljona političkom komesaru partizanske čete, selo Dubočke. U naređenju se kaže da za operaciju u Sandžaku treba odrediti ljude koji su sposobni za duge, naporne i žestoke borbe i one iz većih porodica. Svaki borac treba da ima partizansku značku na kapi, da uzme porciju, kašiku, zimsku obuću i odjeću, a po mogućnosti i ogrtač, nekoliko košulja, pušku, što više metaka i hranu za tri dana.[69]

Za komandira čete je određen stari komunista i bivši predsjednik opštine Ilija Milović, a do tada komandant Grahovskog partizanskog bataljona.

[69] Arhiv VII, kut.776, reg. br. 6/1a-405.

Četa je formirana 21. novebra 1941. godine. Znali su da idu za Sandžak, a potom za Srbiju. Pljevlja se nijesu pominjala, da li zbog konspiracije da o tome ne saznaju Italijani, ili zbog neodlučnosti da se Pljevlja napadnu, ostalo je nepoznato. Jedan od boraca sastavio je pjesmu iz koje se vidi njihova neobavještenost:

Daj nam kaži bolan komandire,
Mi nemamo druge oficire,
Kud nas vodiš preko ovih strana,
Amo niđe nema Talijana.

Iz pjesme se vidi i tačan broj Grahovljana u četi:

Sedamdest i osam momaka,
Okupi se oko tog junaka,
I četiri drugarice mile,
Našle su se pobuđene bile,
Da i one svoju pomoć daju,
I u borbi rane previjaju.

Na putu su ih srdačno dočekivali i ispraćali, u vezi s tim kaže:

Kad smo bili nadomak Žabljaka,
Dočeka nas grupa djevojaka,
Sa cvijećem i pjesmom na usta,
Oj slobodo, divna li si pusta.

Iz pisanja kompetentnog Boška Đuričkovića,[70] vidi se da je odluku da se napadnu Pljevlja donio komandant Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, Ivan Milutinović, protivno naređenju vrhovnog komandanta Tita. Tito je tražio da se iz Crne Gore i Boke pošalje za Srbiju dvije i po, tri hiljade dobrih boraca, jer od borbe na ovoj teritoriji zavisi i uspješna borba u Crnoj Gori i Boki i ishrana crnogorskog naroda.

U pismu Centralnog komiteta KPJ od 22. decembra 1941. godine stoji:

„Drug Tito je drugu M. (Ivanu Milutinoviću, prim. autora) nekoliko puta usmeno saopštio da bi takav napad bio težak, preuranjen i zato je i dao naređenje da se taj napad ne izvrši“.[71]

---

70 Boško Đuričković: „Sjećanja, razmišljanja, reagovanja“, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990. godine.

71 Zbornik tom III knj.1 dok. 65.

Tito je kasnije u pismu od 22. decembra 1941. godine ukazao na razloge zbog kojih nije trebalo napadati Pljevlja. Prije svega, tu se radilo o frontalnom napadu na utvrđeni grad, a u frontalnim napadima imali smo loša iskustva iz dotadašnjih borbi (Kraljevo i dr). Osim toga, znao je da se u Pljevljima nalazi štab divizije i opravdano je pretpostavljao da su tu jače neprijateljske snage i da je grad utvrđen.

Uoči napada došao je kurir Vojo Leković sa naređenjem da se napad obustavi.

Đuričković piše da Milutinović i ostalo uže rukovodstvo (Arso Jovanović, Mitar Bakić i drugi) nijesu mogli odoljeti napadu. Neprijateljske snage su potcijenili, a svoje precijenili. Mislili su, kao i svi borci bez razlike, da će Pljevlja brzo zauzeti, a samim tim doći do velikog ratnog plijena; doći do modernog naoružanja, municije, životnih namirnica, odjeće, obuće, vozila i tome slično i tako opremljeni nastaviti put za Srbiju. Ovo se da zaključiti i po tome što Đuričković iznosi podatak da je preko 500 boraca bilo bez oružja (smatrali su da će do njega lako doći). Svojih kuhinja i komora nijesu imali.

Bez obzira što su borci bili premoreni od napornog i dugog puta i što su za hranu imali samo ono što su od kuća ponijeli, napad je bio žestok, energičan i snažan, ali su sve jedinice naišle na vrlo žilav, organizovan i jak otpor neprijatelja. U gradu se vodila borba na život i smrt, piše Đuričković. Na prvi napad Italijani su odgovorili vatrom sa svih strana – položaja i iz svih oružja. Tako je pokret partizana s polaznih položaja ometan jakom vatrom i svjetlošću reflektora s kojima su Italijani sa svih istaknutih položaja osvjetljavali prilaze gradu. Tokom čitavog dana (1.12.1941) dejstvovali su automatskim oružjima i artiljerijom sprečavajući svaki manevar napadača.

Pohod na Pljevlja se završio neuspjehom. Borci odreda su se morali povlačiti. Na bojištu je ostalo 224 poginula, a 262 borca odreda su ranjena. Neprijatelj je tokom borbi u Pljevljima i drugim mjestima Sandžaka, poginulih, ranjenih i zarobljenih imao oko 480.

Dosta se pričalo o toj borbi i njenom promašaju, velikom gubitku ljudstva i okrivljivali se razni ljudi i faktori. Tito je u pismu od 22.decembra 1941. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, povodom ovoga neuspjeha, između ostalog napisao:

„*... Stvar je u tome što je i to bio jedan od onih frontalnih napada koji su nam donijeli već toliko poraza*“.[72]

---

[72] Zbornik, tom III, knj.1. dok. 168.

Boško Đuričković se slaže sa Titovim stavom i dodaje:

„Uprkos herojskom držanju koje su pokazali većina boraca i jedinica, zadatak nijesmo izvršili zato što je bio nerealan“.

Đuričković navodi ocjenu, kako kaže, dvojice najautoritativnijih rukovodilaca NOB-e, Josipa Broza i Edvarda Kardelja, o Pljevaljskoj bici poslije trideset i više godina od tog događaja, kada se mirnije, staloženije moglo suditi nego u ratu ili odmah nakon njega.

Tito između ostalog kaže:

„… Napad crnogorskih partizana na Pljevlja bila je najveća partizanska akcija u Jugoslaviji u toku 1941. godine. Uprkos njenom nepovoljnom ishodu i mnogim zamjerkama…ona je u izvjesnom smislu zaslužila i divljenje. Jer veliki je to bio uspjeh Komunističke partije, kada je mogla, tada, kada je sva Evropa bila porobljena, a njemačke armije se nalazile na prilazima Moskvi i Lenjingradu, okupiti blizu 4.000 dobrovoljaca i s njima krenuti u napad na tako jak okupatorski garnizon. … Bila je to u stvari, za tadašnje uslove, veoma jaka vojnička grupacija sastavljena od svjesnih boraca koji su na poziv Komunističke partije krenuli iz svog zavičaja iz Crne Gore da bi pružili pomoć oslobodilačkoj borbi u drugim krajevima zemlje – u Sandžaku u Srbiji, svuda kuda ih partija bude poslala. … Bilo je to veoma značajno za dalji razvitak borbe…“.

O napadu na Pljevlja Edvard Kardelj je između ostalog napisao:

„… Napad na Pljevlja krajem 1941. godine opravdano se u nas smatra vojnotaktičkim promašajem. Ali, ako se u isto vrijeme ne kaže da je to bila jedna od najvećih i najhrabrijih bitaka našeg Narodnooslobodilačkog ustanka sa dalekosežnim pozitivnim posljedicama za njegov razvoj, onda je rečeno samo pola, a možda i manje od pola istine. Ta bitka je pored ostalog, snažno oslabila italijanskog okupatora i to u momentu kada su se partizanske jedinice sa Vrhovnim štabom morale povlačiti prema Bosni. Bitka na Pljevljima je suštinski olakšala, ne samo to povlačenje, nego i novi uspon Narodnooslobodilačog ustanka, koji je ubrzo došao do izražaja“.

Đuričković bilježi sledeće:

„O značaju Pljevaljske bitke i djelovima Crnogorskog NOP odreda za operaciju u Sandžaku posredno kazuje i nekoliko neprijateljskih dokumenata. Iz njih se vidi da je između Njemaca i Talijana postojao dogovor da Njemci potisnu

partizanske snage iz Srbije, što su oni i učinili, a da ih Talijani dočekaju na granici, zapadno od Zlatibor-planine, zarobe i predaju njemačkom Vermahtu. Zbog dejstva Crnogorskog NOP odreda Talijani nijesu uspjeli da ispune svoju obavezu iz ugovora“.[73]

U vrijeme odlaska Odreda za Sandžak čitava teritorija Crne Gore bila je slobodna sem gradova i nekoliko varošica u kojima se nalazio okupator. U to vrijeme u zapadnoj Srbiji je oslobođena velika teritorija s gradovima Ivanjicom, Ariljem, Čajetinom, Užičkom Požegom, Užicama, Čačkom, Gornjim Milanovcem, Kosjerićem, Krupnjem, Ljubovijom, Loznicom i drugim. Između te dvije teritorije, one u Srbiji i one u Crnoj Gori, prostire se Sandžak, u kome je ustanak, podstican i s jedne i s druge strane, počinjao da se širi.

Kada se sve to uzme u obzir, ne iznenađuje odluka najvišeg crnogorskog rukovodstva o zauzimanju Pljevalja. To što su olako shvatili taj obuhvat, vjerovatno je uticalo što su u ranijim napadima vrlo lako osvojili nekoliko manjih garnizona, tako reći bez gubitaka. Vladimir Dedijer citira Arsa Jovanovića u „Prilozima za biografiju Josipa Broza“[74]:

„Isuviše smo potcenili neprijatelja, njegovo naoružanje i utvrđenje, tako da smo pošli sa 100% sigurnosti u uspeh“. Jovanović piše sljedeće: „Ovo je bila jedna od najvećih bitaka u istoriji crnogorskog naroda. Ne vjerujem da su Crnogorci pokazali ikada veće hrabrosti nego u ovoj bici“.

Pisci knjige „Pljevaljska bitka“, Špiro Lagator i Đuro Batrićević[75], između ostalog pišu da su Italijani bili iznenađeni žestinom napada iako su za njega znali i dobro se pripremili. Navode pisanje komandanta italijanskih trupa u Crnoj Gori:

„Umiriti Crnogorce, to je isto kao da orete more“.

Šef upravnog štaba u Srbiji kaže:

„Dobijamo utisak da ni vesti o kapitulaciji SSSR-a ne bi dovele do kapitulacije ovih bandita“.

Lagator i Batrićević pišu da je njemački general u Srbiji telegrafski zatražio od italijanske komande u Sandžaku da zatvore granice između NDH i Srbije i crnogorsko-srbijansku granicu kako bi dovršili plan uništenja partizanskih odreda Srbije, koji su se preko Zlatibora povlačili ka Sandžaku.

---

73 Arhiv V.I.I. mikrofilm, NAV-N-T-315, film 2130.

74 Vladimir Dedijer: „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, Beograd, 1984. godine.

75 Špiro Lagator, Đuro Batrićević: „Pljevaljska bitka“, Književne novine, Beograd 1990.

Italijani, razumljivo, zbog borbene akcije Crnogorskog odreda nijesu mogli odvojiti nikakve snage za sadejstvo sa njemačkim okupatorima. Jovanović piše da je napadom na Pljevlja neprijatelj evakuisao Foču, Goražde, Čajniče, Rudo i Novu Varoš tako da je olakšao vođenje borbe u tom delu:

„*Tako je teritorija Sandžaka početkom decembra 1941. godine poslužila za prihvat izmorenih, ranjenih i bolesnih srbijanskih partizana, štabova i rukovodstva, uključujući i vrhovno rukovodstvo oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda*“.

Lagator i Batrićević na gornje navedeno daju svoj komentar:

„*Navedeni citat potvrđuje da je Crnogorski odred stupio u dejstvo u najkritičnijem po srbijanske partizane, Vrhovni štab, Centralni komitet i druga Tita. Takvim dejstvom ponovila se ista situacija iz 1916. godine kada su Crnogorci kod Mojkovca, uz velike gubitke zadržali trupe Austrougarske vojske i time omogućili povlačenje jedinicama bratske Srbije prema Albaniji i Krfu*“.

Za progon partizana iz Srbije, Njemcima su se pridružili četnici.

Po povratku sa Pljevalja učesnik bitke Vojin Janičić napisao je pjesmu „Uspomena sa Pljevalja“ koja se u to vrijeme rado pjevala na ovom području:

USPOMENA SA PLJEVALJA

Plete kose na Durmitor vila
Gdje je vazda od postanka bila,
Put Istoka okrenula lice
Gdje se bore ruske jedinice,
A nama je okrenula leđa,
Da je manje naša muka vređa,
Gleda vila Bosnu i Srbiju,
Gleda vila veliku Rusiju,
Kako kuje fašistima lance,
Gleda vila pretrpane klance,
Leševima nenasite zveri,
Što su pošli da poruše dveri
I da satru kulturu Slovena,
Da im nema glasa ni imena,
Da im otmu zemlju i gradove,

Da namjeste germanske grofove.
Kad se vila nagledala jada
S Crnog mora do Londona grada,
Pa se misli na Durmitor vila,
Da li svoja da raširi krila?
I da malo po Istoku zađe,
Da se kome u nevolji nađe,
Pa kad viđe da potrebe nema,
Svoju pomoć da Rusima sprema,
Okrenu se plavome Jadranu,
Knjige posla na svakoju stranu,
Od rijeke Tare do Jadrana,
Na sve vođe mladih partizana,
Čujte vođe, kratko reče vila,
Ja sam skoro u Sandžaku bila,
Prilika je lijepa odista,
Da se Pljevlja otmu od fašista,
Da se goni otrovana zmija,
Da se spoji Boka i Srbija,
S Crnom Gorom do plavog Jadrana,
Ne bi li se nabavljala hrana,
Pa pomoću oružja i hrane,
Da gonimo mrske Talijane.
Sve je divno objasnila vila,
Kao što je vazda naučila.
I na drugoj napisala strani
Da se kupe samo partizani.
Gleda vila s vrha Durmitora,
S Lever Tare, do sinjega mora,
Svud se kupe čete pod barjake,
Na barjake zvezde petokrake,
Eno jedan barjak gdje se vije
U desnici Milović Ilije.
Kod bijele škole u Razmuće,
No pohitaj kom je srce vruće.
Osamdeset i sedam momaka,
Okupi se kod toga junaka,
A četiri drugarice mile,

Našle su se pobuđene bile,
Da i one svoju pomoć daju,
I u borbi rane previjaju.
Pa krenuše partizani mladi,
Ču se pucanj, ispraćaja radi.
Veselje je pravo otpočelo,
A Ilija pred njima na čelo,
Glas se njegov neprestano čuje,
Ali nama ništa ne kazuje,
Kud nas vodi, ni kojoj će strani.
Alavanti mladi partizani,
Ta mu riječ najčešća bijaše,
Kad mu četa počinuti šćeše.
Prvi konak u Trepča kod škole,
Pa sjutradan krenusmo otole.
Svi veseli ko ptica na grani,
Stigoše nas i braća Banjani,
Kud idemo još ništa ne znamo,
Na slobodno Iliju pitamo,
Daj nam kaži, bolan komandire,
Mi nemamo druge oficire,
Kud nas vodiš preko ovih strana?
Amo niđe nema Talijana.
A on samo kao soko pravi,
Ponamjesti šubaru na glavi
„Vi ste braćo odlučni za borbu,
Svoje glave metnuli u torbu
Il' da svome pomognete rodu,
I novu mu stvorite slobodu,
Pod okriljem Velike Rusije,
Vi ste dio Crvene Armije,
I živote položite mlade,
Na temelju slobode i pravde,
A u novu istoriju svetu,
Dajte mjesta vašemu poletu.
Ja znam dobro, teško nam je svima,
A sad evo, primiče se zima,
No naprijed partizani mladi,

Ne bojte se olova ni gladi.
Treći konak na Krnovo ravno,
Svi smo čuli za njega odavno,
Baš je ono planinama luka,
I da nije Lopušine Vuka.
Mraz žestoki, ma snijega nema,
Doček nam se u Šavniku sprema,
Tu nas divno braća dočekala,
Kažu vojska otišla ostala.
Te otale kreni ispred mraka,
Alavanti pravo do Žabljaka.
Noć nijema, hladna i sumorna,
Ne čuje se graja ni veselje,
Do glas pjesme ču se sa začelja
„Durmitore, visoka planino,
A jezera, moja postojbino".
To Ilija i noću i danom
Potkrepljuje sa duševnom hranom.
Na ulazu od grada Žabljaka,
Dočeka nas grupa djevojaka,
Sa veseljem i pjesmom na usta,
„Ah slobodo, divna li si pusta,
Evo zore i bijela dana,
Evo naše braće partizana!"
Bratski doček u Žabljaku gradu,
Sjutradan smo imali paradu.
Vojske dosta, ko na gori lista,
U borbu je krenula odista.
A bilo bi žalosno i tužno
Pred svijetom sramotno i ružno
Da tolika mladost u poletu,
Ne da pomoć ostalom svijetu,
Koji traži slobodu i pravdu,
Da fašizmu otkinemo glavu.
A sad treba počinuti ovdje
Dva tri dana dana, dok naredba dođe
Plan se radi, veze pohvataše
Još se sjećam, nedjelja bijaše.

Sunce zašlo, ma još ima dana
Narediše, u stroj po četama,
Puške pune, partizani mladi
Da vidimo šta Ilija radi,
Četu broji, a bira bombaše,
Desnom rukom oko sebe maše
A lijevom priteže geveru,
Oči plamte kao gorskom zvjeru
Bože mili, kada vojska krenu,
Bi rekao sva je u plamenu.
Da u času kad zora zarudi,
Iznenadi ovoliko ljudi.
A ideja bila je zaspala,
U srcima našim začamala.
Što je uzrok neka drugi sudi,
Da robuju i žene i ljudi.
Ja zalutah ko pčela u mraku,
Ilija mi osta u Žabljaku.
Krenu vojska iz grada Žabljaka,
Preko Tare put ravna Sandžaka.
Dvadeset četa naša vojska broji
Što je pošlo da Pljevlja osvoji.
Ceo Sandžak prešli kako valja
Dok smo došli blizu kod Pljevalja.
Svaki ćuti, a polako gazi
A još lakše tamna noć prolazi.
Zadatak je u četiri sata,
Na varoši prolomiti vrata
I udarit sa četiri strane,
Pa fašisti nek se dobro brane.
Naša četa u zadatak ima,
Bogićevac otet fašistima.
Tvrd je šanac, beton armirani,
A fašista stotinu ga brani,
Zaklon nema ni na jednoj strani,
Smrzla zemlja, a prostor brisani.
Vojska naša stiže oko grada
Sad da vidiš velikijeh jada.

Spremni stoje strelci i bombaši
Kazali im petokolonaši.
Znak dočeka reflektore pale
A po deset topova opale.
Stade cika tankijeh pušaka,
Napad strašan, a odbrana jaka.
Borba traje skoro pola dana,
Smrt se sije kao iz vulkana.
Odbranu su pripremili jaku,
Mitraljezi na svakom koraku,
Zemlja trese, nebo se prolama,
Svu je varoš pritisnula tama.
Ćehotina teče ispod grada,
I ona nam dade dosta jada.
Guta ljude, odstupnicu brani
S druge strane gone Talijani.
A tvrđava, Bogićevac tvrdi,
Četu našu žestoko nagrdi.
Na poletu prvom kad smo bili,
Bombaši se prvo izdvojili.
A Ilija, od druga do druga
Samo šapće, čuvajte se kugla.
A on dupke ispred svije šeta
Siplje čelik, ma njemu ne smeta.
Jedna bomba, između ostalih,
Na prsima junaku opali.
Živa vatra kroz prsi mu prođe,
Pogibe nam Bulajiću Đorđe,
Đorđe pade, a uspjeha nema
Drugi juriš opet se priprema.
Živa vatra naprijed nam ne da
Sve Ilija poprijeko gleda,
I promišlja šta bi bolje bilo
Dok i njega zrno ugrabilo
Usred čela, gdje obrve svija,
Povikaše, pogibe Ilija.
I zamjenik dopade mu rana
Pa se moro povuć sa megdana.

Sedam, osam ranjenijeh ima
Vučurović Petar među njima
Tešku ranu na prsima krije
Pola sata živje, pa umrije.
Uspjeh prošo, odstupaj što prije
Dok još zora udarila nije.
Rane vežu drugarice mlade,
A nosila partizani grade.
Dvesta sedam mrtvih partizana
Tri stotine dopade ih rana
A fašista mnogo više ima
Što padoše u boj na Pljevljima.
Mi nijesmo bitku izgubili,
što nijesmo Pljevlja osvojili,
Biće borbe i ljutih megdana,
I pobjeda mladih partizana.
Novi život i poredak pravi
Biće slađi kad se okrvavi.
O Ilija, i druže i brate,
Još ću koju progovorit za te.
Živio si toliko vremena,
Za čast svoju i svoga plemena.
I kad si nam trebao najviše,
Ostavi nas, i nikada više.
Ne ostavi ni kćeri ni sina
Da u nj gleda naša omladina.
A ko želi da ti spomen gradi
Tvoji bližnji il naraštaj mladi.
Nek ne šara mermera kamena
I na tome da troši vremena.
No nek radi kao što si i ti,
Div junače, orle ponositi.
I nek tvoju ideju nastavi
Što bi za te bio spomen pravi.
Tvoju braću i sestre ti dvije
Tužnu ženu i bližnje ti komšije
Neću tješit, nek se tješe sami
Za tobom su ostali u tami,

A nek znaju da nijesu sami.
Još bih pjevo da mi žao nije
A mogo bih i žalostivije,
Da mi pustih suza žao nije.
Što je čija suza kriva
Da je moje pero izaziva
A danas je suza ponajviše
Zato moram prekinuti više.
Nek je slava našim drugovima
Što padoše u boj na Pljevljima
Za čast svoju i slobodu novu
Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Broćanac, 26.02.1942. godine.

Borci Grahovsko-Rudinske čete partizanskog bataljona „Peko Pavlović“ koji su učestvovali u borbi na Pljevljima 1.12.1941. godine:

1. Kovačević P. Stanko (komandir bataljona)
2. Milović S. Ilija (komandir čete), član KPJ
3. Vidović L. Vlado (politički komesar čete), član KPJ
4. Kovačević G. Miloš (vodnik prvog voda i zamjenik komandira čete), član KPJ
5. Bulajić M. Đorđije (zamjenik komandira čete i partijski rukovodilac), član KPJ
6. Erbez Blažo (omladinski rukovodilac), član KPJ
7. Banićević V. Vuka (bolničarka), član KPJ
8. Daković T. Saveta (bolničarka)
9. Milović M. Mitar, član KPJ
10. Milović Pajo
11. Milović N. Ignjat, član KPJ
12. Vujačić V. Vukašin, član KPJ
13. Žmukić T. Mitar – Mići, član KPJ

14. Bošković J. Andrija – Andro
15. Bulajić J. Mitar, član KPJ
16. Milović M. Radovan
17. Milović B. Kosto
18. Milović M. Niko, član KPJ
19. Milović S. Đoko, član KPJ
20. Milović S. Mitar
21. Perović I. Janko
22. Bulajić S. Danica
23. Krivokapić M. Pavle, član KPJ
24. Vučetić J. Veliša, član KPJ
25. Vujačić N. Vlado
26. Vujačić R. Jovo, član KPJ
27. Bulajić N. Rade – Rađo, član KPJ
28. Simović M. Gajo
29. Bulajić S. Radovan
30. Kovačević M. Radovan
31. Kovačević Đ. Blažo
32. Vujičić M. Lazar, član KPJ
33. Vujičić J. Sava
34. Vučetić A. Rajko
35. Kovačević B. Ljubo (komandir 3. voda), član KPJ
36. Kovačević B. Janko, član KPJ
37. Kovačević T. Milan
38. Vučurović M. Petar
39. Vučetić Đ. Gajo, član KPJ
40. Jovanović Bogdan

41. Kovačević M. Mirko
42. Kovačević J. Danilo
43. Kovačević Š. Jovan
44. Kovačević S. Milovan
45. Kovačević R. Milorad
46. Bulajić M. Vojin
47. Bulajić G. Stevan
48. Bulajić V. Živko
49. Bulajić R. Krsto
50. Bulajić P. Blažo
51. Vučetić M. Stevan
52. Vučetić N. Petar
53. Kandić Dušan, član KPJ
54. Janičić K. Vojin
55. Janičić Ž. Simo
56. Vujičić S. Vlado
57. Vujičić R. Zorka (bolničarka), član KPJ
58. Vujičić R. Dušan, član KPJ
59. Kovačević G. Milutin
60. Kovačević N. Blažo
61. Vujičić T. Vojin
62. Vujičić P. Vidak
63. Vujičić M. Ilija
64. Vujičić M. Rade
65. Andrijašević M. Blagota
66. Andrijašević O. Veljko
67. Andrijašević S. Đuro, član KPJ

68. Andrijašević N. Mirko
69. Andrijašević Pero
70. Daković V. Vojin
71. Jovović D. Branko
72. Delibašić V. Dušan
73. Vujačić S. Vojin
74. Daković M. (ime nepoznato)
75. Vučurović P. Peko
76. Vujadinović N. Đoko
77. Vujičić N. Gajo (komandir voda)
78. Kosović P. Milan
79. Vujičić P. Pejo
80. Kostić – Milović Marjan
81. Daković Š. Mirko
82. Babić S. Pero
83. Daković A. Pavle
84. Bulajić R. Dušan
85. Vujačić Bl. Obren
86. Bulajić J. Vlado
87. Vasković Risto (Rudinjanin)
88. Mrvaljević R. Nikica, (Rudinjanin)
89. Mrvaljević R. Vlado, (Rudinjanin)
90. Delibašić Đ. Blažo, (Rudinjanin)
91. Vojičić M. Ćetko, (Rudinjanin)
92. Peković Đorđije (vodnik, Rudinjanin)
93. Pejović (ime nepoznato) (Rudinjanin)
94. Jovović J. Andrija, (Rudinjanin)

95. Perović Luka, (Rudinjanin), član KPJ
96. Roganović V. Pero, (Rudinjanin)
97. Todorović Gajo, (Rudinjanin)
98. Mićunović Vaso, (Rudinjanin)
99. Mićunović Vlado, (Rudinjanin)
100. Radojević Sveto, (Rudinjanin), član KPJ
101. Čolaković R. Vlado, (Rudinjanin), član KPJ

U borbi su poginuli:

1. Milović Ilija, komandir čete i član KPJ
2. Bulajić Đorđije, zamjenik komesara čete i član KPJ
3. Vučurović Petar

Ranjeni su:

1. Vučetić Veliša, član KPJ
2. Vučetić Gajo, član KPJ
3. Bulajić Živko
4. Kovačević Jovan
5. Milović Mitar, član KPJ
6. Simović Gajo
7. Kovačević Miloš (zamjenik komandira čete), član KPJ
8. Vidović Vlado (politički komesar čete), član KPJ
9. Roganović Pero
10. Perović Luka, član KPJ

11. POJAVA ČETNIKA U CRNOJ GORI

Rukovođen idejom „Zavadi pa vladaj", okupator je smišljeno pripremao, potpaljivao i pomagao bratoubilački rat i pokolj. Do njega je došlo u Crnoj Gori početkom 1942. godine, kada po direktivi Draže Mihailovića četničke grupacije u Crnoj Gori počinju sukob sa partizanima.

Partizani su nastojali, do kada je to bilo moguće, da razbiju četnički vrh i da ih raskrinkaju zbog saradnje s okupatorom, ali su izbjegavali oružane sukobe sa njihovom vojskom. Slijedeći primjer to potvrđuje:

Drago Bulajić priča:

„Poslali su me sa fronta da se nekoliko dana odmorim kod roditelja na Viluse. Da ne bih badava sjedio dežurao sam u jednoj smjeni na telefonskoj centrali na Vilusima. Preko ove centrale odvijala se cjelokupna veza sa frontovima u ovom kraju. Nazvao je Sava Kovačević i tražio vezu sa prof. Petrom Komnenićem, tada, komandirom partizanske čete. Iz radoznalosti sam razgovor prisluškivao. Sava je tražio od Petra da udari svom silinom po „tetkićima" (Italijanima), a Petar je odgovorio da ne može ništa jer su opasani „kineskom zidom". To je značilo da se četnici nalaze u pojasu oko italijanskog garnizona u Bileći".

Iz Hronike grupe autora, boraca NOR-a iz Hercegovine (Sarajevo 1980. godine) vidno je da su partizani na pojavu manjih četničkih grupa nastojali da ih pridobiju za zajedničku borbu i da međusobne borbe nijesu vodili (bilo je, kao što je poznato, pojedinačnih likvidacija). O zbivanjima u mjesecu martu 1942. godine u Lastvi pišu:

„Dobrovoljcima za Prvi udarni bataljon, govorio je tom prilikom u Lastvi i legendarni partizanski komandant, narodni heroj Jugoslavije, Sava Kovačević. Proslavljeni komandant je tada između ostalog rekao: „Nastavljamo nepoštednu borbu protiv okupatora. Izdajnici srpskog naroda, petokolonaši, sramne sluge okupatora, objavili su nam rat, mi ga prihvatamo, tući ćemo ih beskompromisno. Uništavajte te gadove, drugovi partizanski udarnici, bez ikakve milosti…".

Tih dana je iz Hercegovine povučena partizanska četa Grahovljana i poslata da se bori protiv četnika u Vasojevićima koji su se u tom dijelu Crne Gore pojavili u velikom broju i uz pomoć Italijana otpočela frontalnu borbu protiv partizana.

Boško Đuričković[76] piše da je Draža Mihailović 15. oktobra 1941. godine postavio Đorđiju Lašića za komandanta četničkih snaga u Crnoj Gori.

Neuspjeh partizana na Pljevljima početkom decembra 1941. g. ohrabrio je Dražu Mihailovića i podstakao da ubrza stvaranje jakog četničkog pokreta u Crnoj Gori. Tako je krajem decembra mjeseca iz Srbije poslao Pavla Đurišića sa instrukcijama za rad i postavljanje rukovodećeg kadra u četničkim formacijama u Crnoj Gori.

Đuričković piše[77]:

„Četnici Đurišića i Lašića su noću 19/20. januara 1942. godine opkolili partizane na spavanju i ujutru u Barama Kraljskim ubili 33 partizana, ranili 15, ostale zarobili. Slučaj se ponovio i u Gornjim Selima."

Savo Orović[78] piše da su organizatori četnika u Crnoj Gori njegovi poznanici, kolege, komšije. Orović navodi iste podatke kao i Đuričković, samo preciznije određuje mjesto zbivanja, pa umjesto Gornja Sela, piše o Lubnicama kod Berana, gde su četnici zarobili 42 partizana i odmah ih streljali.

Čitajući knjigu prof. Beogradskog univerziteta, dr Aleksandra Todorovića,[79] dolazimo do zaključka da je Draža Mihailović pristupio organizovanijem stvaranju četništva u Crnoj Gori, kada su ga neke jedinice u Srbiji počele napuštati:

„... Jedan broj sveštenika, oficira i podoficira uvjerio se u profašističku orijentaciju, kako četnika Draže Mihailovića, tako i Koste Pećanca i počeo ih napuštati, pa su kompletne jedinice pristupile NOV. Stav da – još nije vrijeme za borbu – trajao je cijelo vrijeme kod četnika D. M. i održao se tokom cijelog rata. Isto tako, brojni su dokumenti, koji svjedoče o saradnji četnika D. M. sa okupatorom, koje su naučnici, istoričari i istraživači osvijetlili i zato se time nećemo baviti.

---

76 Boško Đuričković: „Sjećanja, razmišljanja, reagovanja", Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990. godine.

77 Ibid.

78 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. god.

79 Aleksandar Todorović: „Patriotske snage u borbi protiv fašizma 1941-1942.", Vuk Karadžić, Beograd, 1997. godine.

... nagađanje sa Nedićem i drugim izdajnicima, kao i sa Nemcima za „zajedničku borbu protiv najcrnjeg neprijatelja, tj. protiv komunista".

Todorović navodi poimenično komandante koji su napustili redove Draže Mihailovića i priključili se partizanima. Ističe kao značajno što je komandant južnomoravske grupe korpusa, major Radoslav Đurić, napustio četnike Draže Mihailovića i prišao partizanima. Tom prilikom je izdao proglas da ga ostali četnički komandanti slijede. A. Todorović navodi sveštenike i četničke komandante, koji su na isti način postupili kao pomenuti Đurić.

Od bezbroj primjera saradnje crnogorskih četnika sa okupatorom, navodim manji broj.

U Zborniku NOR-a, tom III/4 nalazi se sporazum Glavne komande italijanskih trupa u Crnoj Gori i komandanta četničkih snaga od 6.03.1942. godine o stvaranju kolaboracije četnika i zelenaša sa Italijanima.

Učešće četničkih i separatističkih jedinica, bilo je potpuno uklopljeno u planove italijanskih komandi. Za njihovo zajedničko učešće u borbi odao im je puno priznanje komandant italijanskih trupa u Crnoj Gori armijski general Pircio Biroli.[80]

„... Na ovoj visoravni, što je bila jedna od glavnih uporišta komunističke tiranije, vidimo sada vas okupljene u nacionalističke jedinice, koje su sa vama u društvu, pod komandom gospodina pukovnika Stanišića i kapetana gospodina Đurišića, a na drugoj strani pod komandom gospodina Popovića uništili u krvavoj borbi sudbonosni komunistički pokret, povrativši napaćenoj zemlji potreban mir, red i rad."

Ljeta 1943. godine Stanišić[81] koordinira akciju sa italijanskim komandantom i piše štabu divizije „Taurineze":

„... Molim obavijestite diviziju da ćemo 4. leteći bataljon čim bude preformiran uputiti u Župu po njihovom zahtjevu, samo mi je želja da u toj akciji učestvuju i vaše trupe, jer je teren suviše veliki i akcija komunista je vrlo ozbiljna i pretpostavljaju se jače snage komunista na tom terenu".

Nekoliko dokaza o saradnji četnika sa Njemcima:

„Nacionalni četnici su se u velikom broju stavili pod nemačku komandu za borbu protiv boljševičkih Titovih bandi, koje su posljednje dvije nedjelje uzaludno pokušavale da iz istočne Bosne pređu u srpsku oblast. Četnici se rame uz rame bore sa odredima srpskog dobrovoljačkog korpusa. Oni i kao izviđačke

[80] „Glas Crnogoraca", 18.08.1942. godine.

[81] Dokument o izdajstvu Draže Mihailovića, str. 135.

snage čine dobre usluge, pošto dobro poznaju teren. Usled boljševičke opasnosti skupile su se na taj način sve nacionalne snage srpskog naroda za zajedničku borbu protiv glavnog neprijatelja – boljševizma“.[82]

Četnički list „Lovćen“, donio je na prvoj strani krupnim slovima slijedeći izvještaj:

„VISOKO ODLIKOVANJE

potpukovnika Pavla I. Đurišića

Četnički komandant g. Pavle Đurišič kojega je đeneral Nedić nedavno promaknuo u čin potpukovnika i povjerio mu dužnost pomoćnika komandanta Dobrovoljačkog korpusa, dobio je od strane Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga naročito priznanje za svoje vojničke vrline te je odlikovan od Firera „Ordenom željeznog krsta“.[83]

Pavlu Đurišiću je od strane Draže Mihailovića bilo povjereno etničko čišćenje Sandžaka[84]. Savo Orović piše[85]:

„Ovoga ober-izdajnika odlikovala je i emigrantska vlada Karađorđevom zvijezdom, zato što je vjerno služio sve neprijatelje svoga naroda, počev od Draže i Nedića do Musolinija i Hitlera“.

Gojko Miljanić[86] iznosi sljedeće podatke:

„Odmah po dolasku Nemaca u Nikšić (neposredno poslije kapitulacije Italije[87], prim. autora) 1. i 2. bataljon Nikšićkog odreda preduzeli su akcije, koje su usledile 13. i 14. septembra sa Nemcima i četnicima oko Stube i Kočana. Svega pet dana po dolasku Nemaca, četnici su sa njima vodili borbe protiv partizana Nikšićkog odreda. Tom prilikom ubijeno je 6 Nemaca i 12 četnika. Nemci, predvođeni četnicima, zapalili su 20 kuća, ubili 6 rodoljuba, a 15 seljaka su odveli i zatvorili u Nikšiću[88].

---

82 Nedićevo „Novo vreme“, 4.05.1944. godine.

83 „Lovćen“, 11.10.1944. godine.

84 O tome opširno u: „Zbornik sjećanja“ – radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja“, Trebinje 1986. godine.

85 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

86 Gojko Miljanić: „Nikšićki NOP odred“, Vojnoizdavački zavod, Nikšić, 1970. godine.

87 Kapitulacija Italije je zvanično objavljena 8. septembra 1943. godine.

88 Arhiv V.I.I., knj. 391, 3/8-1.

Dok su četnici u okolini Nikšića uspostavili neposrednu vezu sa Nemcima, na drugom kraju pridružio im se Grahovski četnički bataljon u borbi protiv Italijana kod Trubjele[89]*… Tako je saradnja četnika sa Nemcima postala potpuno legalna“.*

U to vrijeme B. Stanišić piše predsjedniku nikšićke opštine Jevremu Šauliću, kojega su Njemci postavili na tu dužnost:

„Dragi Jevreme,

Ja sam ustao u borbu protiv komunista u februaru prošle godine. Glavni mi je zadatak da očuvam srpski narod i da i sada i dalje vodim borbu protiv njih. I danas, poslije svih ovih događaja, stojim na istom stanovištu, te sam u vezi ovog mog gledišta izdao nalog da nikako ne napadaju nemačke vojnike koji se kreću po ovoj teritoriji.

Ako nađete za potrebno molio bih vas da odete kod komandanta nemačkih trupa i da mu saopštite ovu odluku i objasnite moj stav“.[90]

A o tome kako je počela saradnja u februaru prethodne 1942 godine, piše prof. Gojko Miljanić. Prof. On navodi da je pukovnik BJV Bajo Stanišić zaključio sporazum sa italijanskom komandom februara mjeseca 1942. godine u Danilovgradu, prema kome se obavezuje da će njegovi četnici štititi italijanske trupe koje nastupaju u pravcu Nikšića i da će zajednički voditi borbu protiv komunista. Italijani im tom prilikom obećavaju snabdijevanje u hrani i municiji.

Interesantan je dokument kojega Savo Orović[91] bilježi iz koga se vidi da četnici pretenduju naređivati Italijanima.

Načelnik štaba Draže Mihailovića, major Ostojić, piše majoru Raduloviću:

„Pobiti sve komuniste u Mostaru, Nevesinju i ostalim varošima... Pripremićemo strahovito tučenje crvenima... Pokreni tetkiće (Italijane, prim. autora) prema mom planu“.

Iz navedenog jasno se da zaključiti da su od formiranja četničkih jedinica, pa sve do kraja rata, crnogorski četnici bili na usluzi okupatoru i da su se u njegovo ime i za njegov račun borili protiv partizana. Najprije su sarađivali sa Italijanima, a zatim sa Njemcima, sve do kraja rata.

---

89 Poslije kapitulacije Italije.

90 Gojko Miljanić: „Nikšićki NOP odred“, Vojnoizdavački zavod, Nikšić, 1970. godine.

91 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

Nema nijednog Crnogorca, bez obzira kojoj vojnoj formaciji je pripadao, ili je bio neutralan, koji će argumentovano dokazati, da su se crnogorski četnici, makar jednom borili protiv okupatora. Njihov jedini neprijatelj tokom rata su bili partizani. Naravno, htjeli su i da etnički očiste Sandžak.

Kao potvrdu o etničkom čišćenju navodim pisanje Vladimira Dedijera[92]:

„U arhivi Draže Mihailovića pronađena je njegova instrukcija, od 20. decembra 1941. godine, komandantima u Crnoj Gori, majoru Đorđiju Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću, u kojoj se ovlašćuju ovi komandanti da očiste Sandžak i Bosnu od Muslimana i Hrvata".

Dedijer prepisuje potpuni tekst naređenja, a ja bilježim samo pod tačkom 2 i 4.

„Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke".

„Čistiti državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata".

Komandant štaba Limskog sandžačkog odreda, 13. februara 1943. godine uputio je načelniku štaba Vrhovne komande Draže Mihailovića izveštaj o genocidu protiv Muslimana u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu[93]. Navodim dio izvještaja:

„Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti. Napad je počeo u određeno vreme. Svi komandanti i jedinice izvršili su dobijene zadatke na opšte zadovoljstvo".

U izveštaju dalje piše:

„Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sena. Za vreme operacije se pristupilo potpunom uništenju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti".

U sljedećem pasusu piše:

„Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva, od kojih dva nesretnim slučajem i 32 ranjena. Kod Muslimana oko 1200 boraca i do 8000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece".

---

92 Vladimir Dedijer: „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita", Beograd, 1984. godine.

93 Ibid.

Zabilježen je i sljedeći izveštaj-naredba:

„Prema naređenju gospodina Ministra vojske, mornarice i Načelnika štaba Vrhovne komande, imaju se staviti pod slovo „Z“ (zaklati) svi simpatizeri komune i oni koji se vraćaju iz partizanskih redova, u kojima su bili, sa, ili bez oružja… Jednom treba biti načisto: sve ono što je bilo u komuni više od mesec dana ne može se nikad izlečiti“.

Savo Orović[94] navodi pismo komandanta područja, Jovana Jelovca, komandantu IV bataljona „Bajo Pivljanin“.

„Postupite i dalje prema već zadatim naređenjima. Hvatajte i ubijajte sve Muslimane, žene i djecu… To je naređenje naših najvećih starešina i to moramo izvršiti. Radite i držite zasjede i ubijajte sve što vam dođe pod ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja. S verom u Boga, za Kralja i otadžbinu!“.

---

[94] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

12. POJAVA ČETNIKA U GRAHOVU

Pukovnik BJV[95] i prvi general u partizanskim redovima, Savo Orović, rodom iz Berana i komandant puka u Boki Kotorskoj, u danima napada fašističkih zemalja na Jugoslaviju, između ostalog piše[96]:

„25. decembar – četvrtak... Ovog dana Marko Radov Kovačević odveo je sa položaja četu od četrdeset boraca, pod izgovorom da su dobili srdobolju od „jarčetine". Međutim, to je bio samo izgovor za početak njegove izdaje, za koju je... najposlije, osuđen na smrt i strijeljan".

Orović dalje piše:

„Noću 26/27. decembra Italijani su ušli u Grahovo najviše zbog toga što su neke čete, pod uticajem Novice Kovačevića napustile svoje položaje bez borbe".

„Italijani su odmah po dolasku u Grahovo zapalili sela u blizini varoši, a ujutro rano produžili da pale kuće duž Grahovskog polja, ali su u tome spriječeni vatrom naših djelova koje smo tamo hitno uputili".[97]

Čedomir Sp. Bulajić[98] piše:

„... U prvim borbama protiv okupatora, do kraja 1941. godine područje Vilusa bilo je jedinstveno i većina stanovništva, sem pojedinaca, u njima učestvuje. Bilo je izvjesnih neodlučnosti i kolebljivosti, pa i pojedinačnih otvorenih istupa protiv ustanka.[99] Tokom decembra Novica S. Kovačević, pod uticajem Lazara Trklje, ranijeg sekretara Zemljoradničke stranke i izaslanika Draže Mihailovića, organizuje više skupova u Podbožuru. Po dobijenim uputstvima trebalo je formirati četničke jedinice pod nazivom „Narodna vojska" za tobožnju borbu protiv okupatora i komunista. Izabran je kao ugledan čovjek iz Spile, bivši

95 Bivša jugoslovenska vojska

96 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. god.

97 S obzirom da su se neki od boraca iz čete koja je napustila položaj, samo nekoliko dana kasnije našli na zboru pri osnivanju četničke čete u Podbožuru, može se zaključiti da je ovo bila prva pojava četnika u Grahovu (prim. aut.).

98 Čedomir Sp. Bulajić: „Vilusi", Beograd, 1994. godine.

99 Kako je bilo u Vilusima, tako je bilo i na čitavoj teritoriji opštine Grahovo (prim. autora).

Predsjednik suda i sudija velikog suda u Podgorici. Oni 13. decembra 1941. godine održavaju konferenciju i usvajaju svoj program. Zborovi su najčešće održavani na bratstveničkoj i komšijskoj osnovi gdje se jako ispoljava uticaj pojedinca, a njima prisustvuju i neki dotadašnji partizani. Kada su 28. decembra 1941. godine, pod pritiskom partizana po drugi put Italijani napustili Grahovo, Novica Savin u Spili održava sastanak sa svojim pristalicama i donosi odluku da idu u Grahovo na pregovore da preuzmu vlast, ili je na određeno vrijeme dijele sa partizanima. Tridesetog decembra njih oko 80 (osamdeset) polazi za Grahovo. To je bila nerazumna odluka sa slabom procjenom i nesagledivim posljedicama. Ovom akcijom je došlo do razdora među bratstvenicima i komšijama, koji su do tada složno živjeli i dosta se jedinstveno angažovali protiv okupatora".

„Dolaskom u Grahovo uslijedila je intervencija jedinica NOP i svi su bili pohapšeni".l

General-pukovnik u penziji, Vojo Kovačević[100], o pojavi četnika u Grahovu piše:

„Pojava četnika u Grahovu iznenadila je partizansko i vojno rukovodstvo. Niko nije očekivao da će se četnici pojaviti u Grahovu, gdje je partijska organizacija između dva rata bila jedna od najjačih u zemlji, a politički uticaj komunista bio posebno izražen i snažan.

Možda su smatrali, stvarajući svoju organizaciju na području, koje se smatralo jakim partizanskim uporištem, brže i lakše osvojiti i druge krajeve Crne Gore i istočne Hercegovine. Veliki razlog mogla je da bude i težnja četnika da se začne njihovo uporište u zaobilju Boke, da bi sjutra imali Crnu Goru za strateške ciljeve velike Srbije pod dinastijom Karađorđevića. Ta prostorija sa južnom Hercegovinom bila je i pogodan mogući mostobran za spoljnu intervenciju i pružanje pomoći snagama domaće kontrarevolucije".

12.1. KAKO JE DOŠLO DO POJAVE ČETNIKA U GRAHOVU

U Beogradu, 1958. godine, kao tridesetogodišnjak šetam ulicama sa uvaženim, dostojanstvenim i odvažnim čovjekom toga doba, šezdesetšestogodišnjim Dušanom Ivovićem. Svojom pojavom pridobija poštovanje prisutnih. Uvijek je otmjen i odmjeren u svakom pogledu. Visok, vitak, sve

[100] Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom", Beograd, 1972. godine.

mu je odmjereno, pa i korak. Gledam tog pravog gospodina i pitam se da li je ikada mogao biti ratnik po gudurama čitave naše zemlje. Po svemu bih rekao da se na asfaltu rodio i da sa njega nije silazio. No znam da je bio ratnik u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, a 1941. godine kao dobrovoljac branio je svoju zemlju od fašističkih osvajača.

Diplomu učitelja dobio je 1914. godine i ubraja se u učitelje toga doba, koji su kasnije svojim radom dokazali da su bili pravi narodni učitelji i prosvetitelji. Njegov kolega po struci, Miljko Bulajić, u razgovoru mi jednom prilikom reče:

„Dušan Ivović je najbolji Crnogorac svog doba“.

Doktor Saša Božović, opisujući prisutne na jednom skupu u svojoj knjizi „Tebi, moja Dolores[101]“, za Dušana napisala je:

„Malo govori, a svaka reč mu je prava mudrost“.

I ja sam zapazio u razgovoru sa njim da mu je svaka riječ promišljena i poučna. Divio sam mu se sa koliko je istrajnosti, upornosti i volje obavljao državničke poslove u saveznim i republičkim institucijama poslije četvorogodišnje borbe, prolazeći kroz sve ofanzive u kojima je ostao bez sina jedinca – studenta Beogradskog univerziteta i ćerke srednjoškolke koju na Sutjesci ostavlja bespomoćnu, teško ranjenu u nemogućnosti da bilo šta učini za nju.

Kada smo prolazili ispred Savezne skupštine, požalih se kako zgrada Skupštine sada ružno izgleda. Ograda oko nje je bila gvozdena, izuzetno lijepa da ljepše obrade neke ograde od gvožđa nijesam vidio. Skinuli su je i nekud odnijeli. I evo, na šta sada ta divna građevina liči. Pošto me pažljivo sasluša, pa reče:

„Znaš, to je Narodna skupština. Skupština treba da bude pristupačna narodu u svakom pogledu i u svako vrijeme. Narod tu traži svoju pravdu, tu se žali na nepravilnosti, odavde očekuje mnogo. Tu se donose zakoni u narodnom interesu, a ako se nešto izglasa što nije u interesu naroda, treba da bude otvorena i pristupačna za sve, a ne ograđena ogradama. Posebno ne treba da je gvozdene ograde odvajaju od naroda“.

Dušan mi priča da je između dva rata pripadao Zemljoradničkoj stranci, njenom lijevom krilu i da je uvijek bio blizak KPJ, ali nije bio i član te partije u to vrijeme. Sada mu je žao, jer smatra da je dosta mogao doprinijeti KPJ kao

101 Saša Božović: „Tebi moja Dolores“, NIRO „4 jul“, Beograd, 1978. godine.

što je to čitavo vrijeme činio njegov kolega po struci, sada saradnik u poslu i komšija Nikola Kovačević.

„Vidim kao mlad čovjek dobro poznaješ zbivanja u Grahovu, pa bih želio da mi objasniš kako je došlo do tolikog četništva u Grahovu. Pravo da ti kažem, ja sam to saznao prije nekoliko dana. Uvijek sam mislio da je Grahovo u cjelini privrženo KPJ i NOB-i, pa se u drugom smjeru nijesam ni interesovao.

Znaš da sam sa Nikolom jako blizak i često se posjećujemo kao komšije. O postojanju četnika u Grahovu od njega nikada nijesam čuo. Kada sam se sa službom nalazio u Pljevljima, tamo je ljekar bio dr Jovan Bulajić, bili smo kućni prijatelji. U borbi smo bili zajedno, bili smo vijećnici Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću. U Pljevljima sam bolje upoznao kao komunistu Miljka Bulajića, mojeg kolegu po struci. Znam da je najveći borac za ujedinjenje Crne Gore i Srbije bio Grahovljanin Marko Daković, da se za samo nekoliko mjeseci razočarao načinom ujedinjenja gdje je Crna Gora ostala obespravljena. Napustio je mjesto poslanika u Saveznoj skupštini i otvorio privatnu advokatsku kancelariju, te bio nezadovoljan vladavinom Karađorđevića. Nikola nezadovoljan istim, odbija ponuđeno mjesto sreskog načelnika i radi na stvaranju KPJ, što je imalo poseban uticaj na razvoj partije u Grahovu. Tako se desilo da je na izborima 1936. godine pobijedila udružena opozicija, te da je predsjednik opštine sve do 1941. godine bio komunista. Od Nikole sam saznao kakav je uticaj grahovskih komunista bio u susjednim opštinama. Tako je, zahvaljujući njihovom radu, propaganda bila vrlo jaka i u Risnu gdje je takođe komunista došao na čelo opštine. Ovo su zaista bili rijetki primjeri u čitavoj zemlji. Trojica istaknutih revolucionara poslati su u Sovjetski savez, nekoliko ih se nalazilo u Španskom građanskom ratu.

U početku se mnogo očekivalo i tražilo od organizacije grahovskih komunista, jer je bila po broju stanovnika najmasovnija, možda najsposobnija. Neprekidno je radila od osnivanja i to pod teškim okolnostima.

Iz Grahova je Sava Kovačević, čija popularnost dostiže vrhunac u čitavoj zemlji. Samo ovi Grahovljani koje sam poznavao svojim ugledom bi mogli značajno uticati na opredjeljenje naroda u svim krajevima Crne Gore, pa baš od tebe želim čuti otkud tako jak četnički pokret u Grahovu i da li je to uopšte tačno?“.

Rekao sam da su činjenice koje je on naveo upravo razlog za postojanje jakog četničkog organizovanja baš u Grahovu. Tridesetih godina dvojica istaknutih revolucionara i marksista, Pavle i Sava Kovačević, protjerani su iz Beograda za Grahovo. Stalno su bili na oku policije i žandarmerije, što znači da se njihov rad u Grahovu intenzivno pratio. Zatvarani su u par navrata, a

prilikom provale KPJ u Crnoj Gori nekoliko mjeseci su se nalazili u ilegali. Stvorili su jaku partijsku organizaciju i narod pridobili za sebe tako da su se svuda mogli slobodno kretati.

Nesumnjivo da je Draži Mihailoviću bio dobro poznat rad partijske organizacije na tom području i njen uticaj na narod. Vjerovatno je smatrao da treba stvoriti jaku četničku organizaciju na području gdje je snažno partizansko uporište, odakle bi se četnički pokret razvijao prema Crnoj Gori, Boki i Istočnoj Hercegovini.

Grahovo je imalo dosta uglednih ličnosti, tako se Draža odlučio za nekompromitovanog sudiju Novicu Kovačevića, čiji djed je 40 godina bio komandant Grahovskog bataljona. Poslao mu je svog emisara, a Novica je osnovao četu „Narodne vojske" po Dražinom uputstvu.

Partizani su brzo reagovali. Razoružali su i drastično se obračunali sa organizatorima tzv. narodne vojske – strijeljano je osam organizatora među kojima je bio i Novica Kovačević.

Jedan broj Grahovljana bio je nezadovoljan ovakvom odlukom partizanskog vojnog suda. Tako su pokojnici dobili veći broj simpatizera u Grahovu, koji su se kasnije rigorozno obračunavali ne samo sa partizanima i njihovim simpatizerima, već i sa njihovim porodicama. Oni su se povezali sa okupatorom i ostali mu vjerni čitavo vrijeme rata. U početku su sarađivali sa Italijanima, a kada je Italija kapitulirala priključili su se Njemcima. Nažalost, sa Njemcima se zajedno nalazili i u Grahovskom bloku.

Šta bi bilo da nije došlo do ovakvog načina likvidiranja organizatora četničkog pokreta, može se samo pretpostaviti. Veoma je vjerovatno da bi došlo do međusobne borbe partizana i četnika na teritoriji starog Velimljskog sreza, koji bi se proširio na Hercegovinu i druge krajeve.

Svakako da je i u Grahovu, kao i u drugim mjestima i prije pojave četnika bilo saradnika okupatora, separatista, nacionalista, federalista i drugih. Oni za Grahovo nijesu predstavljali opasnost, jer su bili u manjem broju, sa malim brojem pristalica.

Vrijeme četništva od polovine 1942. godine do polovine 1943. godine u Crnoj Gori istoričari su nazvali „Italijansko-četnička strahovlada". Za Grahovo je neko napisao „četnička strahovlada", vjerovatno zbog toga što su četnici Grahova u svojim „poduhvatima" bili potpuno samostalni i sve što se dešavalo desilo se bez direktne pomoći okupatora i četnika sa starane (naravno, izuzimajući materijalnu pomoć okupatora).

Ipak, kako je moguće da visoki republički rukovodilac, Dušan Ivović, tako dugo nije znao za postojanje četnika u Grahovu? Možda bi se to moglo objasniti sljedećim:

- Uticaj komunista u Grahovu između dva rata bio je posebno izražen i snažan. O uticaju grahovskih komunista se pričalo i poslije oslobođenja. Vjerovatno se izbjegavalo pričati o jakom četničkom uticaju u Grahovu da se to ne bi smatralo kao slabost komunista toga kraja.

- Lijeva (ekstremna skretanja) u Grahovu, zbog iznenadne pojave četnika, bila su vidna, pa su još tokom rata osuđena, tako se ni o tome nije govorilo.

- O četničkim zlodjelima se izbjegavalo pričati i pisati, da se ne bi povrijedili nedužni – njihove porodice, a samim tim, najblaže rečeno, podsticala netrpeljivost među ljudima.

- Značajnu ulogu je odigrala omladina s obje, ideološki različite strane. Omladina se poslije rata intenzivno družila. Izbjegavala je da govori o političkoj i vojnoj pripadnosti roditelja. Mladi ljudi su se dobrovoljno javljali na radne akcije kojih je u to vrijeme bio veliki broj. Omladinski polet okupljao je sve nas na raznim poslovima; uživali smo u radnim uspjesima i to nas je zbližavalo. Škole su počele sa radom, pa smo zajednički, pod istim uslovima, sjeli u školske klupe. Za nas je savlađivanje gradiva bilo primarno, a bolji đaci su rado pomagali slabijima i taj svakodnevni kontakt nas je činio nerazdvojnim i bliskim.

- Ubrzo poslije rata, nažalost, objavljena je Rezolucija Informbiroa. S obzirom na ljubav naroda prema Sovjetskom Savezu, Staljinu, Crvenoj armiji i svemu što je rusko, ljubav koja se u Grahovu decenijama stvarala i njegovala, pretpostavljalo se da će se najveći broj stanovništva opredijeli za Rezoluciju. Na to se obratila posebna pažnja i pristalice Rezolucije IB postaju najveći neprijatelji u očima naroda i aktuelnog rukovodstva, a pripadnici četničkog pokreta daleka prošlost koju treba zaboraviti. Neke četničke pristalice ističu se u „otkrivanju“ pristalica Sovjetskog Saveza. Vlast to cijeni, pa oni ubrzo postaju članovi KPJ-e, dobijaju rukovodeće položaje i postaju važne ličnosti.

- Iz Grahova nijedan revolucionar, nijedan predratni član KPJ-e nije se izjasnio za Rezoluciju. Ovoga puta se u Jugoslaviji nalazio popularni Nikola Kovačević, koji je proveo dosta godina u Sovjetskom Savezu i tamošnju situaciju dobro poznavao. Pretpostavljam da je imao presudni uticaj na grahovske komuniste. Za Rezoluciju IB izjasnio se jedan broj mlađih ljudi iz Grahova, kojima su komunisti ulili ljubav prema svemu što je rusko.
- Malo je prošlo vremena od oslobođenja naše zemlje do izlaska Rezolucije – sukoba sa Sovjetskim Savezom, da bi mlad čovjek dao primat Titu u odnosu na Staljina, Jugoslaviji u odnosu na Sovjetski Savez, JNA nad Crvenom armijom.
- Učitelji mladih su poginuli u NOR-u, ili su ovoga puta bili daleko od njih. Nije bilo lako preko noći izbaciti iz glave ono što im je dugi niz godina ulivano i što im je davalo polet da i sopstvene živote žrtvuju za navedene ideale.
- I ja, koji sam se nalazio na mjestu gdje su mi knjige i štampa bili dostupni, prvi put sam o grahovskim četnicima pročitao nešto više kada je objavljena knjiga Save Orovića, „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima", 1972. godine. Vjerujem da je ovo izdanje većini bilo nepristupačno, pa su neobaviješteni dočekali „Antibirokratsku revoluciju" devedesetih godina prošlog vijeka i prihvatili zdravo za gotovo sve što se o komunistima pisalo. Komunisti su prikazani kao zlikovci, zločinci i svoj bijes iskaljivali na svojim nedužnim protivnicima – četnicima. Kao posljedica takvog pisanja nedovoljno obaviješteni su sticali utisak da su komunisti nastali samo da bi likvidirali idejne protivnike.

Šta drugi pišu o pojavi četnika u Grahovu:

Emigrant iz Amerike Mirko R. Milović[102] piše:

„Pokojni Novica Kovačević bio je dobio dekret od počivšeg Draže Mihailovića, da organizuje četnički pokret. Dekret mu je donio izaslanik Vrhovne komande i profesor teologije, sada pokojni Lazar Trklja iz Podosoja kod Bileće".

Milović je članak objavio u „Američkom Srbobranu", sa napomenom da je sve podatke koje je objavio u pomenutom listu dobio od braće i boraca Mihaila Vujičića i Draga Keševljevića, zbog čega im od srca blagodari.

[102] Preuzeto iz D. Keševljević: "Zločin i zločinci", 1999. godine.

Gojko Miljanić[103]:

„U oktobru je u Nikšiću preko Hercegovine doputovao Lazar Trklja, bivši sekretar Zemljoradničke stranke. On se u svojstvu predstavnika Draže Mihailovića tom prilikom sastao sa Novicom Kovačevićem i dao mu uputstva za formiranje četničkih jedinica pod nazivom "Narodna vojska".

Kovačević se tom prilikom u hotelu „Amerika" sastao sa predstavnicima italijanske komande.

Prvi pokušaj da izazove puč u partizanskim jedinicama izvršio je Novica Kovačević polovinom decembra u vrijeme partizanskih napada na Grahovo. Konferenciju je organizovao 13. decembra u selu Podbožur i proklamovao tačke programa četničke organizacije zvane „Narodna vojska". Ovo je bilo uputstvo u vrijeme kada su glavne snage Nikšićkog odreda bile angažovane u okolini Grahova, Crkvica, Nikšića i Pješivaca. Baš tada su italijanske snage vršile snažan pritisak od Risna prema Grahovu da deblokiraju svoje jedinice.

Ova akcija je tesno povezana i sa terorom okupatora, koju je vršio pri prodoru na slobodnu teritoriju...

Suđeno im je u Grahovu, a to je bilo prvo suđenje takve vrste u Crnoj Gori. Na javnom suđenju je nepobitno dokazano da je Kovačević organizovao četnike, po uputstvu koje mu je prenio Dražin delegat Trklja.

Utvrđena je činjenica da su četnici Kovačevića radili na razbijanju NOP-a i sprječavanju borbe protiv okupatora".

Vojo Kovačević[104] u svojoj knjizi potvrđuje navode Miljanića i dodaje:

„... Predstavili su se vojskom Draže Mihailovića (u pismu komandi partizanskih snaga) i saopštili svoje mišljenje o okupatoru i snagama koje ustaju protiv njega. Pismo je upućeno 23. decembra sa njihovog zbora održanog u Podbožuru. Po tonu, bilo je prijeteće. Kategorički su tražili da se prekine borba protiv okupatora. Istovremeno njihove su pristalice pucnjima s leđa prisilile partizansku četu koja je držala opsadu okupatorskog garnizona u Grahovu da se povuče. Snage koje su nastupile i blokirane italijanske snage spojile su se i nastavile, u pratnji tenkova, da nadiru uz Polje, pale kuće, pljačkaju i ubijaju čeljad koju su zatekli u kućama".

U knjizi „Vilusi", Čedomir Sp. Bulajić[105] o Novici S. Kovačeviću i njegovoj grupi zapisao je sljedeće:

---

[103] Gojko Miljanić: „Nikšićki NOP odred", Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970. godine.

[104] Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom", Beograd, 1985. godine.

[105] Čedomir Sp. Bulajić: „Vilusi", Beograd, 1994. godine.

„Kako se širio četnički i zelenaški pokret u Crnoj Gori oslonjen na okupatora, tako su i njihovi predstavnici sa ovog područja počeli da razvijaju svoje aktivnosti protiv NOP-a, što je dovelo do opšte podvojenosti na pristalice NOP-a i četničko-zelenaške. Tokom decembra Novica S. Kovačević, pod uticajem Lazara Trklje, ranijeg sekretara Zemljoradničke stranke i izaslanika Draže Mihailovića, organizuje više skupova u Podbožuru. Po dobijenim uputstvima trebalo je formirati četničke jedinice pod nazivom „Narodna vojska", za tobožnju borbu protiv okupatora i komunista. Izabran je kao „ugledan" čovjek iz Spile, bivši predsjednik suda i sudija Velikog suda u Podgorici. Oni 13. decembra 1941. godine održavaju konferenciju i usvajaju svoj program. Zborovi su najčešće održavani na bratstveničkoj i komšijskoj osnovi gdje se jako ispoljava uticaj pojedinaca, a njima prisustvuju i neki dotadašnji partizani. Kada su 28. decembra 1941. godine pod pritiskom partizana, po drugi put Italijani napustili Grahovo, Novica Savin u Spili održava sastanak sa svojim pristalicama i donosi odluku da idu u Grahovo na pregovore i da bi preuzeli vlast ili je na određeno vrijeme dijelili sa partizanima. 30. decembra njih oko 80 polazi za Grahovo. To je bila nerazumna odluka sa slabom procjenom i nesagledivim posljedicama. Ovom akcijom je došlo do razdora među bratstvenicima i komšijama koji su do tada složno živjeli i dosta se jedinstveno angažovali protiv okupatora.

Dolaskom u Grahovo uslijedila je intervencija jedinica NOP i svi su bili pohapšeni. Pred prijeki Vojni sud NOP odreda u Grahovu od 31. decembra 1941. godine do 4. januara 1942. godine izvedeno je 19 lica kao organizatora, sa područja ranije opštine Grahovo. Presudom od 15. januara 1942. godine njih osam je osuđeno na smrt strijeljanjem".

S obzirom na važnost događaja ovdje ću prepisati dio teksta u vezi sa suđenjem kako ga je u svom „Ratnom dnevniku" zabilježio Savo Orović:

„Suđenje grupi četnika u Grahovu[106]

Osokoljeni ugušenjem opšteg ustanka (od 13. jula 1941. godine) od strane Italijana u Crnoj Gori i porukom Draže Mihailovića, pojavili su se u raznim krajevima organizatori – petokolonaši.

Neki od njih su bili separatisti i federalisti, ali većina – Dražini emisari za formiranje četničkih jedinica za gušenje Narodnooslobodilačkog pokreta u sporazumu i uz podršku okupatora. Jedan od njih bio je i Novica Kovačević, koji je za vrijeme dok smo se mi borili za oslobođenje Grahova, držao zbor u svome rodnom mestu Spila i predlagao statut od 14 tačaka za organizovanje tzv.

[106] Odluka prijekog vojnog suda nalazi se u prilogu ove knjige.

Narodne vojske Draže Mihailovića. Uspeo je da mu statut potpiše 50 prisutnih, među kojima i neki partizani iz Spilske čete.

Pozvan u Štab odreda, on je 30. decembra došao demonstrativno sa 50 naoružanih pripadnika svoje „vojske" u Grahovo, gde su razoružani i pritvoreni. Poslije istrage koja je vođena, od 31. decembra 1941. godine do 4. januara 1942. godine Prijeki vojni sud Nikšićkog odreda, koji su sačinjavali drugovi Sava Kovačević, Milinko Đurović, Nikola Đurković i Mato Antunović (u presudi stoji sa njegovim potpisom i Dimitrije S. Bulajić) – sekretar je bila drugarica Marija Koš – osudio je na smrt strijeljanjem 19 okrivljenih od kojih bezuslovno i bez apelacije osmoricu".

Pukovnik Bivše jugoslovenske vojske i general JNA nastavlja:

„Kako istraga i presuda, tako i obrazloženje odgovaraju svima pravnim propisima, što se ne bi moglo očekivati u ovakvim prilikama. Ali su u sastavu suda bila dva člana – diplomirani pravnici (Milinko Đurović i Nikola Đurković), koji su u ovome procesu dali besprijekornu zakonsku i pravnu formu.

Premda je izgledala suviše stroga, ova presuda je bila sasvim opravdana i celishodna, jer je njome u korijenu uništeno jedno opasno leglo petokolonaša, izdajnika i začetnika bratoubilačkog rata, te je tako osiguran uspjeh narodnooslobodilačkom pokretu u ovom kraju koji je davao podstrek i primjer borbenosti cijeloj Crnoj Gori i Hercegovini.

A da je ova nemilosrdna kazna od strane partizana, koji stoje na braniku narodne slobode, jedinstva i demokratije izazvana, pokazuje i ovaj akt Draže Mihailovića napisan prije suđenja Novici Kovačeviću i njegovom društvu. Akt glasi: „Unaprijed kažemo svima i svakome da u srpskim zemljama nećemo nikada više dozvoliti da se u našoj rođenoj zemlji pokreću neka hrvatska ili druga manjinska pitanja. Najstrožije zabranjujem da se u srpskim selima cijepaju snage i stvaraju kakve druge organizacije. Ko od Srba nije s nama, taj je protiv nas, protivu kralja, protivu srpske sloge i srpskog naroda".

Vojo P. Kovačević[107], jedan od najkompetentnijih ličnosti[108] u vezi sa suđenjem piše:

„Zbog njihovog dotadašnjeg držanja i postupaka, takođe i radi pomoći u deblokiranju italijanskog garnizona u Grahovu, umjesto razgovora svi su razoružani i uhapšeni.

107 Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom", Beograd, 1985. godine.

108 U to vrijeme bio je član CK KP Nikšić, a tih dana se nalazio kao instruktor OK na ovom terenu i terenu susjednih opština.

Punih pet dana od 31. decembra 1941. godine do 4. januara 1942. godine vođen je sudski proces pred ratnim vojnim sudom Nikšićkog partizanskog odreda. Na sudu predsjedavao Sava Kovačević, komandant odreda, a članovi su bili: Milinko Đurović, politički komesar odreda, diplomirani pravnik, Nikola Đurković, politički komesar Orjenskog bataljona, doktorirao prava na Sorboni u Parizu, advokat, Dimitrije Bulajić, komandant Grahovskog bataljona i Mato Antunović, student teologije i Marija Koš koja je obavljala dužnost sekretara i zapisničara suda.

U toku pretresa njih 54 pušteno je kućama. Krivicu ostalih 19 sud je svestrano razmotrio i osudio ih: jedanaest na smrt uslovno na godinu dana, a osam na smrt streljanjem.

Presuda je odmah upućena Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru na razmatranje. U propratnom pismu štaba odreda bila je napomena da je presuda možda preoštra. Ukazano je da je potrebno uzeti u obzir osetljivost grahovskog plemena i moguće posljedice izvršenja presude u postojećim okolnostima.

Odgovor je zatrajao. Sava je još krajem suđenja otišao u Lastvu. Hitao je u Operativni štab za Hercegovinu, koji je bio u osnivanju, a on je postavljen za njegovog komandanta. Odgovor nismo sačekali ni Nikola Đurković ni ja. Krenuli smo u Boku. Stigao je tek 16. januara. U njemu je stajalo da se presuda odmah izvrši i da je bilo suvišno slanje presude na odobrenje, što se smatra znakom kolebljivosti štaba odreda".

Jasno je da je presudu Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru na razmatranje mogao uputiti samo Sava Kovačević (nije bio do kraja, tj. do izricanja presude u sudskom vijeću), kao predsjednik suda, a prije svega kao komandant Nikšićkog partizanskog odreda, jer je odgovor poslat Štabu odreda.

Prvoborac i predratni član KPJ Vaso Denda, jednom prilikom mi je rekao da je bio u prilici da vidi odgovor NOP odreda za Crnu Goru u kome se ne samo komanda odreda smatra kolebljivom, već i partijska organizacija. Koliko se sjeća potpisnik je bio Ivan Milutinović sa svojim tadašnjim „imenom" (Milutin).

Sigurno da je takav odgovor u ono vrijeme bio veliki minus i udarac i za partijsku organizaciju Grahova, otuda vjerovatno Štab Grahovskog partizanskog bataljona upućuje onako energičan proglas građanima.

13. IMENA I KRATKI PODACI O OSOBAMA KOJE SU STRADALE TOKOM 1941/42. OD STRANE PARTIZANA NA TERITORIJI GRAHOVA

Pored navedenih osam (Novice Kovačevića i njegove grupe), koji su osuđeni od Prijekog vojnog suda Nikšićkog partizanskog odreda, na teritoriji Grahova tokom 1941/42. godine strijeljano je još 19 odnosno 15 osoba[109], i to bez sudske odluke.

Navodim svakog pojedinačno i objašnjenje do kojeg sam došao, zbog čega su izgubili život. Izvori mojeg saznanja su:

- U danima strijeljanja o tome se uglavnom na svakom mjestu pričalo. Naša kuća je bila na neki način svratište za svakoga. Nalazila se na putu, a pored toga dosta udaljena od varošice i sigurna za posjetioce. Navraćali su organizatori ustanka, borci, komšije, prijatelji i srodnici strijeljanih i o tome se često pričalo.
- U italijansko - četničkom zatvoru u Grahovu proveo sam godinu dana. Zatvorenici su se mijenjali, jedni puštani na slobodu, drugi zatvarani, nekima su pojedini slučajevi bili dobro poznati, drugim djelimično. Pažljivo sam slušao i pamtio šta su govorili.
- Poslije oslobođenja, dugi niz godina sam se sretao i družio sa više preživjelih boraca NOR-a iz Grahova, pa smo svakako i o ovim slučajevima razgovarali.
- Iz pisanih dokumenata do kojih sam mogao doći.

O tim događajima Mirko Vujačić kaže:

„Izgleda da je u Crnoj Gori u jednom momentu zavladala praksa da se ljudi olako kažnjavaju smrću, kada je bilo nimalo ili jako malo razloga za to“[110].

[109] O Marku Radovu i njegovoj porodici objašnjenje je na kraju teksta

[110] Mirko Vujačić: „Poslednji gospodar Crne Gore“, Podgorica, 2002. godine.

Devetnaest strijeljanih

1. Marko Pavićević

„Prvih dana oktobra ubijen je u Jasenu (na putu Nikšić-Grahovo) Marko Pavićević, učitelj. On je bio došao iz Danilovgrada da otvori osnovnu školu u Grahovu, iako na teritoriji opštine nije radila nijedna škola. (Većinu tih škola Italijani su u avgustu popalili ili porušili artiljerijom, među njima i onu u Grahovu, a preostale pretvorili u svoje kasarne i preuredili kao utvrđenja, kao na primjer onu u Vilusima i na Osječenici), Rukovodstvo grahovskih gerilskih odreda, poručivalo je i u više navrata savjetovalo Marku da se okane tako nečasna posla, što je on uporno odbijao. Zato je ubijen i to je bila prva smrtna kazna koje su izvršile gerilske vojne vlasti u Grahovu. S obzirom na upadljivo neprijateljski rad Marka Pavićevića, narod je i tako oštru kaznu s odobrenjem prihvatio.[111]“

Partija ga je označila kao fašistu i ljotićevca i proglašen je eminentnim špijunom.[112]

2. Filip Kešeljević[113]

Nešto kasnije strijeljan je Filip Kešeljević, italijanski špijun iz sela Balosava. Ova kazna je uslijedila u vezi sa strijeljanjem V. Andrijaševića i M. Kovačevića. O ovom slučaju opširno piše u Vojnoistorijskom glasniku iz 1964. godine.

3. Krsto Odalović[114]

„U novembru iz istih raz1oga (špijunaže), strijeljan je Krsto R. Odalović“.

---

111 Stevan G. Kovačević, VIG, februara 1964. godine, Beograd.

112 Iz knjige Milenka Marojevića „Istine i zablude“ i Zbornika NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 4.

113 Ibid.

114 Iz knjige Milenka Marojevića „Istine i zablude“ i Zbornika NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 4.

M. Marojević dalje piše:

„Akcije protiv špijuna imale su za cilj da se politički i akciono razbiju prookupatorske snage u opštini grahovskoj i narod otrgne ispod uticaja izdajničkih elemenata“.

4. Milan Stijačić

„Početkom novembra 1941. godine izvršena je smrtna kazna u Bijeloj Gori nad Milanom Stijačićem iz s. Jazine, koji je krao stoku i prodavao je Italijanima u Konavle[115]“

„O tome je Štab Grahovskog partizanskog bataljona obavijestio stanovništvo u kome se kaže, da kazna treba da bude opomena ostalima koji posegnu za tuđom svojinom, a da će se na isti način postupiti i sa onima koji sabotiraju borbu protiv okupatora“.[116]

5. Marko R. Kovačević

„25. decembra – četvrtak. Ovog dana Marko Radov Kovaćević odveo je sa položaja četu od četrdeset boraca, pod izgovorom da su dobili srdobolju od „jarčetine“. Međutim, to je bio samo izgovor za početak njegove izdaje za koju je najposlije... strijeljan“[117].

6. Vojin R. Kovačević, poginuo kod Trubjele

7. Nikola R. Kovačević, poginuo kod Trubjele

Njih dvojica su braća strijeljanog Marka. Ubijeni su od ubačene bombe u kuću. Bilo mi je čudno zbog čega su partizani na ovaj način likvidirali ovu dvojicu ljudi. Tada su imali apsolutnu vlast u Grahovu i likvidaciju su vršili javno.

Četrdeset pet godina poslije ovog slučaja, tadašnji njihov komšija, a kasnije i moj komšija Novica Kovačević (napravio vikendicu u Vilusima), ispričao mi je doslovno sljedeće:

---

115 Zbornik III/1, dok. br. 89.

116 Arhiv VII, kut. 776, reg. br. 6/1a.

117 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

„Ma to se zna da partizani nijesu ubacili bombu u kuću. To je osveta od ranije. Njihov brat Marko, sa jednim Pešikanom, uhvatio je komitu Zagarčanina. To je bilo oko 1924. godine i to su bile posljednje komite. Da bi ga ponizili stavili su konjsku oglav na njegovoj glavi i tako ga proveli kroz Velimlje. Tako je neko iz Zagarača došao i ubacio bombu, a to se pripisalo partizanima“.

Ako je Novičina tvrdnja tačna, čudno je što su je partizani prećutali! Istina, istraga je bila nemoguća, a vjerovatno da njen rezultat ne bi bio ubjedljiv.

8. Jovan R. Kovačević

9. Vlado R. Kovačević

Vlado je Markov, Vojinov i Jovanov brat. U zatvoru u Grahovu saznadosmo da se Mihailo N. Vujičić nalazi u zatvoru u Nikšiću. To je bilo veliko iznenađenje, jer se pouzdano znalo da je ubio jednog od organizatora ustanka u Grahovu, starog komunistu, svog imenjaka i prezimenjaka Mihaila M. Vujičića.

Poslije nekoliko dana Mihailo se pojavio u Grahovu i bio jedan od najbližih saradnika predsjedniku opštine i istaknutom četničkom rukovodiocu Andriji Miloviću.

Još dok se nalazio u zatvoru pronijela se vijest da je zatvoren zbog ubistva Vlada Radova Kovačevića. Pošto nam je Mihailo svakodnevno bio pred očima, ta priča se stalno ponavljala. Pričaju da ga je ubio kako bi se udvorio Savi Kovačeviću, jer je imao zadatak da Savu ubije. Ubiti Vlada Kovačevića, brata ranije strijeljane braće, pravi je dokaz svim da je ubio protivnika NOP-a.

Sljedeća priča Draga Bulajića je u vezi sa pripremom Savine likvidacije:

„Zatvorili su u Vilusima jednog Hercegovca kao petokolonaša. Od njega je trebalo saznati što više o četničkim planovima i namjerama. Da bi došli do pravih informacija i mene su zatvorili sa Hercegovcem, pošto me nije poznavao i primijenili su isti tretman prema obojici. Stekao je moje povjerenje i od njega sam saznao da će čovjek iz Savinog štaba Savu ubiti. Mihailo Vujičić je bio komandant sektora i član štaba.

Kada su me pustili kod Šabana (voda na Vilusima, prim. autora) našao sam Savu i Veljka Mićunovića i to im saopštio. Smatrao sam da će ga odmah likvidirati, a to su oni nezainteresovano primili“.

Sjutradan je Mihailo sjeo na motor iza Save i odvezli se do Osječenice da bi obišli položaj. Na putu prema Osječenici sačekala ih je grupa, do tada

partizana, sa istom namjerom. Sava je sišao sa motora, izvikao se zašto su tu, a ne na položaju i oni su se razišli. Mihailo je nastavio vožnju sa Savom do Osječenice i nazad do Vilusa.

Vjerovatno se Mihailo nije usudio da puca na Savu, jer je vladalo mišljenje da zrno za njega ne prijenja, što potvrđuje i sljedeće pisanje Sava Orovića:[118]

On je bio jedan od onih rijetkih junaka za koje se mislilo da ih puška ne bije...

Savo Orović[119] piše o dvoboju Save i italijanskog mitraljesca:

„... Sava je stao na potpuno otvoreno mjesto i tako iz stojećeg stava otvorio vatru na mitraljez, dok ga je ovaj zasipao rafalima. Ali su meci, kao iz poštovanja prema takvom heroizmu, skretali u stranu od Save, koji je izgledao kao nepovredivi junak iz bajke. To je odista bio rijedak prizor dostojan da ga ovjekoveče pjesnici i umjetnici“.

Kada sam se nalazio u Grahovskom zatvoru, od četnika sam čuo da neki od njih smatraju kako metak Savu neće. Ovaj utisak su stekli poslije borbe na Vilusima kada je Sava Kovačević, skočio na neprijateljski tenk. A istog dana u Lastvi je došao do vrata ustaške kasarne, lupao kundakom po vratima i pozivao ih na predaju. Tom prilikom je jedan ustaša sa sprata bacio bombu koja je pala pokraj Save, ali je on ostao nepovrijeđen.[120]

O ovom zadatku Mihaila Vujičića dosta se pričalo i niko u to nije sumnjao, a kažu da je i Mihailo lično nekome o tome pričao. Pretpostavljalo se da je zbog neizvršenog zadatka (ubistvo Save Kovačevića) likvidirao svog prezimenjaka da bi se na najbolji način opravdao pred svojim naredbodavcima – četničkim rukovodiocima.

10. Mile Lazić

Po pisanju Milutina Mićovića[121], Lazić je komandir žandarmerije, ali ne navodi odakle je i gdje je tu dužnost obavljao.

11. Perko Mrkajić

---

[118] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

[119] Ibid.

[120] Sjećanja Draga Bulajića

[121] Svetigora, 1994. godine.

Mrkajić je iz Vučedolske opštine.

Njih dvojica (Lazić i Mrkajić) su strijeljani u Grahovu. Sjećam se da je u vezi sa njihovim strijeljanjem objavljen proglas građanstvu, ali se ne sjećam njegove sadržine.

Tih dana su Gerilski odredi žestoko reagovali na šverc oružjem i životnim namirnicama. Bez partizanske propusnice bilo je zabranjeno kretanje van svoje opštine. U propusnici je morao biti naznačen razlog i pravac putovanja. Nepoznata lica, za koje se sumnjalo da su u neprijateljskoj službi, privođena su najbližem Gerilskom odredu, radi utvrđivanja identiteta i ciljeva kretanja. Naređenje u vezi sa tim izdao je štab u Grahovu, vjerovatno polovinom oktobra 1941. godine[122].

Da bi se spriječilo liferovanje mesa italijanskoj vojsci, partizanske komande su zabranile trgovinu sa okupatorom i strogo kažnjavale takve trgovce stokom i konfiskovale im imovinu. Tako je krajem oktobra 1941. godine na Jasenu zaplijenjeno 117 ovaca i 12 govedi, u selu Jabukama 15 ovaca i 12 govedi, a na Jovičinoj Vodi nekoliko volova. Tu stoku grahovski i risanski trgovci tjerali su italijanskoj vojsci u Boku Kotorsku[123].

Poznato je da se Mrkajić ranije bavio trgovinom stoke, pa pretpostavljam da je bio umiješan u ovu trgovinu i zbog toga nastradao.

Na nesreću izvršioci ove kazne, koji su trebali da sahrane posmrtne ostatke, našli su „jednostavnije" rješenje i njihova tijela bacili u Jakšinu jamu, koja se nalazi u Potkraju. Ovo je nanijelo veliku štetu partizanima. Njihovi protivnici su ih nazivali „jamarima" i poistovećivali sa ustašama[124].

Nažalost u Grahovu su strijeljana tri starija čovjeka. Njihova likvidacija mnogo je štetila ugledu partizanskom pokretu, jer su to njihovi protivnici iskoristili za veliku propagandu protiv komunista i partizana uopšte. O njima pojedinačno:

12. Petar Rajković

Petar je imao 67 godina, bio je penzioner i familijaran čovjek. U zatvoru sam se nalazio sa njegovom ćerkom Bulom, koju sam poslije oslobođenja često viđao. Ipak, pravi razlog zbog čega je Peko likvidiran, ostao mi je nepoznat.

[122] Arhiv VII, neregistrovano.

[123] Zbornik III, l, dok. br. 89.

[124] Mlađen Vučetić: „Sjećanja i zapisi o italijansko-četničkom zatvoru 1942-1943", izdanje autora, Beograd, 2019. godine.

Znalo se da je Peko protivnik otpočinjanja ustanka i da je je dosta podcenjivački gledao na NOP. Vjerovatno je to nekome bio dovoljan razlog da bude bez suda osuđen na tako rigoroznu kaznu.

13. Novica Daković

Novica je, kao i Petar Rajković imao 67 godina. Bio je jedan od uglednijih i dobrostojećih grahovskih domaćina. Imam utisak, da je tada, pa sve do danas malo kome u Grahovu jasno zbog čega je Novica likvidiran.

Tih dana je bio veliki pritisak na partizanske jedinice od strane okupatora, četnika i nacionalista, pa je došlo do gubljenja nekih oslobođenih djelova zemlje. Dolazi do velike nestašice hrane, gladuje se, a rekvizicija, tj. prisilno oduzimanje stoke i životnih namirnica, pojačava nezadovoljstvo naroda. Može se pretpostaviti je da je i Novica davao otpor prilikom rekvizicije stoke i ostalih namirnica. Vjerovatno je kao bogatiji domaćin „po boljševičkom terorističkom uzoru“ proglašen kulakom i neprijateljom.

Prvoborac, a u to vrijeme komandant Komande mjesta u Grahovu, Savo Vujačić, detaljno mi je ispričao slučaj Petra Serdarevića i Novice Dakovića. O Novici priča:

„Tokom dana suđeno je Novici Dakoviću. Ja sam bio u ulozi advokata i Novicu sam odbranio. Poslije suđenja htio je da ide kući, ali sam mu savjetovao, pošto je već mrak da ostane prenoćiti kod Marije Daković, jer je nezgodno da ide sam, posebno što se zna da je sproveden za Grahovo. U Domu se održavala priredba povodom Osmog marta, pa je Novica došao na priredbu i sjeo u prvi red. Kada su Petra priveli i kada smo o njemu raspravljali, neko je rekao da se Novica tu nalazi i da je na priredbi. Naređeno je da se dovede, pa je Novica zajedno sa Petrom strijeljan – ubijen iste večeri“.

14. Petar Kovačević – Serdarević

Petar je po godinama bio nešto stariji od Peka i Novice. Imao je sedam sinova, Svi sinovi su bili komunisti, četvorica organizatori ustanka i ratni funkcioneri.

Po opredjeljenju Petar je bio federalista, pa je poslije kapitulacije Crne Gore otišao za Italiju. Kasnije je živio u Beogradu, a jedno vrijeme i u Grahovu.

Poslije kapitulacije Jugoslavije 12. jula 1941. godine, na Petrov dan, pozvan je na skupštinu federalista koja se održala na Cetinju.

Pripreme za počinjanje ustanka protiv okupatora bile su u završnoj fazi (ustanak je počeo 13. jula 1941), pa je skup federalista na Cetinju shvaćen kao otpor ustanku i na sve učesnike toga skupa loše se gledalo. Da li su sa nekog mjesta osuđeni na najstrožiju kaznu veliko je pitanje.

Pošto je ranije na teritoriji opštine bilo strijeljanja o kojima sam napisao, to je podstaklo ne samo protivnike NOP-a da na svakom mjestu, po kućama, prilikom susreta i u svim zgodnim prilikama postavljaju pitanje: „Zašto Serdarevići ne ubiju svoga oca koji je bio na Skupštini na Cetinju, a ubijaju druge nedužne ljude? Kakvi su to komunisti?!"

Ovakva propaganda se širila svakim danom sve više i više i dobro im je došla pošto su Petrovi sinovi Pavle i Vojo bili članovi OK KPJ za Nikšić, a sinovac Jovan kandidat za člana CK KPJ-e. Kao da su komunisti očekivali i najmanju Petrovu grešku da nad njim izvrše, možda već izrečenu presudu.

Savo Vujačić[125] priča o ranijem Petrovom sukobu sa jednim od rođaka, kome je Petar zabranio da mu ulazi u kuću. Ipak je ovaj jedne noći došao u Petrovu kuću da posjeti svoju sestru, koja je stanovala u dijelu Petrove kuće. Petar mu je prepoznao glas, ustao iz kreveta, mršnuo ga iz kuće i tom prilikom udario nogom. Ovaj je slučaj prijavio Komandi mjesta gdje se na okupu nalazilo pet, uglavnom rukovodilaca iz ustanka[126]. Dotični, kojega je Petar udario i iz kuće izmrškao bio je komandir partizanske čete.

„U momentu je reagovao Dimitrije Bulajić, kao komandant bataljona i zapitao: ko je taj ko smije da bije njegovog komandira".

Naređeno je da se Petar dovede, a priveden je i Novica i obojica su odmah strijeljani.

„Pavle se nalazio u našem društvu, ni riječi nije progovorio. Za koliko se egzekucija izvodila, nalazili smo se u Komandi mjesta. Pavle je bio vidno neraspoložen".

Pavle je kao član OK KPJ za Nikšić istovremeno bio i sekretar MK KPJ za Grahovo. Držao je suviše do organizacije kojoj je pripadao, a u slučaju da se stavio u odbranu svoga oca, autoritet njegove partije, njega i njegove braće pred narodom bio bi srozan.

Ubistvo Petra Serdarevića protivnici NOP-a su maksimalno iskoristili. Tada se na svakom mjestu i svuda čulo: *„Komunisti ubijaju svoje očeve, a šta će*

125 Savo Vujačić, prvoborac, u ono vrijeme komandant Komande mjesta u Grahovu.

126 Savo je isti slučaj ispričao Petrovom sinu Voju uz navođenje njihovih imena, što je Vojo objavio u svojoj knjizi „Pod otvorenim nebom". Savo mi je tom prilikom rekao da je greškom objavljeno ime Sveta Bulajića, jer se on u tom momentu nije nalazio u Grahovu.

sa nama ostalima biti"!? Bujanjem nacionalizma 90-tih godina 20-tog vijeka ponovo postaje aktuelno. Širom Jugoslavije štampa se bavi ovim pitanjem: „Oceubice", „Sin heroj ubio oca", „Zlikovci" itd.

Iako suprotno Marksovom učenju (da svoj svojega ne ubija) poslije oslobođenja se često moglo čuti: „*Serdarevići su pravi komunisti, oni su svojeg oca ubili*". Niko od Petrovih sinova nije takvo mišljenje pokušao demantovati. Četrdeset pet godina poslije tog događaja (1985.) pojavila se knjiga Petrovog sina Voja, koji krivicu za smrt oca pripisuje svojem bratu Pavlu (41 godinu poslije Pavlove pogibije). Vojo je knjigu napisao kada je postao penzioner. U prethodnih 45 godina, kada se o ubistvu oca nije izjašnjavao, proglašen je narodnim herojem Jugoslavije i postao general pukovnik JNA.

Pošto mrtva usta ne govore bilježim nekoliko saznanja o Pavlu u vezi sa pomenutim slučajem.

U knjizi Milinka Marojevića,[127] pored onoga što on piše nalaze se i mišljenja nekoliko istaknutih predratnih grahovskih komunista od kojih izdvajam sljedeće.

Smatraju da je Vojovo pisanje usmjereno na Petrovu rehabilitaciju, jer između ostalog piše da su Pavle i Sava odobrili Petru da na Cetinju prisustvuje fašističkoj Skupštini 12. jula 1941. god. Pavlova supruga Danka smatra da je to neistina pošto zna da se Pavle na Petra ljutio zbog odlaska na Cetinje.

Vojo navodi da je uzrok Petrove smrti svađa sa Spasojem G. Kovačevićem. Lazar Milović to demantuje i kaže da je svađa sa Spasojem bila samo varnica.

Savo Vujačić je izjavio da je bio protiv Petrove likvidacije, ali ni kao član MK i kao Komandant mjesta, nije smio da se suprotstavi, jer je Petar Rajković mnogo prije osuđen.

Ovo potvrđuje i izjava Petrove sinovice u razgovoru sa Vukašinom – Šujom Vujačićem iz koje se da zaključiti da je došlo krajnje vrijeme za Petrovu likvidaciju:

„*Pavle je tada bio u teškoj situaciji i nedoumici, kako postupiti. Želio je da se konsultuje sa braćom Vojom i Čilom. Vojo je tada bio na zadatku na terenu Boke Kotorske, a Čile u Hercegovini. Dva puta im je pisao poruku da dođu da se s njim konsultuju, jer se nalazi u teškoj situaciji, jer se radi o njihovom ocu Petru. Nijedan nije došao niti mu je odgovorio na poruku*".

---

127 Milinko Marojević: „Istine i zablude – sjećanja i dokumenti o NOR-u u Crnoj Gori", Beograd, 2000. godine.

Vojo u knjizi piše:

„Da smo ja i Čile bili u Grahovu to se ne bi desilo“.

Skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba održana je 8. februara 1942. godine u manastiru Ostrog. Petar je strijeljan 8. marta 1942. godine. U knjizi piše da je Brđo – Jovan Kovačević (kandidat za člana Centralnog komiteta) dobio od PK i OK izričito naređenje da prisustvuje Skupštini i da se on tome pozivu nije odazvao. Nikome od tadašnjeg grahovskog rukovodstva nije poznato zbog čega, pa ni njegovoj sestri, niti Pavlovoj supruzi. Mislim da je kao najveća partijska ličnost ranije dobio zadatak da svog strica Petra likvidira, a to nije uradio. Možda je očekivao takav zadatak, a želio je da ga izbjegne.[128]

U Grahovu je ubijeno i pet žena. Svakako ću o svakoj pojedinačno reći onoliko koliko mi je poznato, ali prethodno želim da istaknem dio teksta Mihaila Lalića iz jednog od njegovih djela[129]:

„Nekad se velikom sramotom smatralo kad neko u borbi, nehotice (drugačije nije smjelo to da se desi), ubije ženu protivničke strane. To je važilo u borbama među plemenima, pa i s Turcima, i jedan se Njegošev junak iskreno žali:

Na Simunji stigosmo svatove,
te ubismo obadva Alića,
a kroz Turke nesrećnu nevjestu.
Tu smo grdno obraz ocrnili
i od boga dio izgubili...

I Turci su taj običaj poštovali, te se pamti da su u Grahovskom boju 1853. Crnogorke s djecom na plećima džebanu borcima prinosile, dodavale i slobodno iznosile ranjenike. Danas se nažalost pojavljuju pojedinci i ne samo pojedinci, i ne samo s jedne strane, no i s druge, koji mogu ženu da ubiju, pa i da se pohvale time. Njima dakle nedostaje jedno čulo – ne znam kako da ga nazovem, ako ne čulo čovječnosti. Ništa ne može da im izazove sažaljenje, ničija gadost ne može ih izazvati da se zgade. Je li se to kod novijih generacija dogodila neka čudna mutacija i promjena fiziološka... ili će prije biti što je Ciceron u svoje vrijeme zapisao: – sve je bijedno u građanskim ratovima, a ništa bjednije od

128 Pavle je dva dana poslije Petrove likvidacije navratio kod nas i rekao mojoj majci: „Sinđa, ubiše ti rođaka Petra“. Na njeno pitanje: „Što to uradiste, Pavle, kumim te bogom?“ on odgovori: „Ne znam, boga mi. Kažu da je kriv, pa ako je kriv, neka su“.

129 Mihailo Lalić: „Gledajući dolje na drumove“, Beograd, 1983. godine.

same pobjede. I u ratovima gdje se radilo o slobodi – lešinari se prvi snađu da iskoriste i da sve pokvare“[130].

15. Pauša M. Kovačević

Tih dana se pričalo da je Pauša ubijena jer je prikrivala i hranila svoga supruga Marka, koji je u kritičnom momentu sa četom napustio položaj – dezertirao.

Godine 1947. moj najbolji drug bio je njihov sin Miljan. Bili smo nerazdvojni jer smo živjeli u istom mjestu i izvanredno se slagali. O njegovim nevoljama s jedne strane i mojim s druge, nikada nijesmo razgovarali, ali mi je tačnost gornjih navoda jednom potvrdio.

Naše neraskidivo drugarstvo ne bi bilo vrijedno pomena, da ovo nije bilo svega dvije godine poslije rata, a devedesetih godina (poslije 40 i više godina) masovno se oglašavaju visokoškolovane ličnosti (magistri i doktori nauka, prosvjetitelji, crkveni velikodostojnici i drugi) koje pozivaju na pomirenje četnika i partizana.

16. Marija F. Kešeljević

17. Vidosava F. Kešeljević

Marija je supruga, a Vidosava ćerka ranije strijeljanog Filipa. Nijesu bile u prilici da se stave u ulogu špijuna, pa ni na bilo koji način da nanesu štetu NOP-u. Smatrale su da mogu žaliti supruga, odnosno oca na način kako to same osjećaju. Vjerovatno su to činile dosta bučno, agresivno i ne birajući riječi u ispoljavanju svoga bola. Kažu da im je to stavljeno na teret, te su zbog takvog načina ispoljavanja žalosti likvidirane.

Njihov sin, odnosno brat Drago, emigrant u Oslu, oglašava se putem štampe devedesetih godina i koristeći svoju tragediju na najbrutalniji način se obračunava sa poginulim borcima u NOR-u, koji nijesu imali nikakve veze sa ovim slučajem, pa ni drugim nemilim zbivanjima. Istaknute ličnosti Grahova, Nikolu Kovačevića i Miljka Bulajića, naziva pogrdnim imenima, jer su osnivači KPJ-e ne samo u Grahovu, već i u Crnoj Gori. Kešeljević naziva zlikovcima i ubicama svijetle ličnosti našeg kraja braću Bulajić, Svetislava – Sveta i Đorđija – Đoku, čije ime sa ponosom nosi Osmogodišnja škola u Vilusima. Zaboravlja

[130] Šta li bi tek rekao Mihailo Lalić za rat koji se vodio u posljednjoj deceniji 20-tog vijeka? (primjedba autora)

(po pričanju stanovnika našega kraja) da je i on tokom rata žestoko okrvavio svoje ruke.

Drago Kešeljević je objavio i knjigu o komunističkim zločinima u Grahovu i okolini. Oni koji ne znaju tadašnje prilike, događaje, ličnosti i istorijske činjenice u području Grahova, mogu pomisliti da je pisanje Kešeljevića tačno.

18. Plavšić (ime nepoznato)

Plavšićka je bila žena otpravnika ili šefa željezničke stanice u Vilusima. Partizani su strogo zabranili svaki kontakt sa okupatorskim vojnicima. Nije tako davno bilo kada su za vrijeme austrougarske okupacije špijuni stvarali velike neprilike narodu, koji je od strane okupatora rigorozno kažnjavan. Imao sam utisak da se posebno loše gledalo na kontakt žena sa okupatorom. Zbog toga je nastala i pjesma:

Seja brata, jednoga imala,
Pa i njega Švabama izdala,
Izdala ga švapskom kapetanu,
Da on ima pušku zarđalu.

Čuo sam da je ova žena imala kontakt sa okupatorskim vojnikom. Da li ga uopšte imala, da li je to bio osmijeh, lijep pogled, šetnja ili nešto više od toga, nije mi poznato. U svakom slučaju, zbog veze sa okupatorom strijeljana je u Grahovu.

19. Ruža B. Bulajić

Zbog iznošenja zlonamjernih, neprimjerenih „argumenata“ Draga Kešeljevića o učešću Đoke Pavlova Bulajića u likvidaciji Ruže Bulajić, u prilici sam da doslovno napišem o ovom slučaju, kako sam ga više puta čuo od jednog učesnika u ovoj akciji:

„*Kod Ruže i njenog supruga Boža, nekoliko dana je boravio Štokinger. Posumnjalo se u njegove dobre namjere, pa je stavljen pod prismotrom. Jedno jutro je neopaženo sa Ružom otišao za Trebinje. Božo je istog dana otišao za Nikšić. Kada su stigli u Trebinje, Ruža je primijetila da je na Vilusima zaboravila tašnu sa dokumentima. Štokinger je iz Trebinja uzeo taksistu Baja i sa njim pošao*

po zaboravljenu tašnu. Kada su stigli do Ilina brda, presrela ih je grupa Maja Benderaća. Štokingera su izvukli iz kola, pretresli, i tom prilikom se ustanovilo da je Štokinger agent Gestapoa i da je došao sa zadatkom da organizuje mrežu Gestapoa u Crnoj Gori. Kod njega su pronašli dokument sa Ružinim potpisom uz saglasnost da će na tome raditi. Štokinger je odveden u Jabuke gdje je ostao nekoliko dana, a poslije toga, s obzirom na značaj njegove uloge odveden je u Glavni štab za Crnu Goru, mislim u Radovče".

Moj sagovornik dalje nastavlja:

„Viluška četa je dobila zadatak da Ružu liši slobode (vratila se iz Trebinja da vidi šta se desilo sa Štokingerom). Odustalo se od toga da ide patrola, pa je poslato deset ljudi (desetina), među kojima sam bio i ja. Imali smo zadatak da je uhapsimo i sprovedemo u Jabuke na suočenje sa Štohingerom. Iz Jabuka smo se vratili sa Ružom u pravcu Vilusa, ali smo bez nje došli u Viluse". Na moje pitanje da li se Đoka nalazio u toj grupi, svaki put mi je odgovorio isto: „Đoka se nije tada nalazio u Viluškoj četi, niti je imao ikakvog udjela u ovom slučaju, a mi svi ostali koji smo za ovo određeni bili smo Bulajići".

Pretpostavljam da sam sa ovim obuhvatio sve pogubljene od strane partizana tokom 1941-1942. godine.

Časopis „Svetigora" je 1994. godine objavio spisak žrtava „komunističkog terora" u kojemu se nalazi ime Daković Akima Mirko, sa napomenom „ubijen kod kuće" (Zaveden je pod brojem 243).

SUBNOR Nikšić, upisao ga je u Žrtve fašističkog terora u izdanju „Pod zastavom slobode", na str. 398, koja je posvećena Palim borcima NOR-a i žrtvama fašističkog terora sa napomenom „Poginuo decembra 1941. godine ispred svoje kuće od italijanske okupatorske vojske".

Isti časopis pod br. 252. navodi da je Milović Ćetka Đuro ubijen kod kuće, a pod br. 255. da je Milović Đura Jovan takođe ubijen kod kuće.

Partizanski izvori navode da je poslata patrola koja je trebalo da privede ovu dvojicu radi saslušanja, te da su oni pružili oružani otpor i tom okršaju patrola ih je ubila.

Napomena:

Iz navedenog spiska stanovnici Grahova nijesu: Pavićević Marko, Stijačić Milan, Lazić Mile, Mrkajić Perko, Plavšić (ime nepoznato).

Ruža Bulajić nije živjela u Grahovu do kapitulacije, tek se poslije kapitulacije Jugoslavije sa mužem i sinom doselila u Viluse. Njihov sin je bio na drugoj, partizanskoj strani. Kao izuzetno hrabar partizan, mitraljaljezac, poginuo je u Bosni.

Marko R. Kovačević, njegova supruga i braća su u časopisu „Svetigora", prikazani kao žrtve „komunističkog terora" iz Rudinsko-trepačke opštine, jer im se kuća u tom vremenu nalazila na teritoriji te opštine. Tačno je da su svi poginuli u kući ili njenoj blizini sem Vlada, ali sam o njima pisao, jer Orović navodi Marka kao komandira Spilske partizanske čete. Autor rodoslova „Grahovski Kovačevići", Slobodan Kovačević, takođe ih tretira kao stanovnike grahovske opštine, jer je teritorija na kojoj su živjeli, vjerovatno poslije oslobođenja, pripala opštini Grahovo.

14. GRAHOVO ZA VRIJEME ČETNIČKE VLADAVINE (maj 1942-septembar 1943)

U prvim mjesecima 1942. godine došlo je do masovnije pojave četnika i nacionalista u nekim krajevima Crne Gore (Vasojevići i Zagarač) i njihovog oružanog sukoba sa partizanima.

Akcije četnika u Hercegovini, Zagaraču i Vasojevićima, potpomognute okupatorskim snagama i avijacijom, uticale su na partizanski otpor koji je postajao slabiji, jer se trebalo boriti na više strana. Partizanski redovi su se osipali i dojučerašnji partizani počeli su da se priključuju četničkim i nacionalističkim jedinicama.

Počela su mučka ubistva istaknutih partizanskih rukovodilaca. Prva takva ubistva od strane četnika (do tog momenta partizanskih boraca) desila su se aprila 1942. godine. U Jovičinoj Vodi (Krivošije) ubijena su trojica grahovskih partizanskih rukovodi1aca (četno rukovodstvo).

U zbivanjima u to vrijeme u Gornjim Krivošijama, piše Božidar Vučurović:

„Oružani sukob počinju zavjerenici koji na prevaru ubijaju Vukadina Samardžića, komandira partizanske čete „1869" i petoricu rukovodilaca pokreta. Pobuna je poduže tinjala, jer su je podstakla ranija surova ubistva nekoliko viđenijih, uglednih domaćina koji su, po boljševičkom terorističkom uzoru, proglašeni kulacima i neprijateljima. Tome je doprinijelo i zlosrećno vjerovanje: „Ko se ne osveti, taj se ne posveti". Po toj suludoj logici lanac osvete i ubistava se nastavlja do nesagledivog kraja"[131].

Dan uoči povlačenja partizanskih jedinica sa Vilusa (Lovćenskog odreda i Grahovskog bataljona), slate su patrole naokolo da izvide situaciju. Presretali su ih četnici (njihovi dojučerašnji saborci), razoružavali i hapsili. Presretali su komore, zbjegove, pojedince, tako je od zasjede u Dolovima poginuo član Mjesnog komiteta KPJ Grahova Mihailo Mirkov Vujičić.

[131] Božidar S. Vučurović: "Pred očevom kućom, Boka Kotorska, Krivošije", Kultura, Beograd, 1999. godine.

Tih dana se više strahovalo od svojih do juče saboraca, pošto se nije znalo kako se ko opredijelio, nego od bilo kog drugog.

Prilikom ubistva Mihaila Vujičića s njim se nalazio takođe član Mjesnog komiteta Grahova Savo Vujačić. Sava su (po njegovoj priči) mršnuli i rekli da nastavi put.

Bilo je čudno zbog čega su Savu oprostili život. U zatvoru u Grahovu sam od starog komuniste Mitra Vučurovića čuo da su četnici u Bijeloj Gori formirali spisak onih koje treba likvidirati, ali da to obavezno učine bratstvenici između sebe, da ne bi došlo do osvete između bratstava.

Božidar S. Vučurović[132] navodi da se u Krivošijama kod Marka Ilića našao spisak sa imenima ljudi koje treba likvidirati.

U Grahovu se ovo primijenilo samo još u jednom slučaju. Borci Spilske čete razoružali su svog komesara, takođe člana MK KPJ za Grahovo, Kosta Jovanova Kovačevića, i predali okupatoru, koji ga strijeljao u Nikšiću godinu dana kasnije.

Očigledno je da su ostali bratstvenici, pod pretpostavkom da su dobili iste zadatke, ovo izbjegli, jer je mogućnost za likvidaciji u tom mutnom vremenu svakako postojala.

Dosta je partizanskih patrola, grupa i pojedinaca razoružano i predato okupatoru – to su bili iznenadni, dobro planirani prepadi.

Posljednjih dana maja i prvih dana juna lišeno je slobode preko 80 članova KP, SKOJ-a i omladinaca, njihovih vjernih sljedbenika, i predato okupatoru.

Formirane su četničke čete, koje su ušle u sastav Grahovskog bataljona, a ovaj kasnije u sastav Vučedolske brigade. Interesantno je pomenuti da je nekoliko komandira partizanskih četa odmah postavljeno za komandire novoformiranih četničkih četa.

Od pohvatanih i uhapšenih pripadnika NOP-a koji su predati okupatoru, nikada se više nijesu vratili (strijeljani su ili su umrli u okupatorskim zatvorima): Kosto Jovanov Kovačević, Banićević Savov Danilo, Bakoč Andrijin Kosta, Bulajić Akimov Tomo, Bulajić Savin Marko, Bulajić Jovičin Mitar, Vučetić Perišin Đuro, Vučetić Đurov Gajo, Vujičić Trivkov Risto.

---

132 Ibid.

Kratko podsjećanje na njih i najkraće o njima:

1. Kosto Jovanov Kovačević, rođen je 1908. godine u Spili. Član KPJ od 1935. godine. Prije rata bio je sekretar partijske ćelije KPJ i član Mjesnog komiteta KPJ Grahova. Organizator ustanka u svom kraju, a potom politički komesar čete.
2. Banićević Savov Danilo, rođen je 1903. godine u selu Bare. Borac od jula 1941. godine u Grahovskom partizanskom bataljonu. Uhvatili su ga četnici 1942. godine i predali Italijanima, koji su ga strijeljali juna 1943. godine u Beranama.
3. Bakoč Andrijin Kosta, rođen je 1903. godine u selu Bare. Predratni je član KPJ. Jedan je od organizatora ustanka od 13. jula 1941. godine na teritoriji opštine Grahovo. Bio je komandir čete u Grahovskom partizanskom bataljonu. Četnici su ga uhvatili i predali Italijanima, koji su ga osudili na smrt februara 1943. godine.
4. Bulajić Akimov Tomo, rođen je 1894. godine u selu Bare. Učesnik je Balkanskog rata i Prvog svjetskog rata. Bio je aktivni učesnik NOB-e. Četnici su ga uhapsili i predali Italijanima. Strijeljan je juna 1943. g. na Jasikovcu kod Berana.
5. Bulajić Savin Marko, rođen je 1879. godine u selu Zagori. Učesnik je Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, a borac NOP-a od 1941. g. Zarobljen je po povratku kući kao borac Pete proleterske brigade i odveden u okupatorski zatvor u Nikšiću, gdje je umro 1943. godine. Oba sina su mu poginuli kao borci u NOR-u.
6. Bulajić Jovičin Mitar, rođen je 1908. godine u selu Gornje Polje. Član je KPJ od 1939. godine i jedan od organizatora ustanka jula 1941. godine. Zarobili su ga četnici 1942. godine i predali Italijanima. Strijeljan je 1943. godine.
7. Vučetić Perišin Đuro, rođen je 1884. godine u selu Nudo. Bio je ratnik u oba Balkanska rata i u Prvom svjetskom ratu. Bio je zatočenik zloglasnog logora u Mađarskoj. Borac je NOP-a od jula 1941. g. Četnici su ga zarobili 1942. godine i predali Italijanima na Cetinju. Mučen je u zatvoru na Cetinju gdje je i umro 1943. godine. Đuro je nosilac više značajnih odlikovanja iz prvih ratova. Na isti način je postupljeno sa Đurovim sinom Gajom, kojega je zadesila ista sudbina.

8. Vučetić Đurov Gajo, rođen je 1921. godine u selu Nudo. Predratni je član KPJ. Bio je sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a u Grahovu 1941-1942. godine. Aktivni je učesnik ustanka od 13. jula 1941. godine. Mučen je u italijanskom zatvoru u Baru u kome je i umro 1943. godine. Oni koji su ga bolje poznavali pričali su da je bio jedan od najperspektivnijih omladinaca u našim krajevima.

9. Vujičić Trivkov Risto, rođen je 1875. godine u selu Dolovi. Učesnik je Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata; nosilac je zlatne Obilića medalje. Četnici su ga 1942. godine uhapsili sa cijelom porodicom zbog toga što su mu sinovi: Krsto, Vaso, Dušan i kćer Zorka nastavili borbu protiv okupatora (svi poginuli u NOR-u). Poslije provedene godine dana u italijansko-četničkom zatvoru u Grahovu, Risto je uz pratnju četničke patrole sproveden u Nikšić i predat Italijanima, koji su ga strijeljali u Zabjeli kod Podgorice 1943. godine.[133]

Italijanski okupator je prije pojave četnika u Grahovu zatvarao veći broj stanovnika, a neki od njih su internirani. Od interniranih, ubijeni su ili po zatvorima umrli: Andrijašević Perkov Gorčin, Antunović Đorđijev Rade, Banićević Nikolin Slavo, Bulajić Lukin Vidak, Bulajić Mitrov Rade, Vujačić Markov Petar, Vujičić Vasova Ljubica, Kovačevič Todorov Mirko, Milović Đurov Trojan, Milinić Vasilijev Đorđije, Jurišević Tripkov Vidak, Daković Markov Dušan.

Pošto su „opasni neprijatelji" predati okupatoru pristupilo se čišćenju opštinske teritorije od članova porodica pripadnika NOP-a.

Vladimir Dedijer navodi kakva je bila strategija italijanskog okupatora u Crnoj Gori:

„Italijani kažu Stanišiću: samo uništite partizane, pa će poslije biti stvorena Jugoslavija od 30 miliona stanovnika". Federalistima: „Samo da smlatimo partizane, pa ćemo onda centraliste"[134].

Vodila se politika uništenja našeg naroda, prvo međuvjersko i međunacionalno uništenje, a potom stranačko.

Grahovski četnici nijesu bili u prilici da se obračunavaju sa narodima drugih vjera i nacionalnosti (kao što je bilo u slučaju Sandžaka), jer su potpali

---

133 Podaci za sve navedene uzeti su iz knjige: „Pod zastavom slobode" SUBNOR Nikšić, 2002. godine.

134 Vladimir Dedijer: „Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Beograd, 1984. godine.

pod komandu Krsta Popovića, čija je politika bila da njegovi nacionalisti ne idu van granica Crne Gore. Usredsrijedili su se na likvidaciju partizanskih porodica, bez obzira na pol i godine starosti. Sve su ih lišili slobode i poslali na milost i nemilost okupatoru na Cetinje[135].

Nemam lijepe riječi ni za jednog okupatora, ali mislim da su umjesto Italijana bili drugi, vjerovatno bi se ispunila želja grahovskog četničkog rukovodstva.

Pretpostavlja se da je crnogorska odiva Jelena, udata za italijanskog kralja Emanuela, imala veliki uticaj na postupanje Italijana prema stanovništvu u Crnoj Gori. Nijedna bomba nije pala na njeno rodno Cetinje. Nije bilo masovnih likvidacija stanovništva, kao što su to njemački fašisti učinili u nekim mjestima Crne Gore poslije kapitulacije Italije. To se desilo u djelovima srezova: Nikšićkom, Šavničkom, Žabljačkom i u nekim selima Pive.

Italijani su tokom rata dijelili sledovanje lojalnom stanovništvu[136], pa se može reći da nije bilo umiranja od gladi, za razliku od vremena Austrougarske okupacije, kada se masovno umiralo[137].

Pošto je opština očišćena od „nenarodnih elemenata“, pristupilo se čišćenju teritorije od partizana koji su ostavljeni na ovom terenu kao partijsko-politički radnici. Cilj je bio svi likvidiraju ili uhvate i predaju okupatoru.

Već sam naveo pogibiju četnog grahovskog rukovodstva i ubistvo Mihaila Mirkova Vujičića, a sada pojedinačno o svim **ubijenim na teritoriji opštine od strane četnika u Grahovu**:

1. Bulajić Radov Vlado, geometar, rođen je 1919. godine u selu Jabuke. Predratni je član KPJ-e. Jedan je od organizatora ustanka u svom kraju. Borac od prvih ustaničkih dana 1941. godine. Bio je komandir partizanske čete, a poginuo je od četnika u puču aprila 1942. godine, kao komesar čete.

2. Kovačevič Gojkov Spasoje, rođen je 1904. godine u Grahovu. Član je KPJ-e od 1932. godine i sekretar ćelije 1941. godine. Bio je politički komesar, a poginuo je od zavjerenika – četnika kada se nalazio na dužnosti komandira čete u Grahovskom partizanskom bataljonu. Poginuo je u istoj zavjereničkoj akciji kao i Vlado Bulajić.

[135] Spisak sa imenima svih Grahovljana, koji su se nalazili u zatvoru tokom njegovog postojanja u prilogu su knjige Mlađena Vučetić: „Sjećanja i zapisi o talijansko-četničkom zatvoru 1942-1943“, Beograd, 2019. godine.

[136] Vasilije Baletić: “Drugi o Baletićima“, Beograd, 2002. godine.

[137] Nikola S. Vujačić: „Bratstvo Vujačić“, Nikšić, 1984. godine.

3. Kovačević Mijajlov Šćepan, rođen je 1896. godine u Grahovu. Borac NOR-a je od jula 1941. godine. Poginuo je od četnika u puču, kao već pomenuti Vlado i Spasoje, a nalazio se na dužnosti ekonoma čete Grahovskog partizanskog bataljona, koji se u tada nalazio u Jovičinoj Vodi (Krivošije).

4. Vujičić Mirkov Mihailo, rođen je 1907. godine u selu Dolovi. Član je KPJ-e od 1933. godine. Bio je sekretar ćelije i član Mjesnog komiteta KPJ u Grahovu. Jedan je od najistaknutijih organizatora ustanka u rodnom kraju. Poginuo je na kućnom pragu od četničke zasjede, 25. maja 1942. godine.

5. Kovačević Simov Jovan – Brđo, rođen je 1903. godine u Grahovu. Bio je jedan od najistaknutijih komunista Grahova. Član je KPJ-e od 1922. godine i sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Grahovo 1928. godine. Tridesetih godina član je nikšićkog Okružnog komiteta KPJ. Bio je kandidat za člana Centralnog komiteta KPJ. Više puta je zatvaran i suđen, a jedno vrijeme 1936. godine bio u ilegali. Bio je prvi komesar ustaničkog bataljona, a od oktobra 1941. godine i komesar Grahovskog NOP bataljona. Poginuo je kao partijsko-politički radnik u Grahovu juna 1942. godine.

Pošto sam bio očevidac Brđove pogibije, želim opširnije taj slučaj opisati.

Svi četnici iz kasarne se rastrčaše kao da ih je neko žestoko napao i u bjekstvu traže svoj spas. Vidimo da je njihov pravac kretanja prema kršu, koji vodi za Krnu Jelu. Jasno je da je potjera za nekim pozadincem od velikog značaja. Ne znam kako, ali sam se našao baš pokraj Brđove žene Bule i kroz zatvorsku žičanu ogradu posmatrali smo u tom pravcu u iščekivanju šta će se desiti.

Bilo je jasno da četnici prave obruč oko jednog žbuna, ali zbog brisanog terena oni se nalaze na stijenama iznad grma. Dan je ljetnji, 27. jun, oko 09:00 h, sve je pregledno i čisto, pa iako su na velikom rastojanju, prepoznajemo četnike. Očigledno su spremni da jurišaju na grm.

Odjednom iz grma ustade čovjek, gledao je u našem pravcu. Sigurno je želio da i posljednji put ugleda svoju prelijepu ženu Bulu, koja nosi njegovo dijete. Bula tiho izgovori: „Ono je Brđo". Odmah zatim čusmo odjek pištolja i viđesmo kako Brđo pade u grm. Bula izgovori: „Ubio se". Četnici se skupiše oko grma i izvukoše mrtvo Brđovo tijelo na čistinu. Nema graje, nema radosti, kao da je neko njihov poginuo. Vjerovali su da će uspijeti živa da ga uhvate, kao prije nekoliko dana Kostu Bakoča. To bi bio najveći trofej i najveći uspjeh

za koji bi dobili ko zna kakve nagrade. Brđo je učinio jedino što komunista njegovog položaja i ugleda može da učini – oduzeo je sebi život u bezizlaznoj situaciji, a time uskratio veliko zadovoljstvo svojim protivnicima.

Bulu su odmah pustili da prisustvuje sahrani. Ona se ubrzo poslije toga porodila. U zatvor su doveli Brđovu sestru Maru Banićević i njenu ćerku Milku, koje su do tada držali na slobodi očekujući da će Brđo kod njih navratiti i tu ga najlakše uhvatiti.

Iako sam bio očevidac samoubistva, većina boraca poslije oslobođenja je tvrdila da je Brđo ubijen. Pretpostavljam da je ovo bilo zbog toga što se u staroj Crnoj Gori samoubistvo smatralo kukavičkim činom. Zanemareno je ono drugo gledište, da su ovakva samoubistva iz viteške nevolje.

Naš Grahovljanin general-pukovnik Veljko Kovačević o tome piše:

„Ideja da živ partizan ne smije da padne u neprijateljske ruke, živjela je u svakom borcu kao da je to bila direktiva odozgo. Ništa se sramnije nije moglo zamisliti nego da partizan bude zarobljen. Interesantno je da su tako mislili i članovi partije i nečlanovi. To je jednostavno živjelo u nama. U izgradnji tog shvatanja učestvovala je Partija sa svojim stavom o komunističkom moralu i razvijanjem častoljublja, a to je niklo i iz samog naroda i njegove tradicije. Ipak mislim da je bio primaran prvi faktor, komunistički moral“ (piše u jednom od nekoliko Kovačevićevih izdanja, prim. autora).

Bez obzira na stavove koje Kovačević iznosi, tih dana je znatan broj boraca uhvaćen i predat okupatoru. Možda su mnogi od njih smatrali da nije isto ako se predaš okupatoru, ili svojim komšijama, dojučerašnjim saborcima. Istina, jedan broj komunista zadržan je u grahovskom zatvoru.

Poslije Brđovog samoubistva i hapšenja boraca koji su tih dana pali u četničke ruke, od partijsko-političkih radnika – pozadinaca na terenu Grahova ostali su samo Mirko Simov Bulajić i Vojo i Čile Petrovi Kovačevići. Istina, na terenu Grahova se nalazio i Jovo Vujačić-Luburić za kojega se nije znalo, a koji je preživio pod izuzetno teškim uslovima. Bio je krupan, snažan, razvijen, ali je tih dana, skrivajući se po pećinama i gladujući, njegova tjelesna težina spala ispod 40 kilograma. Jošan Đokov Daković je živio pod sličnim okolnostima kao i Jovo, ali u mnogo boljim uslovima. O njemu se kao pozadincu nije pričalo, pa je doživio da živ dočeka povratak partizana.

Tročlana grupa (Mirko, Vojo i Čile) krajem oktobra se povećala sa trojkom koja je po zadatku vraćena iz Bosne kao pratnja prvog čovjeka KPJ za Crnu Goru, Blaža Jovanovića, koji je takođe po zadatku partije išao u

Albaniju. Njihov zadatak je bio da ga doprate do Crne Gore, a potom da svoj rad usmjere ka teritoriji svoje opštine.

Sva trojica su iza sebe imali godinu i nekoliko mjeseci borbe protiv okupatora. Bili su vješti kuriri sa iskustvom proboja kroz neprijateljske položaje. Vjerovalo se da su sposobni organizatori i da će na terenu svoje opštine aktivirati omladinu za borbu protiv okupatora kada za to dođe vrijeme.

Vjerovatno da je Sava najviše vjerovao u njih da će uspješno raditi. Za akcije u pozadini ostavio je veći broj biranih komunista i skojevaca. Bio je siguran u njihov uspjeh temeljeći uvjerenje na poznavanje naroda Grahova iz vremena njegovog ilegalnog rada.

Vojo Kovačević[138] o tome piše:

„Dvadeset i više godina Grahovo je bilo naklonjeno komunistima više nego drugi krajevi. Time se dičilo. Jovan – Brđo, Sava i Pavle, 1936. godine, za vrijeme velike policijske provale u partijsku organizaciju u Crnoj Gori, hajdukovali su sedam i po mjeseci na području opštine Grahovo. U to vrijeme nije bilo kraja u Crnoj Gori u kojem bi ilegalno boravili naoružani istaknuti komunisti. Znali smo da su neki u grupama prebjegli u Albaniju i tako umakli potjeri jugoslovenske policije i žandarmerije. Ove u Grahovu narod je štitio od potjere i uhoda. Nije to bilo skrivanje, naprotiv, razvili su najjaču političku aktivnost, dok su po Crnoj Gori „stručnjaci" iz beogradske glavnjače sa Svetozarom Vujkovićem na čelu, hapsili i mučili stotine komunista i odvodili ih u Dubrovnik i Sarajevo da bi ih podvrgli strašnijim mukama".

Da bi bilo jasnije u kakvu su situaciju zapali i kako su i gdje došli trojica pomenutih omladinaca – partizana, te kako su na kraju prošli, bitno je istaći naredno pisanje Voja Kovačevića koje i najbolje oslikava prve dane četničke vladavine u Grahovu:

„Na Vilusima je 24. i 25. maja bilo živo. Sve je bilo u pokretu: veliki skupovi, razgovori po grupama i sa pojedincima... Sve je obilježeno pripremama onih koji odlaze na veliki put, a užurbani su i oni koji će ostati, iako je kod njih mnogo toga improvizacija i krpljevina.

Međutim, mnogo je neizvjesnosti i za jedne i za druge.

Dvadeset četvrtog maja održan je veliki zbor na Vilusima. Iskupilo se dosta naroda sa cijelog slobodnog područja, došlo ga je i iz susjedne trebinjske Lastve.

---

138 Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom", Beograd, 1985. godine.

Na zboru je govorio Sava Kovačević. Najavio je privremeno napuštanje teritorije, njihov nedaleki put i skori povratak. Poziva prisutne koji ostaju da se u tom teškom vremenu ponesu časno, patriotski. Žustro opominje moguće grešnike da ih neće mimoići zaslužena kazna. Partizanima predviđa marševe i teške borbe.

„Trnovit put!" uzviknuo je Sava, preporučujući onima koji ne mogu izdržati sve nevolje da ostanu u svojim selima i domovima, da se međusobno pomažu i štite u ljutim nevoljama, da ne bude izdajica. Traži od svih da povratak svoje vojske dočekaju svijetla obraza (Vojo piše kako je došlo do odluke da on ostane u ilegali – prim. autora)".

Inače od starih komunista (članova MK KPJ za Grahovo) trebalo je da ostanu Mihailo Mirkov Vujičić – Nof, Jovan – Brđo Kovačević i Mirko Simov Bulajić, kao i mladi perspektivan komunista Krsto Spasojev Bulajić.

„Nade smo polagali u drugove, prilično brojne – oko šezdeset članova KPJ koji su ostali na terenu. Dogovor je bio da se neko vrijeme održimo u tajnosti, da uspostavimo najpovoljnije baze, a onda krenemo šire u povezivanje i aktivnost. Namjera nam je bila da koristimo ilegalno iskustvo Brđa, Save i Pavla iz 1936. i ono u sjenci julskog ustanka.

Iako su naša razmatranja bila oprezna, skromna i sračunata na prve najprostije oblike organizacije, sve se pokazalo velikom zabludom. Sudari i lomovi vrebali su nas na prvim koracima, i dalje – bez predaha.

Da ne bi gubili vrijeme naprijed smo uputili Krsta Bulajića sa Žarom Bulajićem, Jovanom N. Vučetićem i Simom Kovačevićem, članovima Partije, koji su takođe bili određeni za rad u pozadini.

Pošli su prema Dolovima. Tamo je trebalo da ih kod svoje kuće sačeka Mihailo Vujičić Nof... Na njega smo za prvo vrijeme najviše računali u vezi sa određivanjem mjesta i organizovanjem tajnog smještaja, vezama i osloncem na simpatizere. Krećući, potjerali su i nekoliko konja natovarenih puškama, mitraljezom, municijom, pisaćom mašinom, brašnom, suvim mesom i drugim materijalom. (Vojo piše da su četnici sve njih sem Krsta zarobili i konje sa tovarima odveli, Krsto je sačekao njih trojicu što im je spasilo živote – prim. autora)... Utvrdili smo da je Mihailo mrtav. Te su ga večeri ubili četnici pred kućom. Bio je to drugi udar, mnogo teži i bolniji od prvog.

U zoru smo stigli – Brđo, Mirko, Krsto i ja u ljuti krš Zaguljskih Kita... Tu smo se ulogorili i tokom dana povezali sa Mitrom Vučurevićem, Mitrom J. Bulajićem, Jevtom Vujačićem, Vasom Dendom i Nikom Milovićem, komunistima koji su predviđeni za pozadinski rad... Drugovi su ocijenili da su prilike preteške, naročito u vezi sa ishranom. Stevan J. Bulajić bio je potjerao konje sa tovarom

iz zaslapskih mlina prema našoj budućoj bazi, ali je naišao na četničku zasjedu. Četnici su pohvatali konje, a Stevan je jedva umakao. Četnici su prijetili svima koji se usude da budu predusretljivi prema „šumljacima“.

Okolnosti u kojima smo se našli ni u čemu nijesu slične uslovima ilegalnog partijskog rada i života, koji smo do sada iskusili ili o kojima smo od drugih saznavali. Svi smo zabrinuti, pa i pokolebani od zadobijenih prvih teških udaraca.

Da bi opstali i otpočeli sa radom moramo se približiti naseljima. Za pojedince predviđamo da bi mogli polulegalno živjeti. Možda se i sasvim legalizovati.

Krsta Bulajića namjeravamo da uputimo u Viluse, a Jevta Vujačića kod svojte na obronke planine Droškolice. Obojica su i lično pogodni, jer su se nalazili u jedinicama i na poslovima koji nijesu neposredno bili vezani za obračunavanje sa protivnicima. Rade Bulajić bi ostao u Krnjoj Jeli. Vaso Denda i Niko Milović vratili bi se svojim kućama u Zagulj i Bojanje brdo. Dan ranije smo u Zagulj uputili Mitra Bulajića sa namjerom da tamo ostane. Odatle bi njih trojica najviše koristili za vezu s nama koji ostajemo pritajeni u grupi, a i za druge zadatke. To je bila osnova za početne korake u povezivanju i organizovanju članova Partije i SKOJ-a na teritoriji Grahova.

Izvještaj drugova o dosadašnjim dodirima i vezama više zabrinjava nego ohrabruje. Radi se o ljudima za koje smo računali da su nam bliski i da se na njih možemo osloniti. Neki od njih već su ispoljili strah do bezumlja. Najbliži srodnici nas nekolicine, oni koji su i naše čvrste pristalice, bili su već odvedeni u zatvor. No, moralo se ići na neko uspostavljanje veza. Planirali smo da ih ostvaruju predviđeni drugovi sa najvjernijim našim pristalicama dok ne dođe do poboljšanja prilika i raspoloženja narodu...

Gladno proljeće. Takvo se u narodu ne pamti. Niko od naših nema šta da ponudi. Brašna ili hljeba ni za lijek. Jedino konatu varenike, surutke ili zalogaj sira... Ostale su samo još dvije-tri porodice na Bojanjem brdu, a ostale su protjerane u Polje. Nevolja ljuta sa svake strane.

Odlučili smo da boravište pomjerimo na pogodnije mjesto da bi lakše mogli kradom da ugrabimo što od stoke ili da pribavimo bilo šta za jelo od povjerljive čeljadi u obližnjem naselju.

Probudio sam se rano u zoru dok su drugovi još spavali. Gledam ih usnule i iscrpljene. Oklijevam da ih budim, a vrijeme je da se spremamo i krenemo kako smo naumili i sinoć se dogovorili.

Utom su se glasovi i halakanje. Zapucalo je. Skočili smo. Pometnja. Drugovi umiču. Ostadoh sam“[139].

Priča Vasa Dende, koji se nalazio u grupi se donekle razlikuje od ovoga što je napisao Vojo Kovačević.

Vojo je ostao sam do Čilovog dolaska, a onda su zajednički provodili vrijeme uglavnom kontaktirajući sa tri pomenute kuće na Bojanjem brdu. Čitajući njegovu knjigu vidljivo je da nijesu radili na okupljanju ilegalaca u veću grupu, već naprotiv, odbijali su svakog od sebe osim Mirka. Druge su čak upućivali da se predaju okupatoru, kao što je to bilo u slučaju Gojka Gobovića,[140] iako se znalo da su četnici Krsta Bulajića i Jevta Vujačića odmah uhapsili i predali Italijanima na Cetinje. Predviđali su da Gobović nema ni malo šansi da ostane na slobodi. Gojko je bio između dva rata sekretar partijske ćelije u Nudolu u kojoj su se nalazili Sava Kovačević i Vlado Šegrt. Bio je čovjek od njihovog velikog povjerenja, pa samim tim se njegova sudbina unaprijed znala. Mučen je i predat okupatoru, koji ga je osudio na dugu vremensku kaznu.

Od svih oko 60 komunista, koji su po zadatku ostali da rade na terenu, grupa se svela na pomenutu trojicu, za koje se znalo. Tako je grupa mladića dolazeći iz Bosne naišla na nezamislivu situaciju, a uz to bila je i loše primljena od pomenute grupe ilegalaca[141].

Vojo i Čile, ubrzo napuštaju „došljake“, a pošto su od novopridošlih saznali kuda se kreću partizanske snage, napuštaju teritoriju Grahova i odlaze za Bosnu.

Važno je napomenuti da je u tom vremenu na teritoriji Grahova bilo nepodnošljivo stanje za ilegalce i sve pripadnike NOP-a. Navodim nekoliko izvoda iz pisanja pojedinih ličnosti o tom periodu:

Savo Orović piše[142]:

„Grahovom su zavladali četnici koji su primijenili nečuveni teror u tom slobodarskom i herojskom mjestu. U svireposti i krvološtvu najviše se istakao

139 Vojo Kovačević: „Pod otvorenim nebom, Beograd, 1985. godine.

140 „Zbornik sjećanja“ – radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja“, Trebinje 1986. godine.

141 Neobjavljeni rukopis Stevana G. Kovačevića.

142 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

policajac Andrija Milović, kao predsjednik četničke grahovske opštine, koji je bio glavni organizator četnika i logora u Grahovu".

Veljko Zeković[143], ilegalni radnik u okolini Nikšića i visoki partijski rukovodilac, na Savjetovanju u Nikšiću, osamdesetih godina između ostalog piše:

„*Kako smo bili obaviješteni grahovska organizacija je radila pod veoma teškim uslovima. Mržnju i želju za osvetom iskaljivao je okupator sa svojim saradnicima nad grupom ilegalaca na toj teritoriji veoma brutalno. To je bila danonoćna besprimjerna hajka na ljude. Vojo Kovačević se prebacio na naš teren. Njegova priča o uslovima rada u opštini grahovskoj i onome što su sve podnijeli bila je, zaista i za nas stravična".*

Dr Đuro Vujović[144] – istoričar, na istom savjetovanju:

„*... U Grahovu je vladao strahovit teror, koji nije pružao mogućnost, ne samo za aktivnost gerilaca, već ni za njihov fizički opstanak. Uza sve što je rečeno treba naglasiti da je stanje u Grahovu ostalo do kraja vanredno teško. Život u Grahovu pod četničkom vlašću bio je pravi pakao za sve pripadnike i prijatelje narodnooslobodilačkog pokreta, a za gerilce nezamisliva stvarnost, koja se graničila sa nemogućim".*

Prije odlaska braće, Voja i Čila Kovačevića za Bosnu, u jednoj od četničkih akcija došlo je do razbijanja grupe ilegalaca[145]. Pojedinačno, postali su laka meta četničkim patrolama. Tako, istog dana na različitim mjestima, poginuli su Stevo Vidović i Miljko Vučetić. Rade Vujičić dospijeva u četničke ruke, a po pisanju više autora on se dobrovoljno predao[146]. Mirko Simov Bulajić ubrzo gine od četnika iz Grahova, a njegovom pogibijom Grahovo za izvjesno vrijeme ostaje bez ilegalaca.

Kao što je napisano o njihovim ranije nastradalim drugovima, i o njima ukratko:

1. Vidović Markov Stevo, rođen je 1920. godine u selu Bara. Član je KPJ od 1941. Aktivni je borac partizanskih i udarnih jedinica Nikšićkog NOP odreda. Bio je kurir štaba Pete proleterske crnogorske brigade i obavljao je teške kurirske zadatke. Oktobra 1942. godine upućen

143 „Zbornik radova", Nikšić, 1985. godine.

144 Ibid.

145 Neobjavljeni rukopis Stevana G. Kovačevića.

146 Dokument objavljen u Zborniku dokumenata i podataka NOR-a, tom III, knj. 5, dok. 144, str. 308-311.

je iz Bosanske Krajine u Crnu Goru u grupi koju je predvodio Blažo Jovanović. Kao ilegalni partijsko-politički radnik u opštini Grahovo, opkoljen je od četnika u Nudolu novembra iste godine i tom prilikom ubijen. Savo Orović o Stevu piše kao istaknutom borcu u okolini Crkvica[147]:

„Savinog kurira Stevana Vidovića zatrpala je zemlja od granate, koja je pala ispred njega, a on hladnokrvno kaže: Ih, majku mu, što mi natruni oči!“.

2. Miljko Jovanov Vučetić, rođen je 1923. godine u Vilusima, predratni je član SKOJ-a, a član KPJ od 1941. godine. Kao najbolji đak svoje generacije u osnovnoj školi u Vilusima, nastavio je gimnaziju u Herceg Novom, a zatim u Nikšiću. Bio je jedan od boljih đaka Nikšićke gimnazije. Kapitulacija ga je zatekla u VII razredu. Od prvih ustaničkih dana borac je u partizanskim i udarnim jedinicama Nikšičkog NOP odreda. U sastavu je Pete crnogorske brigade od njenog formiranja do oktobra 1942. kada je poslat da radi u pozadini kao ilegalno partijsko-politički radnik na teritoriji opštine Grahovo. Po završetku osnovne škole samo je na kratko dolazio u Viluse i nije veliki broj onih koje je lično poznavao. Ipak je poginuo od svojih saboraca, školskih drugova i komšija koji su se nalazili u Viluškoj četničkoj četi koja ga je ubila novembra 1942. godine.

3. Bulajić Simov Mirko, rođen je 1906. godine u Zagulju. Član je KPJ od 1936. godine. Istaknuta je ličnost predratnog revolucionarnog pokreta Grahova. Jedan je od glavnih organizatora 13-julskog ustanka na Grahovu, kao član Mjesnog komiteta KPJ za Grahovo. U jesen 1941. godine bio je predsjednik opštinskog NOO za Grahovo. Prilikom odstupanja partizanskih snaga maja mjeseca 1942. godine za Bosnu, Mirko je određen za sekretara grahovske partijske organizacije u pozadini. Poginuo je decembra 1942. godine od četničke čete iz Grahova.[148]

   Poslije Mirkove pogibije Grahovo je ostalo bez partijsko-političkih radnika, sem Vidaka Babića, koji se uglavnom nalazio na teritoriji

[147] Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941-1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

[148] Opširnije o tome u: Mlađen Vučetić: „Sjećanja i zapisi o talijansko-četničkom zatvoru 1942-1943“, Beograd, 2019. godine.

Hercegovine, pa je samim tim prestala četnička akcija likvidacije ilegalaca sve do polovine 1943. godine.

4. Babić Stevanov Vidak, rođen je 1911. godine u Vilusima. Bio je službenik Jugoslovenske državne željeznice. Član je KPJ od prije rata. Tokom rata bio je komandir čete i komandant bataljona „Luka Vukalović" u Hercegovini. Kao ilegalni partijsko-politički radnik, radio je u vrlo teškim uslovima sa obje strane granice, pretežno u Hercegovini. Četničke potrage za Vidakom su bile sa obje strane, u Hercegovini i Crnoj Gori. Porodica mu je zatvarana, a jedan dio prisilno naseljen iz Skorča Gore u Viluse. Braća Petar i Novak internirani su u Italiju. Vidak je ubijen od strane četnika u selu Klobuku 4. avgusta 1943. godine.

5. Milović Petrov Vukašin – Vule, rođen je 1915. godine u Grahovcu. Borac NOP-a 1941-1942. godine. Uhapšen po odstupanju partizana za Bosnu i skoro godinu dana proveo u Italijansko-četničkom zatvoru. Ubili su ga grahovski četnici 1943. godine u Banjanima.

6. Vujačić Blagojev Obren, rođen je 1909. godine u selu Jabuke. Član je KPJ od 1942. godine. Borac je od prvih ustaničkih dana. Sredinom 1942. godine određen je na ilegalni rad u neprijateljskoj pozadini. Ubrzo su ga četnici uhvatili i nekoliko mjeseci je proveo u italijansko-četničkom zatvoru u Grahovu, odakle je predat Italijanima u Nikšić. Iz nikšićkog zatvora je pobjegao u organizovanom bjekstvu, pa je potom nastavio da radi kao ilegalni pozadinsko-partijski radnik. Ubijen je 1943. godine od strane četnika, nedaleko od svoje kuće, ali na teritoriji Rudinsko-trepačke opštine.

7. Kovačević Đorđijev Božo, rođen je 1916. godine u selu Zaslap. Č1an je KPJ od 1939. godine. Učesnik je ustanka od 7. jula 1941. godine. U italijansko-četničkom zatvoru bio je 1942-1943. g. Poginuo je u borbi sa četnicima februara 1944. godine, kao pozadinski radnik na terenu Grahova[149].

8. Janičić Đurov Mirko, rođen je 1904. godine u Broćancu. Borac NOP-a od jula 1941. godine. Član KPJ-e. Nalazio se u italijansko-četničkom zatvoru u Grahovu 1942-1943. godine. Jedini je partijsko-politički radnik u pozadini koji je poginuo od strane Italijana u blizini svoje kuće. Mirko je bio vičan borac, snalažljiv,

[149] Ograničio sam se na borce stradale do kapitulacije Italije. Božo se sve vrijeme nalazio na terenu Grahova, pa sam zbog toga napravio izuzetak. Poginuo je kao ilegalac.

spretan i spreman stići i uteći. Znao je da bude oprezan, jer se između dva rata jedno vrijeme bavio švercom duvana. Imao je veliko iskustvo da ode neopažen, pa je tim čudnije da je svoj život izgubio od okupatora za razliku od svih njegovih drugova ilegalaca. Poginuo je juna mjeseca 1943. godine.

Pored aktivnosti na teritoriji svoje opštine (hapšenja i predaje protivnika okupatoru, osnivanje zatvora u Grahovu, likvidacija pripadnika NOP-a) četnici su spremno dočekali svaki pokušaj prodora partizanskih jedinica na teritoriju Crne Gore. Predsjednik opštine Andrija Milović[150] predlaže i daje Baju Stanišiću plan pokreta trupa za rasčišćavanje svih opština nikšićkog sreza od odmetnika.

Oko 30 dobrovoljaca iz Grahova odlazi da u zajedničkoj borbi sa Njemcima, Italijanima i ustašama vode borbu protiv partizana na Neretvi 1943. godine (naveo sam dokument iz SAD br. 97, koji ih brojčano prikazuje).

Četnici su sa ustašama nalazili zajednički interes u borbi protiv partizana i ako su njihova shvatanja borbe bila različita.

Sin Vinstona Čerčila, Randolf Čerčil piše svome ocu, tada premijeru Ujedinjenog Kraljevstva:

„Bio sam jutros primljen u privatnu audijenciju od Pape. Pitao me o životnim uslovima u Jugoslaviji... Iskoristio sam ovu priliku da kažem svetom ocu da je građanski rat u Jugoslaviji u velikom stepenu gerilski i po svom karakteru. Srbi ubijaju Muslimane, a katolici – ustaše, kolju pravoslavce. Objasnio sam mu da je Tito žarište, koji može da skupi zajedno sve ove elemente, koji su sada u suprotnosti jedni s drugima“[151].

Vladimir Dedijer piše o saradnji četnika i ustaša u borbi protiv partizana i navodi da su partizani 1. marta 1943. godine došli do zapovijesti Glavnog štaba četničke narodne vojske za Crnu Goru i Hercegovinu sa sjedištem u Mostaru. Zapovijest je potpisao Bajo Stanišić, a zaplijenjena je kod potporučnika Dragićevića, koji je sa dva pratioca išao na položaj:

„Dokument je najvažniji kojega smo do sada uhvatili, ali ujedno i najsramniji“.

A na kraju Zapovjesti stoji:

„London je sinoć odobrio saradnju sa 33“.

---

150 Komanda narodne vojske Crne Gore i Hercegovine, Glavni štab br. 165, Manastir Ostrog.

151 Dokument se nalazi u arhivi Foreing Officee 13. juna 1944. godine.

U ovom dokumentu se otkriva šifra: 11 su Njemci, 22 Italijani, 33 su ustaše, 44 domobrani, a 55 muslimanska milicija. U istoj zapovijesti naređuje se četničkim snagama da napadnu partizane 27. februara. Govori se i o sudjelovanju nemačke avijacije“[152].

Saradnja četnika i ustaša u borbi protiv partizana navela je književnika Radovana Zogovića, da o tome napiše pjesmu. Evo kako glasi prvi stih:

“U mukloj sobi stoje oružane straže,
Po zidu vise krune, kukasti krst i kosti
I slika poglavnika i slika vojvode Draže.
Za stolom, na kom drhte mokre hutelje i čaše,
Sjede, puše i piju – četnici i ustaše[153].

Po svemu sudeći, djela koja su učinili grahovski četnici po svireposti se ne mogu uporediti sa nekim zločinima četnika u okruženju. Za utjehu Grahovljanima, ili ne, navodim samo dva primjera, kakvi su za četnike Grahova bili strani. Oba primjera su objavljena u zborniku sjećanja.[154]

Prvi primjer je kratak izvod iz članka Rista Raševića[155], koji piše o neshvatljivom postupku četnika na području Hercegovine – Trebinja, prema pripadnicima NOP-a. Torture kakve su se vršile u podrumskim prostorijama na više mjesta zbilja su nepojmljive.

Piše da su neke zatvorenike prevodili u višu kategoriju neprijatelja, pa poslije žestokog mučenja bacali u Jovinu Jamu, po zlu poznatu nazvana je „Viduška“.

Rašević na slijedeći način opisuje put do Jovine jame:

– 11. jula 1942. godine oko 4 sata ujutro krenuli smo ispred škole u Bedićima. Komandir je na čelu, a onda jedan od nas, pa sprovodnik. Nas 13, a sprovodnika 11. Pada mi u oči da su zajedno vezani Stevo i Dušan, kao jedinstven primjer, za koga nisam do tada, pa ni do danas čuo. Tada sam pomislio da četnici nijesu mogli naći još dva sprovodnika, pa su morali vezati njih dvojicu“.

---

152 Vladimir Dedijer: „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, Beograd, 1984. godine.

153 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

154 „Zbornik sjećanja“ – radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja“, Trebinje 1986. godine.

155 Risto Rašević: „Iz zelenih brda – u zelena brda“, U: „Zbornik sjećanja“ – radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja“, br. 2, knjiga 1, Trebinje 1986. godine.

Po pisanju Raševića dan je veoma topao, teško koračaju zbog iznemoglosti i pretučenosti, a četnici im vode ne daju. Stalno ih udaraju s čim stignu:

„Mislim da braća Rašević, Jeremija i Dušan i Pero Škero, odavde nisu odneli ni dlake kose na glavi... kao zvjerke koje izgube prisebnost, krvnički navališe na nas. Da li više tuku kundacima, nogama ili pesnicama, ili više čupaju kose, teško je opisati“.

„Mojih 12 drugova poklano je i bačeno u jamu duboku 117 metara... O masakru koji je izvršen nad ovim drugovima govorila su šestorica izvršioca na zapisničkom saslušanju. Mučenje i premlaćivanje do iznemoglosti, a onda udaranje kamama i noževima. Završavalo se klanjem. Poslije izvršenog zločina ubice su se ponosile i hvalile, iznoseći pojedinosti – da Đorđa Škera nije trebalo klati, da je „crkao“ gledajući kako mu sina Peru sijeku na komade, „čereče ga“, kako su se izražavali, i vade mu srce, pa je samo ćušnut u jamu. Jedan od ubica hvalio se u društvu, pri piću, prilikom proslavljanja ovog zločina, kako je rezao grudni koš, za koji se priča da je u čovjeka tvrd: „kresne kamom i povuče, pa reže kao tikvu...“[156].

Vlado Šegrt u svojoj knjizi „Krv na kamenu“[157] takođe pominje zločin u „Viduškoj Jami“.

Risto Rašević piše i ovo:

„Od krvnika se moglo saznati čak i to čija su srca bila na trnju, pokraj jame: srca su poticala iz grudi Steva Vuletića, Boža Damjanovića i Jova Ljubibratića“.

Na kraju je i četnička parola: *„Draža nas vodi – ka veličini i slobodi“.*

Drugi primjer se odnosi na četnički zločin u selu Krstac[158]:

„... Oko pola noći između 12. i 13. jula nastala je uzbuna. Došao je komandant Vojičić i reko da borci Mićko Nikolić, Miloš Barović i Joko Bjelica odmah dođu u štab bataljona. Javili smo se ubrzo i tada nam je saopšteno da su četnici popa Perišića zauzeli Krstac i Goliju.

Dobili su zadatak da se odmah upute u Goliju i izvide šta se tamo desilo, a bataljon će za dva sata takođe krenuti put Golije.

---

156 Radovan Papić u knjizi „Zločinstva hercegovačkih četnika“, piše o ovom zločinu pod podnaslovom „Srca na trnju“.

157 Vlado Šegrt: „Krv na kamenu“, Džepna knjiga, Sarajevo, 1957. godine.

158 Izvod iz članka Joka Bjelice: „Prva crnogorska brigada Narodne odbrane“, U: „Pod zastavom slobode“, SUBNOR Nikšić, Nikšić, 2002. godine.

„... Na Krstač smo stigli oko 10 časova i tamo naišli na neviđeni prizor. Ispred zgarišta Opštinskog NOO ležalo je šest leševa, jedan pored drugog. Masakr je izveden na najsvirepiji način. To je zločin o kome se samo u bajkama može govoriti.

Sofiji Pekić su dojke bile odsječene i koža oderana, rebra su joj bila rasječena na lijevoj strani, a srce izvađeno između rebara.

Ljubiši Bjelici, bijahu nožem izrezali petokraku na čelu, veličine 7-8 cm, a nožem mu bijaše preklano grlo.

Vasiliji Vučurović četnici su rasjekli stomak uzduž i poprijeko, isjekli joj noge oko kukova i skroz joj deformisali donji dio tijela.

Milanu Vardi bijaše odsječen nos, a usta mu bijahu rasječena od uha do uha.

Vidaku Govedarici izvađene oči i na nekoliko mjesta poznavaše se dublji ubod nožem. Na grudnom košu bijaše rasječen oko 20 cm.

Božidar Labudović sav je izrešetan vatrom iz mitraljeza, a neko ga bješe dokrajčio pištoljem sa nekoliko metaka u čelo.

Bilans četničkog zločina, kobnog 12. jula 1944. godine: poginuli su Sofija Pekić, Vasilija Vučurović, Božidar Labudović, Milan Varda, Ljubiša Bjelica i Vidak Govedarica i ranjen je Blažo Đuričić, koji je, na putu za bolnicu u Smrdušu umro od zadobijenih rana“.[159]

[159] Imao sam priliku da o zločinu razgovaram sa nekoliko očevidaca ovog prizora, svi u potpunosti potvrđuju kazivanja Joka Bjelice i detalje iznose na istovjetan način, što u živom razgovoru izgleda još stravičnije.

15. ULOGA GRAHOVSKIH ČETNIKA U LIKVIDACIJI NIKOLE ĐURKOVIĆA

Ko je Nikola Đurković?[160]

Đurković Aleksije Nikola, rođen je 19. maja 1908. godine u Risnu, u Boki kotorskoj, Crna Gora, u srednje imućnoj trgovačkoj porodici. U rodnom mjestu završio je osnovnu školu, a gimnaziju u Kotoru, 1928. godine.

Sa 20 godina, 1928. godine odlazi u Francusku gdje počinje da uči pravne nauke, najprije u Monpeljeu, a zatim u Parizu. Poslije završetka studija, napušta Francusku i vraća se u svoju zemlju.

Najprije radi u Beogradu, zatim kao sudski pripravnik u Gnjilanima, Kruševcu i Strumici. Već 1935. godine na opštinskim izborima istupa kao politički propagator na velikom zboru u Crkvicama (Boka Kotorska) u korist demokratske opozicije. Skrenuo je na sebe pažnju naroda, ali i vladajućih krugova, koji ga od tada, mada još formalno nije član Partije smatraju za opasnog komunistu. Kada je 1933. godine primljen u KPJ, njegov život i djelo nerazdvojno se vezuju za revolucionarni radnički pokret Boke kotorske. Njegova popularnost raste, i nenametljivo postaje narodni tribun. Na izborima 1936. godine, u opštoj konkurenciji protiv vladinog kandidata, izabran je za predsjednika opštine Risan. Zbog direktnog učešća u otpremanju dobrovoljaca u Španiju, u jesen 1937. godine svrgnut je s položaja predsjednika opštine. Kao advokat i čovjek snažnog intelekta i visoke opšte i marksističke kulture, uspijeva da oko sebe okupi sve napredne snage: radnike, seljake, đake, intelektualce i druge.

U januaru 1941. godine, po nalogu vlade Cvetković-Maček, bio je, s ostalim istaknutim bokeljskim i crnogorskim komunistima, sproveden u koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci, gdje je ostao do dvadesetsedmomartovskih dana.

Odmah poslije okupacije uključuje se u pripreme za oružanu borbu. Poslije napada Nemaca na SSSR, Đurković prelazi u ilegalnost, čekajući direktivu za početak oružane borbe, tako je kao i do rata bio prva ličnost u partijskoj

[160] Izvod iz knjige „Narodni heroji Jugoslavije", Omladina, Mladost, Beograd, 1982. godine.

organizaciji Boke. Poslije formiranja prve Krivošijske čete u danima ustanka 1941. godine, Đurković je njen prvi politički komesar, da bi, u novembru iste godine, poslije formiranja Orjenskog bataljona, postao njegov prvi politički komesar. U isto vrijeme je bio član OK KPJ za Nikšić.

Juna 1942. godine, kada je nastala privremena kriza NOP u cjeloj Crnoj Gori, Đurković ostaje na teritoriji Boke i u ilegalnim uslovima, kao sekretar MK KPJ za Herceg Novi, radi na održavanju i povezivanju partijske organizacije i podizanju duha naroda.

Na inicijativu Đurkovića zakazan je sastanak svih rukovodećih komunista sa teritorije hercegnovskog sreza, radi savjetovanja. Sastanak je zakazan za 20. januar 1943. godine u selu Podi, iznad Herceg Novog. Međutim, zbog nedovoljne budnosti, okupator saznaje za ovaj sastanak i mobiliše jake snage da uhvate ili ubiju Đurkovića i njegove najbliže saradnike. Još u toku noći selo je bilo opkoljeno, i u obruču su se našli članovi sekretarijata MK. Nikola Đurković, Savo Ilić, Dašo Pavičić i Stjepo Šarenac.

U neravnoj borbi da ne bi pali neprijatelju u ruke, dajući otpor do posljednjeg metka, svi su herojski poginuli 21. januara 1943. g. Neprijatelji su likovali nad njihovim mrtvim tijelima.

Narodnim herojem Đurković je proglašen 11. jula 1945. godine.

Šta sam vidio i pročitao u vezi sa navedenom likvidacijom?

Tih dana sam se nalazio u italijansko-četničkom zatvoru u Grahovu. Zatvor se nalazio u samom centru s desne strane kada se dolazi putem iz pravca Osječenice. Prekoputa zatvora, na lijevoj strani centra, nalazila se zgrada opštine u kojoj je bila smještena i četnička komanda.

Zatvor je ograđen bodljikavom žicom, u kojoj se nalazi baraka gdje smo bili smješteni, a ispred nje dvorište dugačko oko 150 metara, širine do 30 metara, po kome se svakodnevno krećemo. Pošto smo žicom dobro „obezbijeđeni", stražar se nalazio samo na kapiji koja je baš prekoputa ulaznih vrata u zgradu opštine. Između žice i opštinske zgrade je centar varošice (besprijekorno zaravnjen teren). Bili smo u prilici da svakodnevno gledamo četnike kada u zgradu dolaze i iz nje izlaze, kao i njihove česte užurbane pokrete u akcijama hvatanja ili likvidiranja partijsko-političkih radnika koji su se nalazili na ovim terenima.

Sve sam četnike dobro poznavao, svakog po imenu i prezimenu, jer sam najveći broj njih znao prije nego što su me zatvorili. U zatvoru sam se duže od pola godine nalazio na istom mjestu i pod istim uslovima. Svakodnevno

gledam četnike, a sa većinom sam kontaktirao kada su me vodili na prinudne poslove.

Dvadeseti januar 1943. godine osvanuo je vedar i sunčan. Sunce je jedino što toga dana sija u Grahovu, pa smo iz barake izišli u dvorište da hodamo ili napolju sjedimo uz ovaj božji blagodat. U prepodnevnim časovima četnici su se prikupljali u većem broju nego obično. Jasno je da se spremaju za neku značajniju akciju, možda potragu za Nikolom Đurkovićem. Kada nešto kasnije italijanski vojnici dovezoše dva kamiona iz pravca Dragalja, dileme nije bilo – javno se priča da idu u potjeru za Đurkovićem u namjeri da ga uhvate ili likvidiraju.

Zbog čega grahovski četnici, zar u Boki nema četnika? Tamo je uostalom koncentrisan veliki broj italijanskih vojnika, zašto to ne urade oni. No, grahovski četnici su verzirani za likvidaciju svojih dojučerašnjih saboraca, a sada najvećih i jedinih svojih protivnika, političko-partijskih ilegalaca, koji su po zadatku svoje Partije, ostali na terenu za vezu sa narodom.

Radi potvrde navedenog, od više pisanog materijala o grahovskim četnicima, izdvajam dio izlaganja sa savjetovanja u Nikšiću 80-tih godina doktora istorijskih nauka Đura Vujovića:

„I pored terora okupatora i njegovih saradnika situacija za gerilce počela se brzo popravljati. Izuzetak je stanje u Grahovu, u kome je vladao strahovit teror, nije pružao mogućnost, ne samo za aktivnost gerilaca, već ni za njihov fizički opstanak. Uza sve što je rečeno treba naglasiti da je stanje u Grahovu ostalo do kraja vanredno teško. Život u Grahovu pod četničkom vlašću bio je pravi pakao za sve pripadnike i prijatelje narodnooslobodilačkog pokreta, a za gerilce nezamisliva stvarnost, koja se graničila sa nemogućim“.

Shvatili smo da mnogi „putnici“, tek po dolasku Italijana sa kamionima saznaju gdje idu i sa kojim ciljem. Sve se dešavalo dvadesetak metara daleko od naših očiju. Nastalo je komešanje, pojačana galama i opiranje jednog četnika da se penje na kamion. Vidimo da odbacuje pušku, obraća se Đorđiju Draganiću, koji je na njega vršio očigledan pritisak:

„Evo ti i moja puška, pa neka imaš dvije“.

Bio je to pripadnik četničke jedinice Veljko Vidakov Kovačević-Perišić iz Vilusa. Kada je saznao u kakvu akciju idu, Veljko se suprotstavio i da bi bio ubjedljiviji odbacio je pušku. U to vrijeme, takav postupak je bio velika hrabrost. Veljko je ipak dobro prošao. Njih nekoliko odrasle braće živjeli su u zajedničkom domaćinstvu. Bavili su se zemljoradnjom i stočarstvom i to im je bilo primarno. Nijesu željeli da se ikome zamjere, a drugima su pomagali

koliko je to bilo u njihovoj moći. Nijedan od njih nije bio član KPJ, premda je po uzrastu svaki mogao biti. Tokom ustanka su, kao i svi odrasli muškarci, učestvovali u borbi protiv okupatora. Sigurno je da su četnici sve to, kao i njihovu bratsku slogu, imali na umu. Rigorozan odnos prema Veljku mogao se odraziti na njegovu braću i ne samo na njih. Veljko je na Vilusima saslušavan i poslije kraćeg vremena pušten da ide kući.

U poslijepodnevnim časovima četnici su se utrpali u dva kamiona i bez pjesme napustili Grahovo. Italijanski vojnici su ih odvezli u pravcu Dragalja.

Šta o ovom slučaju piše Božidar S. Vučurović iz Krivošija u knjizi „Pred očevom kućom“[161]:

„Mjesni komitet Komunističke partije na Podima, iznad Herceg Novog, udaljenom nekoliko stotina metara od tvrđave Španjola zakazao je sastanak. Nečije paklene oči doznale su i brzo javile. U najvećoj tajnosti. Italijani hitno dovlače četnike iz Grahova i uz pomoć domaćih nacionalista zatvaraju i stežu obruč.

Počinje potraga i pretres. Korak, po korak, deset, trideset, stotinu na jednoga. Ilegalci kasno primjećuju. Očajnički pokušavaju proboj i bjekstvo. Izrešetani rafalima i plotunima, 21. januara 1943. godine padaju vodeće ličnosti oslobodilačke borbe Boke: Nikola Đurković, Savo Ilić, Stijepo Šarenac i Dašo Pavičić. I, gle čuda: ubicama to nije dovoljno! Odvlače ih na glavni trg, u centar Herceg Novog, masakriraju njihova tela ubodima kama, oko njih igraju zajedničko kolo četnici, nacionalisti i italijanski vojnici, vesele se, likuju i fotografišu. Te sulude slike ostaju da trajno svjedoče o zlodjelima, o krvavom lovu na ljude, italijanskih fašista i njihovih domaćih slugu.

Strahovali su i od pobijenih rodoljuba, od mrtvih boraca. Skriveno ih odnose i bacaju u ponor, u bezdan... Poslije oslobođenja (1945.) pronađeni su kod Dugunje i sahranjeni u Herceg Novom, gdje im je podignut spomenik. Zaborav nije prekrio njihov veliki doprinos oslobodilačkoj borbi. Ostala su u narodu da žive trajna sjećanja na istaknute ličnosti slobodarske Boke.

Organizovane akcije i saradnja italijansko-nemačkog okupatora i četnika nailazila je na prezir i osudu naroda. Toliko puta sklanjali smo se sa ceste ispred motocikla – trotočkaša Miloša Kovača, komandanta Krivošijskog četničkog bataljona, koga je vozio italijanski, odnosno nemački vojnik. Razobličavalo se javno služenje okupatoru, a uporno zavaravanje i zaklinjanje u kralja i otadžbinu,

---

161 Božidar S. Vučurović: “Pred očevom kućom, Boka Kotorska, Krivošije“, Kultura, Beograd, 1999. godine.

trošilo se u njihovim zajedničkim potjerama i borbama protiv partizana. Vraćajući se iz Grahova sa pazara u Dragalju pored nas prošli su italijanski kamioni puni crnogorskih četnika, povratnika sa hercegnovskog stratišta i orgijanja. Razdragano su držali puške visoko u rukama, mahali, pozdravljali, pucali i pjevali: „Drma nam se na šubari cveće, zaklaćemo, ubićemo, svakog ko sa nama neće!".

Dvadeset prvog januara u kasnim popodnevnim časovima, za vrijeme dnevne svjetlosti, začusmo brujanje kamiona i pjesmu četnika. Pretpostavili smo da je pohod za njih bio uspješan, jer je svako likvidiranje partizanskih pozadinaca u Grahovu obilježeno pićem i pjesmom.

Kamioni se zaustaviše na istom mjestu odakle su juče odvezli grahovske četnike. Velikom brzinom četnici poskakaše iz kamiona, a puške okačiše na leđa. Cijevi pušaka blješte iznad njihovih glava i ramena, hvataju se u kolo koje se proteže od zatvora do njihove kasarne. Stihoklepci su već sročili pjesme iz kojih saznajemo ishod situacije. Pjesmu, kao i obično, počinje N. V. od kojega smo čuli najpogrdnije stihove na račun partizana. Naročito je rado pjevao o djevojkama koje su se nalazile u partizanima. Posebno na račun njihovog nemorala, jer se nemoral u našem kraju u to vrijeme, čini mi se, osuđivao više od ostalih poroka. Tako sam preko njegove pjesme saznao da je Tito vođa partizana:

„*Drugarice kaži pravo,*
Je li Mošo s tobom spavo,
Nije Mošo, nego Tito,
Ko kad nije nikog pito".

N. V. je bio podoficir u vojsci Kraljevine Jugoslavije, uvijek dotjeran, zategnut u oficirskoj uniformi, sa posebno lijepim glasom, pa se tako nametnuo kao vođa „pjevačkog hora".

Par dana kasnije pred našim očima dijelili su trebovanje (sledovanje), kojega su dobili od Italijana kao nagradu za likvidaciju bokeljskih prvaka revolucije. Osmorica su dobili dvostruko više namirnica u odnosu na ostale učesnike, što je značilo da su se u likvidaciji najviše istakli.

Savo Orović piše[162]:

„...Pogibija Nikole Đurkovića i njegovih drugova bila je veliki gubitak za Narodnooslobodilačku vojsku. A u ličnosti samog Nikole Đurkovića, naša zemlja je izgubila odličnog radnika i državnika. To su fašisti i četnici dobro znali, pa su zato likujući zaigrali ruku pod ruku u Herceg Novom kolo oko mrtvih heroja“.

Pukovnik BJV i general JNA, Savo Orović u svojoj knjizi „Ratni dnevnik 1941-1945“ objavljuje fotografiju na kojoj se vidi kako četnici i Italijani igraju kolo oko mrtvog Nikole Đurkovića i njegovih drugova u Herceg Novom 21. januara 1943. godine. Orović objavljuje i dokument preveden sa italijanskog jezika u kome piše da su od povjerenika dobili tačno mjesto gdje se nalazi 6-7 komunista, među kojima su i poznati prvaci sa tog terena.

U dokumentu između ostalog piše i sljedeće[163]:

„... Bio je konkretizovan sporazum i dispozicija za akciju hvatanja ili uništenja označene grupe. Sporazum se odnosio poglavito zbog sudjelovanja u namjeravanoj akciji jednog odjeljenja crnogorskih četnika (50 ljudi grahovskog bataljona), pošto je informacije o prisustvu odmetnika u toj zoni baš prikupila i dostavila Komanda crnogorskih nacionalista. Za dostavu informacija ova je Komanda postavila kao bitan uslov, da u ovoj akciji sudjeluje i jedno četničko odjeljenje. Dispozicija se odnosila za učešće anti-komunističkih dobrovoljaca orjenskog bataljona i italijanskih odjeljenja“.

Potpisnik ovog dokumenta, italijanski major, piše i sljedeće:

„U toku ove akcije zabilježio sam i moram istaći: jaki borbeni duh, hladnokrvnost, upornost, veliku spremnost u bliskom boju i u zasjedi od strane četničkih odjeljenja (u prvoj fazi nalazio sam se sa 30 četnika, koje sam lično vodio). Moram istaknuti oduševljenje, borbenu volju, apsolutnu vjernost, duh discipline i zaista vojničku poslušnost anti-komunističkih dobrovoljaca – to su dobrovoljci, koje u cjelini treba pohvaliti, najzad ličnu hrabrost, primjernu hladnokrvnost i vještinu u redovima profesionalnih oficira, konačno hrabrost i srčani duh pješaka koji su sudjelovali u ovoj akciji“.

Savo Orović dalje piše:

„Četničku bandu iz Grahova za saradnju s fašističkim zlikovcima oko ubistva Nikole Đurkovića s drugovima predvodio je prokaženi izrod i izdajnik

162 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima“, Hronometar, Beograd, 1972. god.

163 Ibid.

svoga naroda poručnik Mihailo Vujičić… koji je utekao sa svojim gospodarima u Italiju".

U vezi sa ovim slučajem pročitao sam anegdotu u knjizi Andrije Koprivice[164]:

„… U Nudo dođe Milovan Milović, komandir četničke straže i učesnik u Nikolinom ubistvu. Obilazeći selo dođe kod dr Jovana Kujačića. Čim sjede doktor ga upita:

– Ubiste li, Milovane, Nikolu Đurkovića?

– Ubismo, doktore,

– E, da, da! Slušaj, Milovane, ako dođe Draža, možda će vam nešto dati, ali kad dođu partizani, grdno ćete proći! Nijedan od vas ni u mišjoj rupi neće ostati!".

Druga anegdota Andrije Koprivice u vezi sa istim slučajem glasi:

"Premalo za crn obraz

U ubistvu Nikole Đurkovića, vođe ustanka iz Boke, učestvovala je i grupa četnika iz Grahova. Po izvršenom zločinu, vratili su se u svoj logor i počeli da dijele lire i namirnice koje su dobili kao nagradu od Italijana. Dok su je dijelili, naiđe pored njih stari seljak Jovan Milović iz blizine Grahova.

Zastavši pored četnika, upita jednog šta su sve dobili od Talijana? Četnik mu poče nabrajati: lire, brašno, makarone, oriz, mast, so, sapun i drugo. Jovan se malo zamisli pa ga upita:

– Koliko reče sapuna?

– Po dva kila.

– Svega su vam dosta dali, ali sapuna premalo.

– Kako premalo, đede?

– Malo, premalo deco, s toliko nikako ne možete oprati crne obraze".

Navešću nekoliko primjera iz kojih se vidi da Jovan Kujačić, kao ni Jovan Milović nijesu bili u pravu.

O Milovanu Miloviću, koji je razgovarao sa dr Kujačićem, u časopisu „Svetigora" Cetinje, juna 1995. godine, u spisku „Žrtve komunističkog terora", piše:

286. Milović Petra Milovan, narednik, godina smrti 1944. Krivošije, ubio se

287. Milovana Milica – Cica, dijete 1935-1944. Krivošije, ubio je otac 11 g

[164] Andrija Koprivica: „Takvi su bili", Obod, Cetinje, 1966. godine.

Očigledno je da Milovan nije želio susret sa partizanima, ne samo zbog učešća u ubistvu Đurkovića. U listu „Sjutra“ u pismu emigranta Kešeljevića iz Osla o Miloviću piše slijedeće:

„U Grahovu je bilo dosta junaka, ali prvi je stupio na pozornicu junak, kao što mu je bio i otac. Taj junak, koga od Grahovljana niko nije spomenuo do danas, bio je Milovan P. Milović koji je prvi udario na komunistički osinjak u Jovičinu vodu, aprila mjeseca i sam ubio komesara Vlada Radova Bulajića i još nekoliko bratskih krvopija i kazao da borba neće prestati dok je on živ ili dok ne nestane komunističke kuge...“.

Milovan je nažalost ubio i svoju devetogodišnju ili jedanaestogodišnju ćerku iako mu je bilo dobro poznato, kao i svima, da nijedno dijete u našem kraju, pretpostavljam u čitavoj Crnoj Gori, nije stradalo od partizana. Komunisti su svim borcima nametnuli svoj stav da se bore za bolju budućnost ne samo svoje djece, već i djece svojih protivnika, te da je svaki, ne samo surov već i neprimjeran postupak prema djeci, najstrožije sankcionisan. Pročitao sam da je takav stav vladao kod partizana i u Srbiji.

Dedijer[165] je došao do dnevnika Dragojla Dudića, koji je pun dokaza, da se strogo kažnjavaju partizanski komandanti i borci ako u borbi ne bi pazili na živote nevinih, naročito žena i djece. Dudić je bio stari revolucionar, učesnik Prvog svjetskog rata, organizator ustanka u zapadnoj Srbiji, da bi 17. novembra postao prva ličnost u revolucionarnoj vladi Srbije.[166]

Kako je bilo na drugoj strani po istom izvoru:

Komandant jasenovačkog logora Maks Luburić obraća se svojim potčinjenim:

„... Pod svaku cijenu treba da nastojimo uništiti Srbe u NDH bez milosti, jer to je program koji se mora izvršiti“.

„Po službeno utvrđenim podacima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina SR Bosne i Hercegovine od 1941-1945. na teritoriji opštine Foča četnici su likvidirali 3495 Muslimana, 38 Srba i 9 Hrvata. Među ubijenima nalazilo se 573 djece ispod 10 godina starosti“… U istom periodu, na istom terenu ustaše su likvidirale 207 Srba, 6 Hrvata, 25 Muslimana, među kojima 29 djece ispod 10 godina starosti“[167].

---

165 Vladimir Dedijer: „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, Rijeka, 1981. godine.

166 Svi partizani sa kojima sam razgovarao potvrđivali su takav stav, koji je vladao tokom čitavog rata.

167 Podaci su se nalazili u muzeju NOB u Foči pod br. 4-A.

Dedijer navodi niz primjera iz kojih se vidi da okupator čini sve da narodni pokret skrene sa narodnooslobodilačke linije na liniju bratoubilačke borbe.

„Draža Mihailović je na genocid ustaša i njihovih okupatorskih pokrovitelja odgovorio genocidom protiv Hrvata i Muslimana".

Zima 1944/45. godine, napadao je neuobičajeno veliki snijeg. Dosta je bilo vjetrovito, pa su nameti snijega ogromni. Putem od Vilusa prema Osječenici treba da prođu kamioni, pa su formirane radne čete radi čišćenja snijega. Sva omladina je na tom poslu angažovana. Na Međeđem Preslu napravili smo tunel u snijegu kroz koji je prošao kamion. Po uspješno završenom poslu vraćali smo se prema Vilusima i kada smo bili u Grabovim rupama u susret nam je išla kolona partizana u stroju po dva. Baš sam se obradovao što smo put raščistili da lakše idu naši oslobodioci. Tridesetak metara ispred njih išao je njihov rukovodilac, a partizani u koloni su pjevali. Nije mi se svidjelo što je toliko rastojanje između njih i njihovog oficira. Na izvjesnom rastojanju ugledao sam oznaku na rukavu. Činove nijesam raspoznavao, vjerovatno je bio čin vodnika. Na rastojanju od nekoliko metara u partizanskom rukovodiocu prepoznadoh N. V. četnika od kojega sam iz podrugljive pjesme saznao da je Tito vođa partizana. Prepoznao sam onoga čije sam takve pjesme u Grahovu slušao godinu dana, obavezno poslije svake uspješne hajke na partizanske pozadince. Onoga, koji je kolo vodio i pjevao u Grahovu poslije povratka iz akcije u kojoj su ubijeni Đurković i njegovi drugovi. Istina, nije ostao dugo u redovima vojske. Poslije demobilizacije zaposlio se u Nikšiću, dobio društveni stan i stekao starosnu penziju.

M. B. je stupio u partizane 1943. godine, dogurao do čina majora JNA, a tada zbog nekog drugog djela, a ne zbog učešća u ubistvu Đurkovića otpušten iz armije. Zaposlio se u društvenom preduzeću gdje je radio kao službenik i stekao starosnu penziju. Takođe je dobio društveni stan i umro u miru kao penzioner.

B. K. ne samo da je ostao do kraja sa Njemcima u Grahovskom bloku, već je odstupao do Zidanog Mosta i dočekao potpuni kraj – slom četništva. Ostao je živ, zaposlio se u drugoj republici, u uglednoj ustanovi, u kojoj poslije izvjesnog vremena postaje njen sekretar. Imao je osnovnu školu, ali se uz posao doškolovao i završio pravni fakultet. Koliko je ustanova bila ugledna, tako je i njegov ugled rastao.

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Bijeloj Gori su se određenog dana sakupljali komunisti, njihovi simpatizeri i protivnici tadašnjeg režima. Na

skupu su govorili istaknuti komunisti iz Crne Gore, Boke, Hercegovine. Kao po pravilu govorili su Sava Kovačević i Nikola Đurković, kao i mnogi drugi. To se praktikovalo i poslije oslobođenja za evociranje uspomena na te ličnosti koji su položili svoje živote u borbi protiv okupatora.

Tačno 40 godina poslije Đurkovićeve pogibije našao sam se na takvom zboru u Bijeloj Gori. Bio sam iznenađen kada sam na skupu ugledao B. K. Samo sam pomislio, kakva drskost!

Na zboru je govorio komunista, profesor Beogradskog univerziteta dr Žarko Bulajić. Na razdaljini od mjesta gdje se zbor održao, stotinak i više metara na jednoj zaravni bio je postavljen šator gdje je pripremljen ručak za ugledne goste. Odlazili su u grupicama i baš sam mislio da su svi predviđeni za ručak otišli, jer je prostor između nas i šatora prazan. Tada se iz grupe naroda uputiše trojica ljudi u pravcu šatora. Njima se očigledno nije žurilo jer ih čekaju počasna mjesta. U njima sam prepoznao dvojicu poznatih generala iz naših krajeva, Voja Kovačevića i Vlada Šegrta koji su se nekada zajedno sa ovog mjesta sa Savom i Nikolom obraćali narodu. Znam da su obojica bili bliski Nikolini drugovi i saradnici. Čovjek između njih, upravo je bio B. K. kojega su obojica držali ispod ruke, kao da ga ne daj bože sprovode. Oni su penzionisani generali, njihova slava i zasluge polako se tope i padaju u zaborav. B. K. je još uvijek aktivna i poznata ličnost, sekretar ugledne ustanove, koji je svojim dugim stažom stekao velika poznanstva i simpatije svakoga kome je mogao na bilo koji način izići u susret. Tamo je B. K. stekao starosnu penziju, koju nije dugo uživao, jer ga je prirodna smrt preduhitrila.

Mislim da sam kroz ovih par primjera dokazao da dva Jovana (Kujačić i Milović) iz pomenutih anegdota, u svojim prognozama nijesu bili u pravu. Nijesu komunisti bili blagonakloni samo prema učesnicima u ubistvu Đurkovića, već i prema mnogim drugim.

Mnogo se činilo da nemili događaji padnu u zaborav i da nastavimo zajednički izgrađivati porušenu domovinu kako bismo u njoj srećnije i složno živjeli. Omladina je tome mnogo doprinosila. U gimnaziji, odmah poslije oslobođenja, nijesmo uopšte znali ko je iz kakve porodice. Ugled boljih đaka rastao je očima drugih i dobar učenik se nametao kao autoritet. Za politički stav roditelja niko ga nije pitao. Tada sam bio u Nikšićkoj gimnaziji i to mi je kao sekretaru SKOJ-a u mom razredu bilo poznato. Jedino, ako je neko bio kandidat za prijem u SKOJ, a iz četničke je familije, prijem je na izvjesno vrijeme odlagan, ali se stav prema njemu, ako je bio dobar omladinac i učenik, nije mijenjao. Udarnici na radnim akcijama su za omladinu u neku ruku bili

heroji. Ako je udarnik iz četničke porodice, to se još više cijenilo i on bi brzo postao član SKOJ-a, a kasnije KPJ-e, ako se svojim radom dokazao.

Nažalost, samo tri godine poslije završetka rata došlo je do sukoba sa Staljinom i Sovjetskim Savezom. Glavni protivnici za naše rukovodstvo postaju pristalice Rezolucije IB, u ratu njihovi saborci, a pripadnici četničkih jedinica utapaju se u opštu masu. Mnogim bivšim četnicima, koji su se angažovali u prijavljivanju pristalica IB, ugled raste. Postaju članovi KPJ-e, dobijaju položaje u preduzećima i ustanovama i nikome ne pada na pamet da pita gdje su se nalazili i šta su radili od 1941. do 1945. godine.

Da su dr Jovan Kujačić i Jovan Milović doživjeli devedesete godine dvadesetog vijeka, lično bi se uvjerili da su im predviđanja bila pogrešna.

Dr Novak Kilibarda i drugi pozivaju na pomirenje četnika i partizana i njihovu ravnopravnost iako su, uglavnom, svi glasnogovornici koji su isticali navodnu neravnopravnost stekli visoku stručnu spremu. Država se jednako brinula o svoj deci, partizanskoj i četničkoj, pa je veći broj onih iz četničkih porodica stekao fakultetsko obrazovanje. Mnogi su stekli titulu doktora nauka, baš kao i pomenuti Novak Kilibarda.

Ovakvi stavovi podstiču poražene iz rata i njihove potomke na najžešće verbalne napade i napade putem sredstava informisanja na pale borce za njihovu slobodu. Propaganda je toliko velika da im se pridružuju čak i neki od sinova palih boraca i njihova djeca.

Godine 1992. otišao sam na sahranu svom prijatelju i drugu u Vilusima. U autobusu od Nikšića bila je grupa od 7-8 mladića u uniformama vojnika JNA. Vojnici su do Trubjele pjevali pogrdne pjesme na račun Tita, Save Kovačevića, Peka Dapčevića, a kroz pjesmu veličali Pavla Đurišića, Đorđija Lašića, Dražu Mihailovića, Baja Stanišića i nekog gatačkog vojvodu.

Srušena su obilježja iz NOR-a, biste heroja, podignut spomenik Draži Mihailoviću, na moje iznenađenje osporeno je podizanje spomenika Pavlu Đurišiću, ali u nešto mirnijem vremenu 2003. godine.

Penzionisani pukovnik JNA, inače Grahovljanin, Stevan Kovačević[168] ulogu grahovskog četnika u ubistvu Nikole Đurkovića zabilježio je na slijedeći način:

„... Italijanski okupator, njegovi domaći špijuni i četnici, pratili su budno svaki njihov pokret.

[168] Neobjavljeni rukopis

Otkriven je njihov sastanak u selu Podi kod Herceg Novog, tako da je 21. januara 1943. godine došlo do neravnopravne borbe u kojoj je izginuo cijeli mjesni komitet. U toj pogibiji Nikole Đurkovića i njegovih drugova glavnu i neslavnu ulogu su odigrali grahovski četnici pod komandom četničkog komandanta Nikole S. Vujačića i člana sreskog nacionalnog komiteta Andrije Milovića. Taj bratoubilački čin nanio je veliku sramotu cijelom plemenu grahovskom. Još je sramotnije kolo kojeg su grahovski četnici zaigrali, zajedno sa fašističkom okupatorskom vojskom na trgu u Herceg Novom, što su ostali u istoriji Crne Gore i Boke Kotorske, kao nečuveni primjeri bratoubilačke borbe i izdaje. Za uslugu koju su grahovski četnici činili fašističkom italijanskom okupatoru u provinciji Boke dobili su dobre nagrade, ali to nijesu bile nagrade koje je Bajo Pivljanin dobijao za usluge koje je činio Mlečanima u borbi protiv Turaka".

Da se ne bi shvatilo pogrešno da su grahovski partizani bili blagonakloni samo prema učesnicima u ubistvu Nikole Đurkovića i njegovih drugova, a ne i prema učesnicima u ubistvu njihovih grahovskih saboraca, navodim samo jedan primjer:

Ako je neko zbog učestvovanja u ubistvu bio osuđen na vremensku kaznu, poslije izdržane kazne, meni je bar tako izgledalo, kao da su vlasti preuzele na sebe obavezu da mu posao odmah obezbijede, bez obzira na broj nezaposlenih u tom mjestu.

Odmah po izlasku iz zatvora, Ratka Bulajića zapošljavaju na nekom mjestu kao stražara. Neka, to mi je razumljivo, čovjek dobro barata puškom i to je pravo mjesto za njega. Promjena njegovog radnog mjesta nije mi razumljiva – dobijanje novog (domar u školi) – nikada neće biti.

Dok sam išao u osnovnu školu u Vilusima, za nas đake najpopularnija ličnost u školi, poslije učitelja, bio je domar škole. On je bio nekoliko godina stariji od nas, pa samim tim neka vrsta autoriteta. Rado smo s njim kontaktirali i željeli da ga čujemo kada nam priča nešto što nije u vezi sa školom i školskim gradivom. Budući da je bio mlađi čovjek i da nije bio ratnik, nije mogao da nam priča o ratu što se na ovim prostorima najradije slušalo. Njegove savjete smo rado prihvatali, obavezno i poslušali, ako bi on od nas bilo šta zahtijevao.

Novopostavljeni domar u osmogodišnjoj školi u Vilusima bio je ratnik iz Drugog svjetskog rata. Šta bi on o tome mogao ispričati đacima osmog razreda osmogodišnje škole?

Nedaleko od škole, na livadi, nalazi se omeđina, nekada je bila kuća, a kasnije štala. Pretpostavljam da bi im domar najradije ispričao jedan događaj:

„Vidite djeco, tamo je bila štala u kojoj se nalazila slama. Tu se sklonio partizan, dvije ili tri godine stariji od vas, koji je bio gimnazijalac VII razreda gimnazije u Nikšiću kada se zaratilo. Saznali smo da je preko noći tu došao i skrio se. Štalu smo opkolili, a njega smo likvidirali. Potom smo štalu zapalili. Ja sam u tome nesumnjivo imao najznačajniju ulogu koju sam hrabro odradio. Smatram da sam zbog toga, poslije rata, nezasluženo dobio dužu vremensku kaznu zatvora".

16. GRAHOVSKI BLOK 1944. GODINE

Smatrao sam da je davno prošlo vrijeme da se piše o Grahovskom bloku. No, posljednjih godina nastupila je lavina pisanja u raznim časopisima, dnevnim listovima i knjigama privatnih izdavača, usmjerena ka jednostranoj osudi zbivanja u Grahovu 1944. godini. Tako sam shvatio da vrijeme nikada ne prolazi da bi se došlo do prave istine. Istina je istorija, a istoriju treba učiti, iz nje pouke izvlačiti, da nam se nikada ne ponove užasni događaji iz prošlosti. Smatram da sam kompetentan da o pišem Bloku i zatvoru u Grahovu, a trudiću se da budem objektivan.

16.1. KAKO JE NASTAO GRAHOVSKI BLOK I KO SE U NJEMU NALAZIO

Kada su borci NOR-a oslobodili teritorije opština Pive i Golije, manji broj četnika iz tih opština povlači se prema Grahovu. Pored njih, ka Grahovu odlazi izvjestan broj četnika potisnuti od partizana iz istočne Hercegovine. Oslobođenjem opština Vučedolske, Banjske i Rudinsko-Trepačke, kao i dijela opštine Grahovske, veći broj četnika sa tih prostora našao se u Grahovu i oko njega.

Vilusi i sva sela koja pripadaju sadašnjoj Mjesnoj zajednici Vilusi, oslobođena su 20. avgusta 1944. godine. Takođe su oslobođena sela koja pripadaju Mjesnoj zajednici Grahovo (Nudo, Zaslap, Zagora, Jabuke, Grahovac).

Važno je napomenuti da se u to vrijeme u Grahovu nalazila njemačka posada.

Prema podacima štaba Druge dalmatinske proleterske brigade, njemačka posada u Grahovu sa četnicima septembra 1944. godine brojala je: 150-200 Njemaca i 500-600 četnika[169].

---

[169] Tom 3, knj. 8, dok. 353.

Partizanske snage su nastojale da osvoje ovo značajno neprijateljsko uporište, pa su sve jače stezale obruč oko Grahova. Njemci i četnici su imali jedino slobodan prolaz južno od Grahova, tj. prema Boki, da bi im i ovaj pravac bio onemogućen poslije 9. oktobra. Tako se četnička i njemačka odbrana svela samo na varošicu Grahovo, pa se zbog toga nazvao Blok, kojega je zbog jakog utvrđenja i nepristupačnosti terena teško bilo osvojiti.

U Bloku se nalazio veliki broj mladih ljudi, nedužnih momaka, koje je trebalo sačuvati i na vrijeme iz bloka izvući. Zastrašujuća propaganda protiv komunista – partizana u tim mladim ljudima unijela je strah. Smatrali su da je njihov spas jedino ako slijede svoje vođe.

Četnici, koji su u prethodnih 15 mjeseci učinjeli veliko zlo žiteljima Grahova, jedini spas su nalazili pod okriljem njemačkih vojnika i u nastavku zajedničke borbe protiv partizana.

16.2. NEDELA I ZLOČINI GRAHOVSKIH ČETNIKA

a. Poslije odstupanja partizanskih jedinica sa ovog terena, krajem maja 1942. godine, četnici su pohvatali ili lišili slobode oko 85 omladinaca (članova SKOJ-a, KPJ-e i njihovih simpatizera), samoinicijativno ih odveli i predali okupatoru u Nikšiću i Cetinju. Od toga broja jedanaest se nije vratilo – strijeljani su ili umrli u italijanskim zatvorima.
b. Godine 1943. postupak se ponovio, a okupatoru je predato između 50 i 60 Grahovljana.
c. Četnici su u okupiranom Grahovu oformili zatvor za svoje opštinare (komšije, prijatelje, rođake). Kroz zatvor je prošlo, za koje se sigurno zna, najmanje 187 zatvorenika. Zatvor je bio namijenjen porodicama boraca NOR-a, koji su odstupili za Bosnu da se bore protiv okupatora i njegovih pomagača. No, kroz zatvor su prošli i brojni simpatizeri NOP-a sa područja Grahova. Duže ili kraće vrijeme u zatvoru je boravilo 27 djece u uzrastu od mjesec dana do 12 godina starosti. Tu se nalazila 31 osoba iznad 55 godina. Djeca

su bila sinovi i kćeri boraca NOR-a, a starci njihovi roditelji. Pored ostalog ovdje su smještene i četiri žene pred porođajem[170].

d. Četnici su u svakodnevnim potjerama (uključujući i zasjede) ubili jedanaest istaknutih grahovskih komunista – pozadinaca (političko-partijskih radnika, koji su se po zadatku našli na ovom terenu).

e. Grahovski četnici se nijesu zadovoljili samo čišćenjem svog terena, već su bili aktivni i na drugim terenima. Njihova uloga, zajedno sa Italijanima, bila je odlučujuća u likvidaciji vodećih ličnosti oslobodilačke borbe Boke[171].

f. Dobrovoljci iz Grahova 1943. godine odlaze za Bosnu i na Neretvi, zajedno sa 15.000 četnika, 35.000 ustaša, 200.000 Njemaca i Italijana, pod njemačkom i italijanskom komandom, vode borbu protiv partizanskih jedinica[172].

Zbog situacije u Grahovu tih ratnih dana, važno je pomenuti da su Italijani prije pojave četnika, pohapsili, internirali ili držali kao taoce 125 stanovnika Grahova. Od interniranih 12 se nije vratilo. U Grahovu su ubili desetak stanovnika toga mjesta[173].

Zbog svih navedenih nedela trebalo se zaštititi. Kako? Omladinu Grahova koja se nije nalazila u redovima boraca NOR-a i onu koja nije predata okupatoru, trebalo je okupiti oko sebe radi sopstvene zaštite. Tako se pod pritiskom propagande i zbog raznih okolnosti okupio veliki broj omladine u Grahovu, koju je po cijenu života trebalo zadržati do posljednjeg momenta. To se jasno vidi iz pisanja pročetničkih elemenata.

Tako, emigrant Drago Kešeljević, u feljtonu koji objavljuje oktobra 1998. godine u „Srpskoj reči" piše:

„*Starješine neprekidno vrše obilazak svojih boraca hrabreći ih da izdrže po cijenu života. Ovakvo stanje trajalo je do zore 21. oktobra...*".

---

170 Spisak Grahovljana koje su četnici predali okupatoru i spisak zatvorenika formirao sam oko 1960. godine. Provjeru i dopunu izvršio sam sa ljudima iz svakog sela opštine. Njihova imena se nalaze u prilogu knjige Mlađen Vučetić: „Sjećanja i zapisi o italijansko-četničkom zatvoru 1942-1943", izdanje autora, Beograd, 2019. godine.

171 Savo Orović: „Ratni dnevnik 1941 -1945. sa prilozima i komentarima", Hronometar, Beograd, 1972. god.

172 Dokument br. 97 iz SAD, objavljen u Zborniku NOR-a, tom 14, knj. 2, prilog dok. 2.

173 Arhiv V.I.I. reg. br. 12/5–a-1, k. 551 (akt od prefekta Kraljevske prefekture Kotor od 30.11 i VIG od 1.02.1963).

Još je ubjedljiviji komandant četničke Vučedolske brigade (komandant četnika u Grahovskom bloku) Stevan Mićović, sa člankom u knjizi Kešeljevića „Zločin i zločinci". Pisanje Stevana Mićovića o Bloku u Grahovu je veoma interesantno i značajno, jer razjašnjava mnoge dileme, pa ga u cjelosti prenosim. Mićović piše:

„U noći 18, 19, i 20. oktobra starješine neprekidno vrše obilazak svojih boraca hrabreći ih da izdrže po cijenu života".

16.3. NARODNA VLAST U GRAHOVU I NJENA ULOGA U VEZI SA BLOKOM

U oslobođenim Vilusima osniva se Opštinski NOO Grahova. Imam utisak da se veoma promišljeno vodilo računa da se u odboru nađu nekompromitovane i uticajne ličnosti, koje svojim ugledom i nastupom mogu doprinijeti da se veći broj zavedene, ili slučajno zatečene omladine u Grahovskom bloku, nađe na oslobođenoj teritoriji.

Za predsjednika NOO postavljen je najstariji grahovski prvoborac, Jovan Vučetić. Jedina zamjerka koja mu se tokom okupacije pripisivala bila je odlazak februara 1942. godine na Konferenciju rodoljuba Crne Gore i Boke u Manastir Ostrog, na kojoj su se između ostalog zakleli da će ostati vjerni duhu svoga naroda... i da neće objesiti svoje puške dok njihova pobjeda ne satre i posljednjeg fašističkog krvnika, dok njihova pobjeda ne osreći i život djece i ne ograne grobove njihovih predaka, te je poslije ovoga nastavio borbu do kraja.

Sekretar ONOO agronom Jovan Vujačić, tokom ustanka se nije nalazio na teritoriji Grahova, pa mu ni četnici Grahova nijesu mogli naći argumente sa kojima bi ga pred narodom opanjkali.

U odboru se nalazio Branko M. Bulajić, Blažo Erbez i iz svakog sela po jedan ugledni domaćin. Komandant komande mjesta bio je Vidak S. Bulajić, komesar Savo V. Vujačić. Sekretar partijske organizacije bio je maturant Žarko Bulajić. Komandir posadne čete – Jovo Vujačić. Komesar posadne čete – Vaso Denda.

Branko Bulajić je tokom rata, pored zatvora u Grahovu, povremeno bio i na slobodi. Zbog svojeg uvijek odmjerenog stava i poštenja, uživao je veliki ugled kod stanovništva Grahova. Isto se može reći za komandanta mjesta Vidaka

Spasojeva i partijskog rukovodioca Žarka Pavlova, kao i za ostale odbornike i sve koji su u to vrijeme bili angažovani na dijelu oslobođene teritorije.

U Grahovskom bloku su se nalazili njihovi bliski drugovi iz predratne Jugoslavije, neki sa svojim sinovima. Najbolje komšije i prijatelji, bliski rođaci. U Bloku se nalazio rođeni predsjednikov brat Vaso (o njemu pišem posebno jer je značajno saznati ko se sve mogao naći u Bloku, prim. autora). Tamo je puno nedužne omladine sa ovog i okolnih terena.

Svi su ulagali maksimalne napore da se što više ljudi izvuče, spasi. Obilazili su njihove porodice, molili supruge, majke, djecu, braću, sestre i njihovu najbližu rodbinu da učine sve kako bi ih izveli iz Bloka. Davali su garancije da im se ništa neće desiti zbog toga što su se do sada nalazili u četničkim formacijama. Nekoliko puta sam se našao kod tih porodica, jer ih je moj otac Jovan obilazio i kasno noću, pa sam mu pravio društvo da bi se potom zajedno vratili kući udaljenoj oko tri kilometra od centra varošice. Stekao sam utisak da nije bilo kuće gdje nijesu odlazili sa molbom da izvuku svoje dok još nije kasno.

Postignut je samo djelimičan uspjeh, jer je četnička propaganda bila izuzetno jaka, zastrašujuća. Do većine četnika poruke njihove rodbine nije ni stizala, jer su to sprečavali u Bloku oni kojima to nije odgovaralo.

Slali su im poruke da su još sredinom septembra oslobođeni: Mojkovac, Kolašin, Nikšić, nešto kasnije Bileća, pa Trebinje. Prije Grahova oslobođen je Dubrovnik i Beograd, a bili su upoznati da se u Vilusima nalaze stacionirane engleske jedinice. Poruke su slate u vidu letaka i pisama otkucanih na pisaćoj mašini[174].

Jedan broj partizana koji su Grahovo držali u opsadi u Bloku je imao svoje komšije, prijatelje, poznanike. Dozivali su ih i ubjeđivali da iziđu, ako žele da im se pridruže, a ako žele mogu da idu svojim kućama. Radi njihove sigurnosti daće im pratioce do njihovih kuća i neka se posvete svojim porodicama.

Prema podacima Šeste NOUB-e na njihov poziv je iz Bloka izašlo oko 80 četnika, od kojih se jedan broj priključio partizanima. U dokumentu se navodi da je kontakt boraca NOR-a i četnika u Bloku bio stalan i da su ih do posljednjeg dana zvali da im se priključe.

Komunisti Grahova koji su se nalazili na tom terenu, činili su sve da ih što više izvuku iz Bloka i spase njihove živote. Apsurdno je da sadašnje

---

174 Jedno pismo je sačuvano i nalazi se u ovoj knjizi.

stanovništvo Grahova smatra da su za katastrofu četnika u Grahovu najveći krivci baš ti komunisti.

Kao aktivni omladinac – skojevac više puta sam bio u prilici da vidim kako su izbjegli četnici dolazili u Odbor ili Komandu mjesta. Uglavnom su lično odlučivali da li će u partizanske jedinice ili svojim kućama. Kasnije je jedan manji broj suđen od redovnog Narodnog suda.

Nažalost, neki za koje je vladalo uvjerenje da nijesu krivi i da se slobodno mogu vratiti kućama, kasnije su likvidirani i pored toga što su imali garancije za bezbjednost njihovih života.

U Vilusima pored čete koja je pripadala Komandi mjesta bila je i jedinica OZN-e. Oni su u jednoj od cistijerini (bunara), pronašli dokumentaciju iz koje su saznali da su četnici neke nagradili visokim odlikovanjem. Smatralo se da četnici koji su dobitnici takvog odlikovanja iza sebe imaju velike zločine, pa je sa najvišeg mjesta rečeno da se likvidiraju bez suda[175]. Narod je iskreno žalio Danila Vujičića, Laka Janičića i još neke, za koje je vladalo uvjerenje da su odlikovanja dobili na predlog i „zasluge“ uticajne braće i rođaka, kako bi ih što jače vezali za četnički pokret.

Drago Kešeljević[176] piše:

„... Danilo Nikolin Vujičić je na vjeru i kumstvo došao kod svog kuma Žarka Pavlova Bulajića... koji ga je predao zlikovcima, pa je strijeljan 18. novembra, zajedno sa Lakom Janičićem“.

Nije mi poznato da li je Ž. Bulajić nagovarao D. Vujičića da se preda i garantovao bezbjednost, no ukoliko jeste, siguran sam da nije jedini. O Danilu je vladalo lijepo mišljenje, pa je za njegovu bezbjednu predaju moglo garantovati više Grahovljana učesnika NOR-a.

Nažalost, njegova braća i drugi istaknuti grahovski četnici, odlikovanje koje su četnički prvaci namijenili najistaknutijim, najokorelijim svojim borcima dodjeljivali su mladima radi njihovog pridobijanja i jačeg vezivanja za svoj pokret.

O razvoju situacije u Grahovskom bloku za vrijeme kritičnih dana saznajemo iz narednog pisanja komandanta Vučedolske četničke brigade Stevana Mićovića i političkog komesara Primorske operativne grupe Drugog korpusa, Boška Đuričkovića.

175 Za ovo nemam pokriće, ali se tako pričalo.

176 Časopis „Sjutra“, jun 1995. godine.

U knjizi Draga Kešeljevića „Zločin i zločinci", komandant Vučedolske brigade Stevan Mićović na slijedeći način piše o situaciji (stanju) u Grahovskom bloku oktobra 1944. godine:

„U noći 18, 19, i 20. oktobra starješine neprekidno vrše obilazak svojih boraca hrabreći ih da izdrže po cijenu života.

Oko 11 sati 21. oktobra komandant brigade poziva sve starješine sa kojima drži sastanak u prizemlju opštinske zgrade i tom prilikom kaže:

„Braćo, kao što i sami vidite, ovde se više pod ovim i ovakvim uslovima – okolnostima ne možemo održati niti opstati. Pomoći nema niti joj se više možemo nadati... treba težiti tome da se što više života spasi".

Poslije kraće diskusije donijeta je odluka da se u toku noći izvrši proboj kroz neprijateljske linije.

Na dan 22. oktobra 1944. godine formacijski sastav bio je: štab brigade: komandant, kapetan Ivan M. Janičić (tada se nalazio u bolnici kao ranjenik), zamjenik kapetana Stevan Mićović (autor ovih redaka). Ađutant, potporučnik Petar Kovačević, obaveštajni oficir, kapetan Mihailo N. Vujičić, intendant brigade Rade Janičić i učitelj Josif Mićović, ljekar brigade sanitetski pomoćnik Jefto Perišić i načelnik štaba Ivan J. Kovačević.

Brigada je imala 4 bataljona: Banjski, komandant rezervni žandarmerijski potporučnik Simo Eraković, Grahovski, komandant rezervni potporučnik Nikola Vujačić, Vučedolski, komandant žandarmerijski potporučnik Dušan Aleksić i Rudinsko-trepački, komandant rezervni poručnik Đoko Gardašević.

Komandant štapske čete bio je potporučnik Gavrilo Vujičić, a komandant brigadne komore bio je kapetan Nikola Milović.

Napad na Vučedolsku brigadu izvršile su: Druga proleterska omladinska brigada, Šesta crnogorska udarna brigada, Prva bokeljska brigada, Prvi lovćenski odred sa dvije brigade, Prvi bataljon dvanaeste hercegovačke brigade i Prvi bataljon trinaeste hercegovačke brigade[177]*.*

Neprijatelj je bio gospodar čitavog terena oko Nikšića, a držao je i sam Nikšić. U Nikšiću im je stizala pomoć savezničkim avionima. Takođe su držali i položaje prema Cetinju. S tom razlikom što su Cetinje još držale nacionalne snage.

Može se mirne duše reći da je neprijatelj i brojno i materijalno dvostruko jače stajao od nas. On je od strane saveznika snabdijevan svim potrebnim

[177] Svi ostali izvori, kako partizanski, tako i četnički, navode da su napad u noći 21/22. izvršila Deseta crnogorska i treći bataljon Šeste crnogorske brigade. Četnici koji su izbjegli iz Grahova nailazili su na delove Prve bokeljske i Druge dalmatinske brigade.

sredstvima dovoljnim za ondašnje prilike. Dali su mu čak i artiljeriju, koja se bila iskrcala u Dubrovnik".

Mićović dalje piše da su 17. oktobra preko jedne žene dobili akt od komande udruženih komunističkih brigada u kojem je poslat ultimatum da se predaju istog dana do 17,00 h. U protivnom otpočeće bombardovanje Grahova artiljerijom tako da niko neće ostati živ u njemu.

Komunistička komanda – piše Mićović – naglašava da su dobili pojačanje i tešku artiljeriju:

„*Komanda četničke Vučedolske brigade odgovorila je da se borci i starješine ove brigade nikada neće predati, niti ma kome oružje položiti. U istinitost neprijateljskih prijetnji mogli smo povjerovati, jer se tačno znalo da su se u Dubrovniku iskrcali Englezi, koji su sarađivali sa komunistima, što je potvrđivala i ona žena koja je došla sa neprijateljske strane i govorila da je vidjela natovarene konje sa artiljerijom*".

Mićović piše da je pred komandnim sastavom iznio situaciju u kojoj se nalaze:

„*Hrane više nema, a municije imamo još samo za jedan dan – jednu borbu, kao što je bila ova prošle noći. Borci su i suviše izmoreni od višečasovnih borbi i neprospavanih noći. Oni su i goli i bosi. Zbog ovakve situacije pozvao sam vas da vidimo šta da se radi i da nađemo izlaz iz ovako teške situacije. Poslije kraće diskusije donijeta je odluka da se u toku noći izvrši proboj kroz neprijateljske linije. Komunistima je pošlo za rukom da pobiju veći broj četnika. U toku te noći i sjutradan palo je 160 naših boraca*"[178].

„*Te noći, uostalom kao i ranijih, naročito se isticao svojim držanjem major Đorđije Draganić, hrabreći i sokoleći svoje četnike. U neposrednoj blizini od naših rovova mogli smo posmatrati poginule komuniste, ali koliko ih je bilo na broju nijesmo mogli utvrditi*".

Na Poljicama blizu Ledenica – prilikom proboja prema Boki – teže je ranjen komandant brigade Stevan Mićović:

„*Pošto sam bio teško ranjen mene su odnijeli u bolnicu, a brigadu je primio raniji komandant, kapetan Ivan Janičić, koji je do tada bio u bolnici*".

Kako se iz naprijed navedenog da zaključiti Mićović je za vrijeme postojanja Grahovskog bloka i borbi oko njega bio glavna vojna ličnost – komandant brigade – pa se tačnost navedenih podataka može uzeti kao vjerodostojna.

[178] Po partizanskim izvorima u Grahovu je poginulo 250 Njemaca i četnika.

Jasno je da je četnička komanda u Grahovu znala da se u borbi protiv fašista pored partizana i Rusa bore Englezi i Amerikanci i da u tome partizane obilato pomažu; da se nalaze pred vratima Grahova, te da je u rukama njihovih neprijatelja cjelokupna teritorija okolo Grahova. Stevan Mićović ne navodi da se u Grahovu nalaze i Njemci, ali to u časopisu „Svetigora" povodom 50-godišnjice likvidiranja četnika u Grahovskom bloku njegov prezimenjak Milutin Mićović između ostalog piše:

„Istine radi, treba reći: u Grahovu se od septembra 43. nalazila jedna njemačka posada od 80 ljudi...[179]*"*

Milutin Mićović piše i sljedeće:

„Dvadesetoga oktobra iz komande udruženih brigada stiže pismo u Blok sa osnovnim sadržajem: predajte se i niko ko nije okrvavio ruke neće stradati. Ko je ubijao biće izveden na sud. Ako se ne predate, sravnićemo i blok i Grahovo sa zemljom".

Mićović u vezi sa pismom nastavlja:

„Komanda na čelu sa Stevanom Mićovićem, pročitavši pismo, donosi odluku o povlačenju. Ovako se Stevan obraća sapatnicima: „Braćo, živi u ruke komunistima ne smijemo pasti. Znate im ćud, znate koliko su nam ljudi na vjeru ubili. Ovdje nam nestaje hrane i municije. Užasno je vrijeme. Donijeli smo odluku o povlačenju. No, braćo, ako neko vjeruje da će mu komunisti oprostiti život, neka ostaje na svoju odgovornost, a ja im ne vjerujem.

Odmah zatim sa Stevanom probilo se iz bloka oko 200 ljudi. Ginulo se u povlačenju. Njemačka posada je takođe te noći izbjegla iz bloka".

Borbe oko Grahova, prema ratnim dnevnicima partizanskih jedinica[180]*, odvijale su se slijedećom dinamikom:*

16. 10. 1944. Deseta crnogorska udarna brigada i 3. bataljon 6. crnogorske udarne brigade Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ izvršili napad na oko 140 nemačkih vojnika i 300 četnika u Grahovu. Neprijatelj se uporno branio iz utvrđenja izgrađenih oko Grahova i u samom mestu, tako da napad nije uspeo. Gubici neprijatelja nisu poznati, dok je 10. brigada imala 3 mrtva i 11 ranjenih boraca. Napad je obnovljen i narednog dana, ali bez uspeha.

---

[179] Navedeni su podaci štaba Druge dalmatinske brigade da je u septembru bilo 150 – 200 Njemaca i 500 – 600 četnika. Po podacima obeju strana 21.10. u Bloku se nalazilo oko 400 četnika i oko 100 Njemaca.

[180] http://znaci.net/arhiv/odrednica/10-crnogorska-udarna-brigada

20. 10. 1944. Jača kolona nemačkih vojnika i četnika iz Risna pokušala da se preko s. Ledenica probije u opsednuto Grahovo. Sutradan su delovi 10. crnogorske brigade iz rejona Grkovca, uz sadejstvo 1. bataljona 1. bokeljske brigade Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ bočnim napadom razbili neprijatelja i odbacili ga prema Ledenicama. Neprijatelj je imao 40 mrtvih i veći broj ranjenih vojnika i oficira. Zaplenjeno: 2 p. mitraljeza, 5 automata, 4 pištolja i drugi ratni materijal.

21. 10. 1944. Jedinice 10. crnogorske brigade i delovi 6. crnogorske udarne brigade Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ, podržani artiljerijom, savladali jak otpor nemačke i četničke posade i oslobodili Grahovo. U toj borbi neprijatelj je imao 120 mrtvih i 50 zarobljenih vojnika. Zaplenjeno: 2 topa, 2 minobacača, 15 p. mitraljeza, veća količina municije i drugog ratnog materijala. Gubici jedinica NOVJ: 8 mrtvih i 12 ranjenih boraca.

22. 10. 1944. Oko 100 nemačkih vojnika i četnika, razbijenih u Grahovu, napalo iz pozadine jedan bataljon 1. bokeljske udarne brigade Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ na prostoru s. Poljice - s. Zvečava. Posle dvočasovne borbe neprijatelj je, uz gubitke od 3 mrtva i 7 zarobljenih, proteran u pravcu s. Ubala (kod Risna). Zaplenjeno je 10 pušaka i 3 pištolja. Gubici bataljona 1. boklejske brigade: 1 mrtav i 2 ranjena borca.

22. 10. 1944. Jedinice 10. crnogorske brigade Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ posle višečasovne borbe, oslobodile s. Dragalj, zarobivši 25 nemačkih vojnika i 6 četnika i zaplenivši 2 topa, 2 mitraljeza. 2 automata, 2 p. mitraljeza, 4 pištolja, 60.000 metaka i drugi ratni materijal.

Objektivnom čitaocu poslije ovoga biće jasnije ko je kriv za katastrofu u Grahovskom bloku. Da je četnički komandant samo dan prije napada upoznao svoje borce (umjesto komandnog kadra), o sadržaju pisma kojega je primio od Komande udruženih partizanskih brigada 17. oktobra sasvim je sigurno da bi katastrofa bila mnogo manja, a možda do nje ne bi ni došlo.

Srećom, komandant Mićović je ostao živ i iznio činjenice koje će mnogima razjasniti misteriju oko Grahovskog bloka i stradanje u njemu. Ukoliko su tačni navodi Stevana Mićovića da je u Grahovu poginulo 160 četnika, što potvrđuje i Drago Kešeljević, a da sa druge strane Boško Đuričković i Gojko Miljanić pišu da je poginulo 250 ljudi u Grahovskom bloku, onda možemo izvesti zaključak da je poginulo i 90 Njemaca. S druge strane partizani navode da neprijatelj ima 120 poginulih i 50 zarobljenih ne opredeljujući koji su četnički, a koji nemački gubici.

Svi navode da su u Grahovskom bloku bili i Njemci, ali se razlikuju podaci o njihovom broju. Ranije je navedeno da Milutin Mićović piše da se u Grahovu nalazilo 80 njemačkih vojnika, Đuričković navodi da ih je bilo 100, a Gojko Miljanić 150, dok partizanski izvori navode 140 vojnika.

Broj Njemaca po podacima Štaba Druge dalmatinske brigade očigledno je manji i kod jednih i kod drugih. Njemcima je put prema Boki bio otvoren i vjerovatno je jedan broj njih ranije napustio Grahovo. Četnici su pojedinačno ili u malim grupicama izlazili iz Bloka, pa se njihov broj, po svim izvorima sveo na dan 21/22. oktobar na oko 400 boraca.

Iz knjige Boška Đuričkovića „Sjećanja, razmišljanja, reagovanja" u izdanju Vojnoizdavačkog i novinskog centra iz Beograda 1990. godine, u čijem uređivačkom odboru su se nalazila 22 člana, uglavnom ratni komandanti, među kojima 7 magistara i doktora nauka, u vezi sa Blokom u Grahovu izdvajam sljedeće Boškove navode:

„Dužnost političkog komesara Primorske operativne grupe Drugog korpusa primio sam 18. septembra 1944. godine. Sjedište njenog štaba tada je bilo u Vilusima blizu Nikšića.

Primorska operativna grupa formirana je u februaru 1944. U početku je u svom sastavu imala samo dvije brigade – Drugu dalmatinsku proletersku i Šestu crnogorsku udarnu, zatim Grupu bokeljskih bataljona, odnosno od oktobra Prvu bokeljsku brigadu i Desetu crnogorsku udarnu brigadu. Primorsku operativnu grupu štab Drugog korpusa ojačao je i Desetom hercegovačkom brigadom, a njena dejstva podržavali su i dijelovi Lovćenskog, Zetskog i Nikšićkog NOP odreda.

Zadatak Primorskoj operativnoj grupi u jesen 1944. bio je sprječavanje povlačenja njemačkih snaga ka Hercegovini primorskim pravcem, preko Nikšića i dolinom Morače.

U to vrijeme na jugu Balkana, u Grčkoj i Albaniji bila je jaka grupacija njemačkih trupa od oko 400.000 vojnika... Imale su zadatak da se probiju preko Crne Gore i Hercegovine ka Sarajevu i dolini Bosne.

Odstupanje jedinica njemačkog 21. armijskog korpusa iz Albanije počeo je sredinom oktobra 1944. godine prema Crnogorskom primorju i Podgorici. Plan komandanta ovog korpusa bio je da se s glavnim snagama probije pravcem Podgorica-Nikšić-Bileća i dalje preko Kalinovika ili Mostara za Sarajevo.

Komandant 181. divizije u početku je pridavao veći značaj primorskom pravcu, da bi tim putem, izbijanjem u rejon Grahova i Vilusa izbjegao pravac

Danilovgrad-Nikšić gdje je očekivao jači otpor naše vojske. Zbog toga je i ojačao svoje dijelove na sektoru Risan-Ledenice".

Đuričković dalje piše o jačini neprijateljskih snaga precizno navodeći njihove nazive, broj vojnika, njihove operativne zadatke, rodove vojske i dejstva, da su u Crnoj Gori raspolagali sa oko 1000 vozila, a u čijem je sastavu bilo i 1500 četnika pod komandom Pavla Đurišića. Njemačke jedinice, kako navodi, uoči povlačenja bile raspoređene duž Crnogorskog primorja i Boke Kotorske, u garnizonima na Cetinju, Podgorici, Danilovgradu, te da je štab divizije do kraja oktobra bio u Podgorici.

Đuričković nastavlja:

„Deseta crnogorska brigada ojačana jednim bataljonom Šeste brigade, dobila je zadatak da odmah poslije oformljenja i svečanosti u Trešnjevu krene ka Grahovu, Dragalju i Ledenicama, da poruši komunikacije između tih mjesta i pritiska sa istoka neprijateljske posade u njima, povezujući se s grupom bokeljskih bataljona, koji će dejstvovati zapadno od puta Ledenice-Dragalj-Grahovo stvarajući tako uslove za što brže zauzimanje tih mjesta.

Presijecanjem ovih komunikacija Grahovo se našlo odsječeno od ostalih garnizona i sa svih strana opkoljeno snagama NOV.

To uporište branilo je oko 400 četnika i 100 Njemaca. Grahovo smješteno u kraškom polju bilo je opasano bodljikavom žicom ispred koje su bila minska polja. Unutar žice je bio pojas minskih polja, a iza njih, blizu varošice, rov dubok dva metra oko čitavog mjesta. Zato je nekoliko pokušaja jedinice Primorske grupe da se domognu tog uporišta završeno bezuspješno.

U duhu zapovijesti da se to značajno neprijateljsko uporište što prije osvoji Deseta crnogorska brigada i jedan bataljon Šeste brigade, ponovo su ga napali 20/21. oktobra. Pošto ni taj napad nije uspeo, 21. oktobra danju dovukli smo jedan vod topova 76 mm, od 2 oruđa i postavili ga na raskrsnici puteva južno od sela Jakšin Do. Oba topa namještena su za neposredno dejstvo, iza dvije gomile kamenja, koje su borci napravili, na odstojanju na oko 800 metara. Prve ispaljene granate pale su u podnožje Umca, na položaje neprijateljske artiljerije. Posada njemačkih topova se razbježala. Sljedeće granate bile su namijenjene bunkeru i kući pored mosta. Oba objekta bili su uz cestu koja dolazi sa sjeverozapada od Osječenice.

Rezultati dejstva su bili izvanredni, svako zrno pogađalo je cilj. Naši borci čiji su položaji bili u neposrednoj blizini, radovali su se što neprijateljska artiljerija ćuti, nijema i sama usred Grahovskog polja. Nenaviknuti na pomoć

artiljerije, jer njihovim jedinicama do tada, nikad nije sadejstvovala, naši borci su se istinski radovali posmatrajući kolutanje crnih oblaka dima iz bunkera kod mosta i iz kuće s crvenim krovom, iz koje ih je prilikom svakog napada koji su izvodili, a njih je bilo više, zasipala smrtonosna vatra rafala njemačkih šaraca.

Dejstvo artiljerije demoralisalo je neprijatelja, a našim borcima i jedinicama dalo snažan podstrek, tako da su okupatorsko-kvislinšku posadu Grahova u jednom naletu, snažnom neodoljivom, 21/22. oktobra prosto zbrisali. Tu je poginulo oko 250 četnika i Njemaca, zarobljeno oko 70 četnika, a ostatak se razbježao.

Dok su naše snage držale u opsadi kasarnu u Dragalju, jedna nemačka kolona, jačine oko 300 vojnika zagnala se 21. oktobra iz Grkavca. Cilj joj je bio da oslobodi posadu Dragalja i poveže s posadom u Grahovu. Nemačka kolona je uspjela da zauzme Braćansko brdo i da se spusti do sela Braćana... Naše snage, bataljon desete brigade, prešle su u protivnapad i prisilile neprijatelja da se povuče i uz velike gubitke vrati u Grkavac. Uspješnom odbacivanju te neprijateljske kolone doprinio je i Prvi bataljon Prve bokeljske brigade napadajući je s boka.

Oslobađanjem Dubrovnika i zapadnog dijela Boke Kotorske otpao je pravac povlačenja njemačkih jedinica obalom preko Dubrovnika ka Hercegovini. One više nijesu imale mnogo izbora da se izvuku. Cijela korpusna grupacija, koja se izvlačila iz Albanije i Crne Gore bila je upućena na samo dvije komunikacije – južnu koja je išla Crnogorskim primorjem i Bokom Kotorskom do Risna, a odatle vrletima preko Ledenica i Grahova, pa dalje ka Vilusima, Bileći, Trebinju, Nevesinju i Mostaru i drugu od Podgorice preko Danilovgrada, Nikšića i Bileće, opet ka Trebinju i Mostaru i Sarajevu.

Ishod petnaestodnevnih borbi (4-18) novembra 1944. na pravcu Risan-Ledenice-Grahovo, nije značajan samo po tome što je slomljen otpor oko 600 njemačkih vojnika zasvođenih u ledeničkoj i okolnim tvrđavama, pri čemu su došli do snažnog izražaja, hrabrost, istrajnost i samoprijegor bokeljskih boraca i proletera Druge dalmatinske brigade koji su onemogućili svaki pokušaj Njemaca da se od Risna probiju u pomoć posadama tih utvrda, nego prije svega u tome što je njemački 21. armijski korpus ostao bez još jednog pravca kojim se namjeravao probiti na zapad.

Padom Ledenica 18. novembra 21. armijski korpus nepovratno je ostao bez komunikacije Risan-Grahovo, pa mu je komunikacija Podgorica-Danilovgrad-Nikšić ostala jedina u koju se uzdao da će se probiti za Hercegovinu. Zato je narednih nekoliko dana ulagao krajnje napore da prodre ka Nikšiću.

Više dana su vođene žestoke borbe, a Njemci su bili prinuđeni da se 8. 12. povuku prema Podgorici, te su kasnije uspjele da se probiju Podgorica – Lijeva Rijeka".

Interesantno je navesti i sljedeće Đuričkovićevo pisanje:

„Ovdje posebno ističem herojsku odbranu Treće divizije, koja se sa dvije svoje brigade (oko 2.000 ljudi) na glavnom pravcu nosila punih 27 dana sa brojno i tehnički neuporedivo nadmoćnijim neprijateljom. Opšti odnos snaga je bio 5:1 u korist neprijatelja, dok se taj odnos na glavnom pravcu udvostručava, a najčešće i utrostručava.

To je van svake sumnje bila jedna od najtežih, najkrvavijih i najžešćih borbi ove naše proslavljene divizije. Po žestini, samoprijegoru i heroizmu, koje su naši borci u njima ispoljili, borba na pravcima Danilovgrad-Nikšić i Bioča-Kolašin su u prvom redu bitaka našeg NOR-a".

Đuričković navodi da je neprijatelj sredinom novembra imao na prostoru Boke, Bjelopavlića, Podgorice i Skadra snage jačine oko 50.000 ljudi. U završnim operacijama krajem decembra, broj neprijateljskih vojnika penje se preko 60.000 vojnika. Partizanske snage nijesu bile brojnije od oko 8.300 vojnika. Tako se za vrijeme proboja 21. korpusa, tj. glavnih bojeva odnos snaga iznosio 8:1 u korist neprijatelja. Piše da se neprijatelj borio na život ili smrt, jer druge alternative za proboj iz obruča nije imao. U vezi sa ovim navodi svoj razgovorom sa komesarom divizije Jovom Kapičićem:

„Ako si išao u protivnapad čuku si zauzeo kada ubiješ i posljednjeg neprijateljskog vojnika koji nju napada".

Partizanski gubici u tim borbama bili su oko 2.000 mrtvih i ranjenih, dok je neprijatelj imao oko 7.500 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, od kojih su više od 6.000 bili pripadnici njemačkih jedinica.

Njemci su napravili proboj u pravcu Kolašina i doline Lima. No partizanske jedinice su učinile sve što je bilo u njihovoj moći da izvrše postavljeni zadatak. Same su oslobodile Crnu Goru i nastavile borbu protiv osvajača duž Jugoslavije do konačne pobjede i značajno doprinijele oslobođenju čitave Jugoslavije.

Crna Gora je ušla u novu 1945. godinu potpuno oslobođena od okupatora!

Iz pisanja političkog komesara Primorske operativne grupe Boška Đuričkovića smatrao sam za potrebno da iznesem mali dio koji se odnosi na borbe protiv okupatora, snagu protivnika i njegovu nadmoćnost u odnosu na

partizanske jedinice, jer kod neupućenih vlada mišljenje da su partizani pred sobom imali samo Grahovski blok sa kojim su se tako „rigorozno, nedostojno obračunali".

16.4. VASO SIMOV VUČETIĆ

Ne bi bilo značajno isticati kako se Vaso Simov Vučetić našao u četničkim redovima, kada bi njegov slučaj bio usamljen. Ali nije bio! Sticajem raznih okolnosti u četničkim redovima su se našli neki ljudi kojima ni po čemu tu nije bilo mjesto.

Vaso je bio nepismen, samouki univerzalni majstor za sve poslove potrebne u selu. Važio je za oličenje poštenja.

Od rođenja je živio u zajedničkom domaćinstvu sa starijim bratom Jovanom i čvrsto se vezivao za njegovu porodicu. Kada je Jovan sa sinovima (Velišom i Miljkom) 1942. godine odstupio sa partizanima za Bosnu, Vasa, zajedno sa ostatkom Jovanove porodice, četnici hapse. Ostaje duže vremena u zatvoru, kada ga sa suprugom puštaju iz zatvora.

Sinovac Miljko se vraća na rad u pozadinu i četnici ga pronalaze, opkoljavaju i ubijaju u blizini kuće u kojoj je Vaso stanovao. Vasovu štalu u kojoj je Miljko prenoćio, četnici su zapalili, zajedno sa pićom (hranom za stoku), a Vasa odmah sproveli u zatvor u Grahovo, gdje je ostao do njegovog rasformiranja aprila 1943. godine.

Nešto više od godinu dana Vaso je proveo sa Jovanovom porodicom u Vilusima. Kada su partizani bili na domaku Vilusa saznaje da mu je i sinovac Veliša poginuo, a da se Jovan nalazi sa partizanima u blizini Vilusa.

Od potomstva njegovog oca Sima ostao sam samo ja (Mlađen) koji bi mogao nastaviti – održati tu granu loze. Naša porodica živi na teritoriji koju kontrolišu četnici i naši životi su u njihovim rukama. Partizani, moćniji nego do tada, približavaju se Grahovu i naslućuje se njihova konačna pobjeda. Vasa hvata panika, pa misli šta može učiniti da spasi moj život. U situaciji kada četnici gube rat, Vaso se plaši da će oni iz osvete i očaja pobiti ljude iz partizanskih porodica. Shvata da treba hitno djelovati i sve učiniti kako bi sačuvao posljednjeg muškog potomka u porodici. Nalazi po njega nesrećno rješenje. U situaciji kada veliki broj četnika napušta svoje redove i priključuje se partizanskim jedinicama, Vaso se priključuje četnicima.

Pričao mi je poslije rata da mu četnici pušku nikada nijesu dali. Nosio je hranu i municiju – gdje nije mogao konj, nosio je on. Stalno su mu prijetili, jer su znali Jovanovu partijsku i partizansku aktivnost sa ciljem da odvoji što više ljudi od četničkih redova i izvuče ih iz Bloka.

U više navrata slata mu je poruka da izađe iz Bloka. Rekao mi je da poruku o izlasku nikada ni od koga nije primio, iako je njegova supruga Dostinja par puta odlazila prema Grahovu sa takvom porukom. Vaso je patio što se tih nekoliko mjeseci našao sa četnicima i Njemcima u Grahovu i bilo ga je sramota. Bio sam svjestan da je bio moja žrtva i moja briga za njega bila je stalna dok se nalazio u Bloku. Uvijek brižan, postiđen, sebe je osuđivao, obolio je od raka i umro 1963. godine. Prilikom zauzimanja Grahova, prepoznao ga je ratni drug iz 1941/42. godine, tada partizanski rukovodilac. Izgrdio ga je, vrijeđao, ponizio i naredio da sa ostalima zakopava poginule. Zatim mu je odredio pratnju do izvora Grahovske rijeke, kako bi se bezbjedno otišao kući.

16.5. PISMO ČETNICIMA U GRAHOVU

Rat je na završetku. Svršetkom rata svršiće se sve muke i patnje koje je trpio naš narod.

Rat je izgubio Njemac i svi koji su za nj. A Saveznici: Rusija, Engleska, Amerika i od Saveznika priznata narodno-oslobodilačka Vojska Jugoslavije dobili su ovaj rat.

Nad Njemcem i svim njegovim pomagačima sručiće se svaka nesreća, svo prokletstvo i svaka odmazda za počinjena zla, mnogobrojne zločine, paljevine, strijeljanja, vješanja, zatvaranja i interniranja koja su počinjena po cijeloj Evropi. Sporazumom Saveznika u Moskvi i Teheranu zaključeno je da neće biti rupe na kugli zemljinoj gdje bi se mogao sakriti ijedan zločinac iz Njemačke ili njegov pomagač iz ostalih zemalja.

Znaš li i čuješ li šta se radi u svijetu?

Znaš li da je skoro sva Francuska oslobođena ispod Njemaca i da su u Parizu Saveznici?

Znaš li da je Rumunija, kao jedna od Balkanskih država, kapitulirala pod snažnim udarcima Crvene Armije, i da je Ruska vojska zauzela petrolejske izvore u Ploeštiju, prestonicu Rumunije Bukurešt i da je prešla Dunav i zakoračila na

Balkan i da se ovih dana očekuje dolazak slavne Ruske vojske u Jugoslaviju? Hoćeš li se sa Njemcima boriti protiv bratske Ruske vojske?

Znaš li da je u Čehoslovačkoj izbio opšti narodni ustanak protiv Njemaca i Slovačkih izroda i da je odmah obrazovana partizanska vojska koja je priznata od Saveznika?

Znaš li da je Bugarska delegacija pošla da primi uslove primirja od Saveznika i da je Bugarska vlada zvanično izjavila da povlači svoju vojsku iz Jugoslavije i Grčke?

Znaš li da je na sastanku Tita i Šubašića, predsjednika Jugoslovenske izbjegličke vlade prvo u Jugoslaviji a zatim i u Rimu u prisustvu Čerčila predsjednika Engleske vlade došlo do sporazuma sa kojim su priznate sve tekovine naše borbe? Priznate su sve odluke Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije i to o uređenju Jugoslavije na Demokratskom principu i federalnoj osnovi, priznata je Narodno-oslobodilačka Vojska Jugoslavije pod komandom Maršala TITA kao jedina vojska u Jugoslaviji koja vodi borbu protiv okupatora i kao takva ušla u sastav savezničke komande na Srednjem Istoku. Priznati su Narodno-Oslobodilački Odbori i Nacionalni Komitet kao jedina prava narodna vlast u Jugoslaviji.

Znaš li da je Kralj Petar drugi izbacio Dražu Mihailovića sa položaja ministra vojnog i da je sa posljednjim ukazom ukinuo vrhovnu komandu pod upravom Draže Mihailovića jer je cijeli njegov izdajnički rad izašao na vidjelo pred cijelim svijetom? Kralj Petar drugi pozvao je cijeli narod Jugoslavije da se svrsta u Narodno-Oslobodilačku Vojsku pod komandom Maršala TITA u borbi protiv okupatora.

Znaš li da nas svakodnevno pomažu saveznici sa oružjem, hranom i odjećom?

Znaš li da kod nas u Crnoj Gori i u svim ostalim djelovima Jugoslavije postoje zvanične delegacije bratske nam Rusije i moćnih nam Saveznika Engleske i Amerike, koji dobro vide izdajnički rad četnika i njihovu tijesnu saradnju najprije sa Italijanima a sada Švabama?

Vidiš li gdje se nalaziš, sa kime si, kuda ideš i šta radiš? Nije tebi mjesto među Švabama najvećim neprijateljima svih Slovena? Švapsko sledovanje jedeš, Švapsku pušku nosiš, Švabe čuvaš, sa Švabama i ustašama si dolazio i prije mjesec dana i žario i palio i pljačkao po našoj opštini grahovskoj.

Maršal Jugoslavije TITO, kao Vrhovni Komandant Narodno-Oslobodilačke Vojske uputio je poziv svima koji sarađuju sa Njemcem a nijesu okrvavili ruke

da napuste Njemce do 15 septembra, pređu na našu stranu protiv Njemaca. Ko se do toga dana ne povrati oglasiće se za NARODNOG IZDAJNIKA.

Put na kome se sada nalaziš je put srama, put poniženja, put na kome niko tvoj nije bio do sada.

Vrati se sa toga puta, dođi svojoj kući, svome ognjištu, svojoj ženi, djeci, majci i sestri i prijavi se odmah Narodno-oslobodilačkom Odboru.

Vrati se jer je ovo krajni čas, 16 septembra će već biti kasno.

Vrati se, zovemo te mi kao tvoja braća, rođaci, prijatelji i kumovi koji ti žele svako dobro.

Napuštaj odmah Njemca koji propada, jer ga napuštaju svi narodi. Jesi li čuo kako je u Srbiji major Đurić sa cijelom četničkom brigadom prešao na našu stranu, da su dva Knjaževačka korpusa sa cijelim štabom prišli našoj vojsci i da svakodnevno u masama prelaze Srbijanci na našu stranu.

Znaj dobro da će Njemci ovih dana napuštiti Crnu Goru i da će te napustiti četničke vođe kao što su napuštile one iz Boke i drugih mjesta Crne Gore a tebe će ostaviti na cjedilo.

Ostaneš li i dalje na tom putu, uz njemačkog vojnika, budi siguran da će njemačka propast povući i tebe u propast, u glib i blato iz kojega te niko više neće moći da izvuče. Večito ćeš se stidjeti svoga rada, nosićeš stalno žig srama i stida, žig izdaje, izgubićeš i čast i obraz ako ti i život ne izgubiš.

Dobro razmisli o svemu ovome. Ne vjeruj više lažnoj izdajničkoj propagandi. Mi pozivamo svakoga onoga koji nije ugazio u krv i zločine, koji nije okrvavio ruke bratskom krvlju.

Dođite odmah i vi koji ste sposobni stupajte u naše redove u borbi protiv Njemaca do njihovog konačnog istrebljenja. Operi ljagu sa lica svoga i ispuni amanet svojih slavnih predaka i samo na ovaj način dočekaćeš SLOBODU vedra čela i ozarena lica. Samo kao borac protiv Njemaca moći ćeš sa punim pravom da uživaš plodove ove velike pobjede.

Sloboda je tu na kućnom pragu. Među nama povratiće se opet dobri odnosi, puno povjerenje, a doći će bolji i srećniji dani nego smo ih ikada imali.

Mi sa ovim pismom ispunjavamo svoju dužnost rođaka i plemenika a ti upamti dobro ZADNJI JE OVO ČAS!

У суботу 22.октобра 1994 године у цркви Светога Николе у Грахову одржаће се

ПОМЕН

жртвама комунистичког терора од 1941-1948 године.Помен организује Црквено-грађански одбор и народ Граховског, Бањског ,Вучедолског и Рудинско-Трепачког племена.

Помен се одржава на педесетогодишњицу комунистичког злочина када је за једну ноћ убијено преко 300 људи са терена поменутих племена и са других српских простора.

Заупокојена литургија почеће у 9 часова, а послије ће се обавити парастос на стратишту. Након тога освјештаће се камен темељац за спомен храм и костурницу настрадалим родољубима.

Чинодејствоваће његово високо преосвештенство Митрополит Црногорско приморски господин Амфилохије са свештенством.

Свечаности ће присуствовати његово височанство принц Томислав Карађорђевић.

Позивамо народ Црне Горе и Републике Српске да својим присуством ода поштовање борцима за вјеру и часни крст и жртвама комунистичке страхо владе.

Црквено-грађански одбор и народ племена :Граховског,Бањског,Вучедолског и Рудинско-Трепачког.

Црквено - грађански одбор

16.6. REAGOVANJA NA POMEN U GRAHOVU

Na četnički pomen u Grahovu reagovao je prof. dr Gojko Miljanić u dnevnom listu „Novosti" od 23. oktobra 1994. godine. Članak je objavljen kao razgovor sa novinarom navedenog lista, Duškom Jolić. U cjelosti glasi:

Prof. dr Gojko Miljanić o crnom četničkom oktobru 1944. na Grahovu

IZDAJNICI, A NE ŽRTVE

Iako su znali da će branioci Grahova pobediti, jedan broj četnika odlučio se da podeli sudbinu sa svojim gospodarima Nemcima, boreći se do kraja zajedno sa okupatorom protiv svog naroda. Davanje pomena i postavljanje spomen-obilježja izginulim slugama okupatora – još jedan je falsifikat istorijske istine.

OBRAZOVANJE

Prave tirade uz žalopojke i blagoslov sveštenstva na Grahovu ljudima koji su u najtežoj situaciji za naš narod, kada je bio izložen totalnom uništenju u toku četiri godine okupacije, pošli na stranu tog istog zavojevača i sa njim doživeli poraz – ne može se drugačije kvalifikovati već kao sraman čin, pa makar se izvodio uz blagoslov i crkvenih velikodostojnika. To su poruke izdaje koje će mlade generacije, nadam se, pravilno razumeti, jer je naš narod izdaju uvek žigosao kao najsramniji čin – kaže prof. dr Gojko Miljanić, autor knjiga „Nikšićki NOP odred".

Čitaoce „Novosti" prof. Miljanić podseća na četnički „crni oktobar 1944:

"Ni jedan četnik, tvrdi on, prilikom oslobođenja Grahova nije morao poginuti. Svoju sudbinu su sami odredili podaništvom okupatoru.

ODBILI SLOBODU

Grahovo je za vrijeme okupacije predstavljalo istureno neprijateljsko uporište na sredokraći između Nikšića, Trebinja i Boke Kotorske, koje je skoro čitave 1944. godine više puta napadano od jedinica NOV i uglavnom se nalazilo u poluokruženju i okruženju, uz povremene ispade Nemaca i četnika, i to uglavnom lokalnog značaja. U jesen 1944. kada je oko 90 procenata teritorije Crne Gore oslobođeno, kao i cela teritorija istočne Hercegovine. Nemci su uz pomoć prikupljenih ostataka nekih četničkih jedinica koje su se kod njih sklonile,

držali ovo uporište pošto su nameravali da tuda izvrše prodor 21. korpusa iz Albanije i Podgorice pravcem Nikšić-Mostar i Kotor-Grahovo-Bileća-Mostar.

Pred posljednje napade jedinica NOV, objašnjava dr Miljanić u Grahovu se nalazila manja nemačka jedinica od oko 150 vojnika, koja je ojačana većom grupom četnika, ne samo iz četiri bivše opštine zapadno od Nikšića (grahovska, banjska, vučedolska i rudinsko-trepačka), nego još iz Golije, Pive i okoline Nikšića. Organi oslobodilačkog pokreta i vlasti, preko porodica odbeglih u Grahovo i drugih, upućivali su im poruke da napuste Nemce i blokirano Grahovo da ne ginu uzalud za račun okupatora. Većina ih je to učinila pozivajući se na amnestiju Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja i na (proglas) kralja Petra Karađorđevića da se sve jedinice u zemlji stave pod komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ. Time im je bila pružena šansa da konačno krenu u antifašističku i oslobodilačku borbu zajedno sa svojim narodom, te da više ne služe okupatoru.

OKAJANJE ZABLUDA

ODNOS prema okupatoru je bila bitna raspoznanica svakog ko je za oslobođenje, a ko za vlast tuđina, šta je izdaja, a šta patriotizam i rodoljublje. U toku septembra i oktobra 1944. godine većina tih ljudi koje je svakako grizla savest za dotadašnje postupke, napustili su Nemce i blokirano Grahovo i prijavili se organima NOP ili jedinicama NOV. Vrlo malom broju tih ljudi je suđeno za ranije postupke i to uglavnom na vremenske kazne prinudnog rada na opravci porušenih komunikacija i zgrada za stanovanje, najveći deo dobrovoljno je pošao u jedinice NOV, tako da su mnogi postali dobri borci, pa rukovodioci i sasvim pošteno okajali svoje ranije zablude.

Međutim, i pored svih napora da se tim ljudima pomogne, i pruži šansa da bar tada napuste okupatora, oko 300 – kako ističe profesor Miljanić – ostalo je uz Nemce. Ti četnici su se nadali da će se zajedno sa Nemcima povući, da će se nekako prebaciti preko Jadrana u Italiju, što je bilo nerealno. Obruč oko Grahova sve više je stezala 10. brigada i 3. bataljon 6. crnogorske brigade, koji su izvršili više neuspelih napada na ovo neprijateljsko uporište. Čak i u toku nekoliko napada, četnicima u okruženju upućivane su poruke da izađu iz okruženja, što su mnogi i učinili ne sačekavši posljednji i odlučujući juriš jedinica 10. brigade. Ali jedan broj četnika je odlučio da podeli sudbinu zajedno sa svojim gospodarima – Nemcima. Nemaca je bilo dvostruko manje od četnika, što znači da je ostanak tih četnika sa Nemcima do kraja bio njihov lični izbor i opredjeljenje, iako su znali da je sudbina Grahova i njihovih branilaca zapečaćena. To je svakako bio

i najsramniji izbor kakav je malo poznat u ovom kraju, da svoju sudbinu vežu za omraženog fašističkog okupatora i da nastave borbu protiv oslobodilaca svog naroda svojih zemljaka, komšija i poznanika.

FALSIFIKOVANJE ISTORIJE

U Nekoliko posljednjih uzastopnih napada od 15-20 oktobra, jedinice 10. crnogorske brigade, uprkos gubicima nisu uspele da oslobode utvrđeno i dobro branjeno Grahovo. Obostrano grupisanje snaga u ravnici, kojom je dominiralo manje brdo Umac u centru i vatra sa bliskih odstojanja svaki put je dovodilo do velikih obostranih žrtava. Zbog toga su 10. brigadi dodeljene dve baterije topova 75 mm. One su snažnom vatrom sa bliskog odstojanja neutralisali vatrene tačke neprijatelja i snažno podržale jedinice pešadije u toku napada, što je znatno doprinelo konačnom uspehu i oslobođenju Grahova. Posljednji sudari u toku tamne i duge jesenje noći, na bliskom odstojanju, doveli su do velikih gubitaka.

U takvim situacijama – veli dr Miljanić – nema izbora i nema milosti ni za koga, kako to uvijek u ovakvim ratnim okršajima neminovno biva. Osnovno je bilo uništiti protivnika. I sasvim je razumljivo da su u toku prve, a naročito druge noći, bili i veliki gubici tako da je, prema nepotpunim podacima, poginulo oko 250 nemačkih vojnika i četnika, dok se jedan broj razbežao u više pravaca, a najviše prema Krivošijama i Boki gdje su ih sačekale tamošnje jedinice NOV.

Zato davanje pomena i postavljanje obeležja četnicima koji su boreći se uz okupatora, pali u Grahovu pri njegovom oslobođenju oktobra 1944. godine, predstavlja samo još jedan falsifikat istorijske istine čiji smisao ima, pre svega, političke konotacije. Daje se pomen okupatoru i njegovim vernim saborcima, kaže profesor dr Gojko Miljanić.

ISTA SUDBINA

Profesor dr Gojko Miljanić smatra da u slučaju masovnog stradanja četnika u Grahovu oktobra 1944. ništa nije nejasno.

– Ta četnička grupa sama je odabrala put i zajedno sa svojim gospodarima, Nemcima doživela sudbinu kao i oni u Lijevča Polju, ili kod Zidanog Mosta u Sloveniji. Oni su doživeli istu sudbinu kao i njihovi gospodari, ali moralno sramniju od Nemaca, jer su pošli putem koji je uvijek u prošlosti bio preziran i osuđen od naših naroda. To je svakako velika, pre svega moralna tragedija i posrnuće tih ljudi i jedna žalosna istorijska činjenica. Ne smije se zaboraviti – šta znači izdaja.

U istim „Novostima“ i na istoj strani (4) objavljen je članak M. Papovića o održavanju pomena u Grahovu:

Održan pomen „Žrtvama komunističkog terora“ od 41. do 48. u Grahovu

„POZIV NA OSVEŠĆENJE“

Pred crkvom Sv. Nikole u Grahovu juče je, u organizaciji Crkvenog građanskog odbora i naroda ovoga kraja, održan pomen za „postradale od 1941. do 1948. godine“. Mitropolit crnogorsko primorski, gospodin Amfilohije Radović, i episkop zahumsko-hercegovački i primorski, Atanasije Jeftić, sa sveštenstvom održali su, u prisustvu velikog broja građana iz Crne Gore i Republike Srpske zapokojenu liturgiju, a potom parastos „za 543 stradalih u bratoublilačkom ratu na području Grahova, Banjana i Trepača.

– Mi smo se danas u ime božje pravde koja je neprolazna, okupili da pomenemo 543, postradalih u nesrećnom bratoubilačkom ratu. Danas pominjemo i nevinu decu koja su oktobra 1944. godine ubijena pa proglašena ubicama, iako su imali samo po 12, ili najviše 18 godina. Ipak, mi danas nikom ne sudimo, jer je sud samo u božjim rukama, niti ovim parastosom pozivamo bilo koga na osvetu, već na osvešćenje – rekao je Amfilohije Radović, obraćajući se okupljenima ispred crkve Sv. Nikole u Grahovu.

Mitropolit je poručio da se ne bi više smeli ni u Jugoslaviji ni u Crnoj Gori ovakvi zločini ponoviti.

Pred osnovnom školom „Sava Kovačević“ juče su zapaljene svijeće, a osveštan je i kamen-temeljac za spomen hram i kosturnicu nastradalima.

To je kamen temeljac za hram pomirenja, pokajanja i očišćenja. Svaki hram je poziv na vječno jedinstvo i neprolaznost u vječnoj istini božjoj – rekao je Amfilohije Radović.

Episkop zahumsko-hercegovački i primorski Atanasije Jeftić posjetio je da žrtava srpskih ima svakodnevno i danas:

U posljednjoj ofanzivi od Konjica do Veleža pale su nove 24 srpske žrtve. U republici Srpskoj sada je 700 siročadi, mada se taj broj još uvijek tačno ne zna, jer ima dece i srpskog naroda još uvijek u zarobljeništvu.

Iste godine, u časopisu „Monitor“ od 4.11.1994. godine, u rubrici „Pisma“, oglasio sam se tekstom u kome sam izneo svoje viđenje tih događaja:

Razbijanje narodne sloge

Mi, koji pripadamo narodu grahovskoga kraja, mislimo da niko nema pravo da u naše ime dan oslobođenja Grahova naziva danom komunističkog zločina. Nemam ništa protiv parastosa, kao duhovnog čina, ali poziv na ovakav način ima drugi cilj i namjeru. U Grahovu se vrlo malo govorilo o četničkim zlodjelima.

„Rodoljublje" grahovskih četnika između ostalog sastoji se u sljedećem: bliska saradnja počinje sa okupatorom 1941. godine, održavaju zajedničke zborove 13. i 28. avgusta, gdje pozivaju narod na saradnju i borbu protiv komunista; tokom 1942/1943. godine likvidiraju desetak istaknutih prvoboraca, veliki broj pripadnika NOP-a hapse i predaju okupatoru, osnivaju zatvor u Grahovu, kroz koji je prošlo 12 odsto grahovskog življa, a u izuzetno nepovoljnim uslovima u njemu su bile smještene najviše stare osobe i djeca starosti od 10 dana do 10 godina starosti. Lično sam sa svojom porodicom u tom zatvoru proveo 11 mjeseci.

Za učestvovanje u likvidaciji narodnog heroja Nikole Đurkovića i njegovih drugova, od svog predvodnika u toj akciji majora italijanske vojske dobili su laskave pohvale: „za borbenu volju, apsolutnu vjernost, disciplinu, vojničku poslušnost, ličnu hrabrost, srčani duh". I pored ovakvih pohvala, poslije kapitulacije Italije nijesu nastavili sa Italijanima, već su se pridružili njemačkim fašistima. Istina, ne svi. Neki od učesnika likvidacije kasnije su postali i oficiri JNA. Dali su svoj „doprinos" četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi učešćem jednog broja u borbi protiv partizana na Neretvi.

Komunisti koji su se nalazili na području Grahova, činili su sve kako bi što veći broj zavedenih četnika izveli iz Grahovskog bloka, kako su ga zvali. Slali su njihove majke, supruge, sestre i djecu, sa porukom da izađu dok je vrijeme, i garancijom da im se ništa neće desiti. Slali su brojna pisma od kojih ja jedno i posjedujem. U njemu, između ostalog, obavještavaju o oslobođenoj teritoriji širom Evrope i naše zemlje, o pozivu maršala Tita da napuste okupatore i pristupe NOB-u, kao i o pozivu kralja Petra da pristupe narodnooslobodilačkoj vojsci. Zovu ih kao braću, kumove, rođake i prijatelje da se vrate svojim kućama. Da se ponovo povrate međusobno povjerenje i dobri odnosi.

Kontakt boraca, koji su okruživali Grahovo, i četnika iz bloka bio je stalan i do posljednjeg dana su ih pozivali da im se pridruže. Na poziv je iz bloka, prema dokumentima Šeste NOUB, izašlo oko 80 četnika od kojih se jedan broj priključio njima. U pomenutim dokumentima se navodi da se u bloku nalazila njemačka posada, ojačana sa nekoliko stotina četnika i da je prilikom oslobađanja Grahova

(2 dana nakon oslobođenja Beograda), poginulo i preko 200 četnika i Nijemaca. Zarobljeno je oko 100 četnika i 10 Nijemaca. Da li je vladajuća partija, kada joj je većina naroda ukazala povjerenje, imala u svom programu rehabilitaciju četnika i afirmisanje četničkog pokreta – makar prećutno?

Mlađen Vučetić, Beograd

16.7. DRUGA DALMATINSKA BRIGADA

Pominje se prisustvo boraca Druge dalmatinske brigade na ovim terenima, pa smatram da u vezi sa njima treba nešto napisati.

Nije čudno što se ova brigada nalazila na teritoriji Grahova, jer su se jedinice NOV kretale po potrebi na različitim terenima širom Jugoslavije. Dalmatinci su veoma doprinijeli i u borbi na Sutjesci, gdje ih je poginulo oko 750, srazmjerno više od ostalih iz drugih krajeva.

Dalmatinci su mnogo dali našem kraju. Bili su kod naroda veoma omiljeni i uticali su povoljno na našu slogu. Grahovljani su se u to vrijeme podijelili na dvije strane i jedni drugima su bili krivi za sve. Borci Druge dalmatinske brigade kontaktirali su sa svima jednako, izlazili u susret svima, pomagali prilikom nekih radova i drugo. Imali su dosta konja i svaki mještanin im se mogao obratiti da mu konja pozajme na neko vrijeme.

Oni su mještanima Vilusa rado izlazili u susret. Tako su četničke porodice, jednako kao i partizanske, zavoljele ove borce. To su inače bili divni mladi momci, kao da su po ljepoti birani, ljubazni, predusretljivi, pa su ih mještani rado primali u svojim domovima. Činili su to i oni čiji su se članovi domaćinstva u to vrijeme nalazili u Grahovskom bloku. Bila je sezona vršenja, pa se to radilo sa njihovim konjima, koje je Jovo Ličanin (porijeklom iz Like) davao bez pogovora, a Dalmatinci pomagali prilikom vršidbe. Narod ovoga kraja počeo je hvaliti ove momke sa uvjerenjem da bolje vojske u ove krajeve nije dolazilo.

Neki, koji nijesu do tada razmišljali da bi otišli u partizane, našli su se poslije izvjesnog vremena u njihovim redovima. Njihov odnos je znatno doprinio našim međusobnim odnosima i polako se počelo vraćati povjerenje jednih u druge.

Ljubav stanovnika ovih krajeva prema Dalmatincima se razvijala i jačala i poslije Drugog svjetskog rata. To je dovelo do pobratimstva opštine Grahovo sa jednom dalmatinskom opštinom. Međusobno su se posjećivali i sarađivali. Prijemi predstavnika opština bili su obostrano topli, srdačni.

Osamdesetih godina održavao se skup Rezervnih vojnih starješina u Kolašinu. Crna Gora je bila domaćin. Predstavnici su dolazili dan ili dva ranije i bili gosti po opštinama. Mi iz Beograda bili smo gosti opštine Bar. Kada sam se sreo sa grupom rezervnih starješina iz Zagreba i Dalmacije hvalili su se kako su divno primljeni u Nikšiću. Pošto sam rekao da sam Nikšićanin, doslovno su mi rekli:

„Ne možete vjerovati kako smo primljeni na Vilusima. To se ne može riječima iskazati. Može se napisati i ja ću u našem lokalnom listu „Trešnjevci(?)"(nijesam zapamtio naziv, prim. autora) napisati, ali cijeli list – časopis da posvetim samo tome bilo bi malo. To će nam vječito ostati u najljepšem sjećanju".

17. RAZVOJ SITUACIJE U GRAHOVU POSLIJE OSLOBOĐENJA

Iz grahovske opštine sa nepunih 4.000 stanovnika, na strani partizana poginulo je preko 270, a na strani četnika oko 180 osoba. Kroz zatvore i logore prošlo je preko 450 Grahovljana. Veći broj njih izgubio je život u međusobnim obračunima.

Poslije tako velikih gubitaka i podvojenosti tokom rata, pobjednici Grahova činili su napore da se zaborave nemili događaji, koji bi nas u budućnosti razdvajali. O četničkim zločinima uglavnom se nije govorilo. Izbjegavalo se da se pričama ne povrijede nedužni – žene i djeca i roditelji.

Da se politika neetiketiranja vodila punih 40 godina, primjer je i knjiga „Rodoslov Bulajića" (1987) autor – prvoborac, komunista, penzionisani pukovnik JNA-e Čedomir – Čedo Sp. Bulajić, za poginule u četnicima ne navodi kojim vojnim formacijama su pripadali, od koga i kako su poginuli. Navodi samo godinu pogibije i mjesto sahrane.

Poslije rata ljudi su se u svemu jednako ponašali prema djeci sa obje strane. Kao dokaz mojoj tvrdnji je i činjenica da najveći broj visokoškolovanih Grahovljana potiče baš iz četničkih porodica. Djeci istaknutih četnika, ne samo da je obezbijeđeno besplatno školovanje do visokog obrazovanja, već je jednom broju omogućeno da se o državnom trošku usavršavaju po raznim zemljama Istoka i Zapada. Neki od njih, zasluženo, uz svesrdnu pomoć SFRJ-e nose zvučnu titulu doktora nauka i zvanje univerzitetskih profesora.

Sve je ukazivalo da će trajati dobri međukomšijski odnose, jer se naizgled skladno živjelo, a nemili događaji iz prošlosti su blijedjeli. Tako je bilo sve do početka bujanja nacionalizma devedesetih godina prošlog vijeka.

Preokret

Devedesetih godina prošlog vijeka, kada je naišlo vrijeme da se može pisati i o onome o čemu se ćutalo prethodnih godina, sredstva javnog informisanja (kako režimska, tako i opoziciona) preplavljena su člancima, feljtonima i

javnim istupanjima u kojima su komunisti najžešće napadani zbog njihovih „zločina počinjenih nad nedužnim borcima Narodne vojske u Grahovskom bloku 1944. godine". Članci se pojavljuju pod naslovima, koji sami po sebi mladom naraštaju sugerišu šta je istina. Navodim neke od njih: „Grahovska grobnica – vapaj istorije", „Legenda o Grahovu", „Komunistički zločini u Grahovu i oko njega", „Grahovska tragedija", „Najsramniji komunistički zločin, koji se i danas u Grahovu slavi kao dan oslobođenja". Etiketiraju se pojedine ličnosti bez ikakvih dokaza. Mnogo je skupova održano, govornika istupalo i pomena učinjeno. Na pomenima su crkveni velikodostojnici, posebno mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije i episkop zahumsko-hercegovački Atanasije, koju su više besjedili nego obavljali crkvenu službu.

Jedan takav pomen održan je na dan oslobođenja Grahova 22. oktobra 1994. godine, koji je posvećen „žrtvama komunističkog terora od 1941-1948. godine." Jedanaestog oktobra sam se našao u Vilusima i odlučio da posjetim starog borca -invalida Branka Bulajića koji živi u Herceg Novom. Primijetio sam plakate istaknute na vidnim mjestima, ali je autobus brzo naišao i nijesam znao o kakvom se obavještenju radi. Autobus se na kratko zaustavio u Grahovu i tada sam primijetio da se na više stabala nalaze isti plakati. Sa jednog drveta sam neprimjetno skinuo jedan i odnio Branku.

Branko mi je tom prilikom doslovno ispričao:

„Kada su Englezi došli na Viluse, postavljen sam da sa njima održavam kontakt, kao oficir za vezu. Engleski oficir mi je predložio da dovezu njihove topove i zauzmu Grahovo. Bio je iznenađen zašto toliko partizana gine u pokušaju osvajanja Grahova, kada to oni mogu ostvariti za par sati i to bez žrtava. Rekao sam mu da se u Bloku nalazi znatan broj nedužnih mladića sa ovih prostora i da činimo sve kako bi ih što više odatle izveli. Strepimo za njihove živote i ako se nalaze na drugoj strani. Tešku artiljeriju ne mislimo koristiti, jer svakog dana očekujemo njihovu predaju".

Da je u borbi znatan broj partizana poginuo prethodnih dana u pokušajima zauzimanja Grahova potvrđuju i četnički izvori. O tome Drago Kešeljević[181]piše:

„Može se slobodno reći da ni neprijatelj nije prošao bolje. U neposrednoj blizini od naših rovova mogli smo osmatrati poginule komuniste, ali koliko ih je bilo na broju, nijesmo mogli utvrditi... Komunisti su prije napada iskopali jednu veliku rupu u mjestu zvanom Bare, u koju su tokom borbe, donosili mrtve i trpali ih u ovu jamu".

[181] Feljton u „Srpskoj reči" pod naslovom „Zločin i zločinci", 29.10.1998. godine.

Govornici i člankopisci su u najvećem broju bili visoki intelektualci iz četničkih porodica, a njima se pridružio u klevetanju komunista i jedan dio sinova i unuka boraca NOR-a. Sve se radilo sa ciljem da se kod omladine stvori mržnja prema komunistima i njihovoj ideologiji. Mladi su stekli utisak da su komunisti nastali samo da ubijaju svakog ko je protiv njihove ideologije.

U svim člancima koje sam imao priliku da pročitam nije se našla riječ osude za borce „Narodne vojske". Dovoljno je pročitati rodoslov „Grahovski Kovačevići"[182], gdje se mogu naći fotografije uglednih Kovačevića, koji su stradali od komunista, uz isticanje njihovih vrlina i vrlina njihovih predaka, a stradali su samo zbog toga što su bili pripadnici „Narodne vojske". Čitajući knjigu nećete pronaći ništa negativno ni za jednog pripadnika četničkih formacija iz Grahova. Nema objašnjenja cilja i značaja formiranja četničke čete decembra 1941. godine na oslobođenoj teritoriji Grahova.

Na parastosima „komunističkog terora" čitana su imena svih poginulih četnika tokom rata iz starog sreza Velimlje, bilo gdje i bilo u kom vremenu da su poginuli. Cilj je postignut, jer se stvorio utisak da su svi oni poginuli u Grahovskom bloku 1944. godine, što nije tačno.

Naravno, po njima, za sve su krivi komunisti, posebno istaknuti komunisti Grahova. Dvojica mladića na moje pitanje:

„Šta mislite ko je najveći krivac za grahovsku katastrofu u Bloku 1944? odgovorili su: „Pa to se bar zna – Sava Kovačević" (poginuo 13. juna 1943. godine, prim. autora).

Ovakav odgovor me nije iznenadio, jer sam u časopisu „Svetigora" pročitao članak intelektualca Milutina Mićovića, koji piše sljedeće:

„Četrdeset osam Kovačevića je ubijeno, a bez Save se nije moglo ništa činiti".

Preciznim uvidom u spiskove „žrtava komunističkog terora" (objavljen u istom broju časopisa), prije Savine pogibije, na razne načine stradalo je 12 Kovačevića, dok su ostali stradali – poginuli poslije Savine pogibije, uglavnom 1944. godine. Mićovićev članak je objavljen povodom 50 godina od stradanja, a naslovljen je: „Grahovska grobnica – vapaj istorije", sa podnaslovom: „Navršava se 50 godina otkako su komunisti brutalno likvidirali pripadnike nacionalne vojske i civilno stanovništvo u Grahovskom bloku 22. oktobra 1944. godine".

[182] Autor je Slobodan Kovačević, društveno-politički radnik i sekretar OKSK.

To je onaj isti Milutin Mićović, koji u knjizi Draga Kešeljevića: „Zločin i zločinci", objavljuje članak pod naslovom: „Borci od oktobra – pokojnici do novembra". Ne vodeći računa da li će povrijediti roditelje i bližu rodbinu pokojnika, on navodi 19 boraca NOR-a koje su partizani „ubili s leđa". Iz spiska boraca NOR-a izvadio je mladiće koji su u NOV stupili 1944. godine i iste godine poginuli i prikazao ih kao žrtve komunista. Među navedenima je i istaknuti skojevac iz Zaslapa Bogdan Đokov Vujičić, koji je krijući od Narodne vlasti otišao u partizane, jer su ga ubjeđivali da ostane na terenu Grahova pošto im je tu neophodan. U spisku je i moj rođak Milorad Dušanov Vučetić. Njegovim roditeljima jedina utjeha za gubitak sina jedinica bila je što je svoj mladi život dao u borbi za slobodu i poginuo kao borac NOR-a.

Najviše se zamjera komunistima što nisu na mjesnim grobljima sahranili poginule u Grahovu. To je izazvalo pisanje Milutina Mićovića u časopisu „Svetigora" oktobra 1994. godine. Borba se vodila noću 21/22. oktobra. Mićović piše:

„Ujutro 22. oktobra dotrčale su majke, sestre, ćerke, došla braća, sinovi, očevi, iz Grahova, Banjana, Oputne rudine, Trepača... tražili su svoje da ih nose. Kad su komunističke vlasti vidjele šta su učinili, rastjerali su žalosnu rodbinu, a onda nekolicini nesrećnika, koje nijesu ubili, dali kranpe da zakopavaju svoje sapatnike u rovove i bunkere, koje su ranije iskopali za odbranu Grahova".

Zbog jake dugogodišnje propagande protiv pripadnika NOB-e, narod ne razmišlja da li su navodi Mićovića u datim okolnostima bili izvodljivi, već ih prihvata kao stvarnost.

Navodim nekoliko argumenata koji demantuju Mićovićevo pisanje:

Borba oko Grahova se i narednih nekoliko dana nije stišala. Njemci su navaljivali prema Dragalju i uspjeli da osvoje neka mjesta. Borci su angažovani u tim borbama.

U uslovima kada nema puteva, sem lošeg puta Grahovo-Osječenica-Nikšić, Osječenica-Vilusi-Bileća, kad nema nikakvih prevoznih sredstava, nema telefona, jedina mogućnost za saopštenje je kurirska veza. Put je od navedenih mjesta udaljen, a sat, dan, pa ni mjesec zauzimanja Grahova se nije znao i rodbina je, naravno, bila kod svojih kuća.

Bliže od navedenih mjesta Grahovu su Vilusi (17 km). Predsjednik grahovske opštine, Jovan Vučetić, čim je saznao za zauzimanje Grahova, uzjahao je na konja i žureći došao u Grahovo. Tamo su bili njegovi bliski prijatelji iz ranijih dana, tamo je bilo dosta mladih ljudi, tamo je uostalom bio i njegov rođeni brat Vaso. Sve ga je tjeralo da se što prije nađe na licu mjesta,

gdje mu je po položaju bilo i mjesto. Rekao mi je, da kada je stigao u Grahovo, ni jedan jedini leš nije vidio – svi su već bili sahranjeni. Nije našao brata, ni bilo koga ko bi mu ma šta o njemu znao reći. Tek kada je došao kući saznao je da Vaso nije u rovovima sa poginulima, niti je otišao u nepoznatom pravcu sa izbjeglima. Našao ga je u kući.

Koliko je bila teška mogućnost prenosa mrtvih i ranjenih u tadašnjim uslovima pokazuje i slijedeći primjer. Početkom oktobra zakazan je zbor na Vladičinoj Vlaki kod viluške crkve. Neko je obavijestio Njemce da se zbor održava, pa su usmjerili topove u pravcu Vilusa i granatirali. Granata je pala na Babljak. Ne znajući koliki je domet nemačke artiljerije odlučeno je da se zbor održi u Podbukoviku. Na zboru je govorio i dr Niko Miljanić. Tu se nalazio težak bolesnik Vaso, koji je vjerovatno zbog bolesti ostao u kući, pa se nije našao u Bloku – godinu dana prije toga nosio je četničku pušku. Doktor je rekao da ga treba hitno nositi u Nikšić radi operacije. Jedva su skupili dovoljan broj mještana da ga nose do Trubjele, a odatle ga je preuzela posadna četa i nosila do Nikšića.

Jedan kamion, koji je prolazio kroz Viluse kada mu je nestalo benzina, tu je ostao nekoliko dana. Takve su tada bile mogućnosti, a danas je sve drugačije i mnogo bolje. Zbog toga se tadašnji događaji i mogućnosti kretanja i održavanja komunikacije među ljudima ne mogu gledati i tumačiti iz sadašnje perspektive.

Pomen „žrtvama komunističkog terora 1941-1948. godine" održavao se na Dan oslobođenja Grahova. Niko se nije oglasio da osudi ovakav skup, da ga onemogući, s obzirom na značaj toga dana za Grahovo. Naravno, protiv parastosa kao duhovnog čina nije ni trebalo reagovati, ali ga nije trebalo dozvoliti u to vrijeme i na tom mjestu. Koliko mi je poznato jedino se oglasio prof. dr Gojko Miljanić u „Novostima" i oštro reagovao na falsifikovanje istorije.

Autor ovih redova, svoje reagovanje je objavio u časopisu „Monitor", pošto je prethodno članak ponudio „Nikšićkim novostima" i „Pobjedi", koje ga nijesu htjele objaviti.

Zvanično crnogorsko rukovodstvo na čelu sa Momirom Bulatovićem, nije se oglasilo. Nije reagovao ni SUBNOR Nikšića, pa čak ni jedan jedini preživjeli borac Nikšića i Grahova i neposredni učesnik tih ratnih zbivanja. Namjera mi je bila da ovim tekstom u kome su dokumenta i lična sjećanja doprinesem razjašnjavanju činjeničnog stanja. Prvenstveno zbog toga što smatram da mi je situacija u Grahovu veoma dobro poznata, a uvjerio sam

se da mladi Grahova i okolnih opština o pravoj situaciji u Grahovu u ratnom periodu veoma malo znaju.

Božidar Vučurović[183] piše:

„Držeći se pogubne strategije Draže Mihailovića: čekajte... još nije vrijeme – četnici nisu dočekali ni metak da opale na okupatora. Sarađujući sa italijansko-nemačkim komandama, glavni im je cilj bio borba protiv Narodno-oslobodilačke vojske. Uvidjevši prevaru i suočeni sa porazom, hvata ih panika. Raspadaju se njihovi redovi... naročito poslije poziva kralja Petra II Karađorđevića, preko radio Londona u septembru 1944. godine: „Pozivam sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci pod komandom maršala Tita". Oni koji su odstupili sa okupatorom „padaju u obruč Narodnooslobodilačke vojske kod Zidanog Mosta i tu se tragično završava njihova saradnja sa porobljivačima Jugoslavije".

183 Božidar S. Vučurović: "Pred očevom kućom, Boka Kotorska, Krivošije", Kultura, Beograd, 1999. godine.

PRILOZI

PRILOG 1

ODLUKA PRIJEKOG VOJNOG SUDA

U IME NARODA

Prijeki vojni sud Nikšićko-partizanskog odreda po krivici Novice S. Kovačevića, sudije iz Spile i drugih na osnovu krivične istrage vođene od 31. decembra 1941. godine do 4. januara 1942. godine, uključno, donio je dana 15. januara 1942. godine.

PRESUDU

Kojom se osuđuje na smrtnu kaznu strijeljanjem:

1. Novica S. Kovačević, kao agent narodnog izdajice i razbijača narodno-oslobodilačke borbe Draže Mihailovića, kao glavni organizator za stari srez velimski nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića i kao lice od velikog povjerenja kod okupatora.

2. Đorđije P. Marković, kapetan u penziji iz Jabuke, kao glavni organizator uz Novicu i Blaža Kovačevića, nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića kao razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora: kao sluga istog.

3. Blažo S. Kovačević, učitelj iz Spile, kao glavni organizator uz Novicu S. Kovačevića i Đorđija Marković nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

4. Nikola V. Bulajić, zemljoradnik iz Prisoja kao jedan od glavnih propagatora u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića, razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora.

5. Marko K. Kovačević, zemljoradnik iz Spile kao dezerter partizanske vojske, razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora, sluga i povjerenik istog okupatora, pljačkaš, narodni gulikoža.

6. Mirko J. Kovačević, zemljoradnik iz Vilusa, kao jedan od glavnih propagatora u svojoj okolini nazovi „Narodne vojske" Draže Mihailovića, razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora i sluga istog okupatora.

7. Marko P. Bulajić, zemljoradnik iz Jabuka, kao jedan od glavnih propagatora u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića, razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora i sluga okupatora i svih ranijih režima nenarodnih, prevarant i narodni gulikoža.

8. Petar B. Kovačević, seoski trgovac iz Spile kao jedan od glavnih propagatora u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića, razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora.

9. Lazo J. Kovačević, zemljoradnik iz Vilusa, kao razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora.

10. Luka S. Kovačević, zemljoradnik iz Spile kao aktivni propagator u svojoj okolini i razbijač narodnog jedinstva nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

11. Novak J. Krivokapić, zemljoradnik iz Jabuke kao aktivni propagator u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

12. Krsto N. Kovačević, zemljoradnik iz Vilusa kao aktivni propagator u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

13. Ivan J. Kovačević, ekonom iz Vilusa kao saradnik pri osnivanju čete Kovačevića nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića i dezerter partizanske vojske.

14. Momir N. Bulajić, zemljoradnik iz Jabuke kao aktivni propagator u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

15. Janko B. Kovačević, zemljoradnik iz Spile kao saradnik pri osnivanju 6. čete Kovačevića nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića i dezerter partizanske vojske.

16. Mirko A. Marković, zemljoradnik iz Jabuke kao aktivni propagator u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

17. Stevo M. Kovačević, poštanski činovnik iz Vilusa, kao saradnik pri osnivanju 6. čete Kovačevića nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

18. Ivan M. Janičić, bivši poručnik iz Broćanca, kao aktivni propagator u svojoj okolini nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića.

19. Petar N. Bulajić, zemljoradnik iz Jabuke, kao agitator nazovi: „Narodne vojske" Draže Mihailovića i razbijač narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora.

Kazna izrečena nad optuženicima do rednog broja 9 od rednog broja 19 uključno, uslovna je za godinu dana, tj. ista će biti nad njima izvršena ako u

tome vremenu počine ma i najmanju grešku na štetu narodno-oslobodilačke vojske u borbi protiv okupatora.

OBRAZLOŽENJE

Iz dokumenata zaplijenjenih kod optuženih, njihovih iskaza i ispitanih svjedoka nepobitno je utvrđeno za optuženog pod rednim brojem 1. da je mjeseca novembra prošle godine kod njega u Nikšiću, u kojoj se nalazi jaki okupatorski garnizon, dolazio delegat od strane Draže Mihailovića, koji je optuženome i još dvojici lica povjerio organizovanje nazovi „Narodne vojske" u starom srezu Velimskom. Optuženi je to prihvatio i odmah po svom dolasku polovinom decembra prošle godine, u svoje rodno mjesto Spilu, počeo sa organizacijom te vojske, koju su još neki drugi narodni izdajnici u drugim krajevima Crne Gore pokušali organizovati – sarađujući direktno sa okupatorom. 23. decembra prošle godine optuženi je organizovao u Podbožuru zbor na kojemu je prisutnim predložio statut od 14 tačaka o organizovanju bivše čete Kovačevića u nazovi „Narodnu vojsku" Draže Mihailovića. Svojim uticajem i bratstveničkim vezama uspio je pridobiti 50 potpisnika za statut „Narodne vojske". Među potpisnicima bilo je i partizana iz spiskova partizanske čete. Pošto je u međuvremenu Grahovo oslobođeno od okupatora i vlast u istome uzela u svoje ruke narodno-oslobodilačka partizanska vojska, optuženi je, znajući dobro kako partizani kažnjavaju pristalice Draže Mihailovića radi njihove izdajničke i protiv narodne borbe, izmijenio samo formalno statut svoje vojske i ispustio iz njega onu tačku kojom se vezuje za Dražu Mihailovića. To je uradio na sastanku u svojoj kući 29. decembra prošle godine. Te večeri na poziv Štaba Grahovskog partizanskog bataljona odbio je da dođe u Grahovo, a sjutra dan se uputio u isto sa oko 50 naoružanih pripadnika svoje vojske, gdje je bio razoružan i uhapšen. Sama činjenica da je optuženi stvarao jedinice vojske Draže Mihailovića dovoljan je dokaz da je aktivno radio na razbijanju narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora, jer je dobro poznat izdajnički i razbijački rad Draže Mihailovića, koji pregovara sa Nedićem i Njemcima, a vodi bratoubilačku borbu protiv partizanske vojske.

Optuženi je, pri organizovanju partizanske vojske naročito na zboru u Podbožuru i na sastancima u svojoj kući, govorio da je sadašnja borba protiv okupatora prerana, da je vode neodgovorna lica misleći na partizane i da je jedino ovlašćen za vođenje borbe Draža Mihailović, da se treba povlačiti pred okupatorom i tome slično, čime je vršio sabotažu narodno-oslobodilačke borbe i tim samim izdaju svog naroda. U statutu o organizovanju svoje vojske optuženi

naglašava borbu: protiv neprijatelja, a za okupatora kaže pak u tački 4 Prema okupatoru postupićemo (ne kaže borićemo se) po naređenju Draže Mihailovića. Znači neprijatelji su neki drugi a ne okupatori, svakako partizanska vojska, jer i Draža Mihailović, protiv nje vodi borbu. Karakteristično je za izdajničku i razbijačku rabotu optuženog i okolnost, da je on, koji je inače nemrčipuška (jer nije bio vojnik ni kada je Jugoslavija bila u ratu, a da ne govorimo o borbama protiv okupatora) sa organizovanjem svoje vojske, otpočeo baš u onome momentu kada su naši hrabri partizani, pa i oni iz spiskova partizanske čete, krv lili u borbama oko Crkvice i kada su opsjednuti Italijani u Grahovu bili na rubu iscrpljenosti i neposredno pred predajom. Ovakvim svojim radom uspio je da unese zabunu među borcima Spilske, jabučke partizanske čete tako da isti nijesu dali otpor okupatoru pri paljenju grahovskih domova.

Optuženi se poslije julskog ustanka sastajao na Trubjeli sa komandantom okupatorskih trupa. u Nikšiću je pod okupatorom živio slobodno i ima propusnicu u kojoj se kaže da je dobrog moralnog političkog vladanja, što sve dokazuje da je bio lice od velikog povjerenja kod okupatora.

Odbrana optuženog da je organizovanjem nazovi: „Narodne vojske“ htio okupiti u borbu sve borce iz bivše čete Kovačevića, neumjesna je, jer se stvaranjem dvaju vojnih organizacija a naročito ove državne u stvari cijepa narodno jedinstvo. Isto je tako neumjesna odbrana optuženoga, da je za sukob Draže sa partizanima doznao tek 23. i 29. decembra kada čitav narod već poodavno zna za taj sukob, a partizanska štampa kao i sam optuženi priznaje, pisala je o tom sukobu mnogo o Dražinoj izdaji.

Za optuženog pod rednim brojem 2. utvrđeno je da je po povratku iz Nikšića uz optužene pod rednim brojem 1 i 3 bio glavni saradnik pri stvaranju nazovi „Narodne vojske“. On je šta više nagovarao partizane da ne idu u svoje jedinice na položaju kod Crkvica, već da idu na zbor pod Podbožur. Ovakvim svojim radom razbijao je jedinstvo u borbi protiv okupatora.

Po okriljem okupatora u mjesecu septembru prošle godine prihvatio se položaja Opštinskog odbornika i seoskog kmeta i bio određen da oduzima od naroda oružje, čim je postao direktni sluga okupatoru.

Odbrana mu je kao i optuženom pod rednim brojem 1. iz istih razloga neumjesna za njegovu službu okupatoru, brani se da ju je vršio radi spasa plemena grahovskog. Ova odbrana mu je neumjesna jer se ne štite narodni interesi služeći onima koji ubijaju, pale i pljačkaju naš narod. Za optuženog pod rednim brojem 3, utvrđeno je da je po povratku njegovog brata Novice sa njime organizovao nazovi „Narodnu vojsku“ Draže Mihailovića, na svim zborovima i sastancima.

Pored optuženog Novice, vodio glavnu riječ, pisao svojom rukom statut i bio izabran za privremenog komandira, rukovodio sa stražama i kuririma, i uopšte bio optuženom Novici desna ruka u čitavom izdajničkom radu. Odbrana mu je, kao i optuženog pod rednim brojem 1 i iz istih razloga neumjesna.

Za optuženog pod rednim brojem 4. utvrđeno je da je radio sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske" i prijetio partizanima koji su bili na položajima pred njegovim selom da će na njih pucati ako oni otvore vatru na okupatorima i inače se odnosi neprijateljski prema partizanima čime je vršio sabotažu i razbijanje narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora.

Za optuženog pod rednim brojem 5. utvrđeno je da je prilikom pomena svom rođaku Mirku, strijeljanom od okupatora optužio partizane kao krivce Mirkove pogibije, da je liferovao meso okupatoru i poslije zabrane od strane partizanske vojske, da je učestvovao na italijanskom zboru na Osječenici dovezivši se u italijanskom automobilu sa izdajnikom Andrijom Milovićem, iako je to bilo zabranjeno od strane partizanske vojske, a isti je bio vojnik partizanske vojske iz koje je dezertirao i prešao u 6. četu Kovačevića. Ovaj optuženi je poznat u narodu kao pljačkaš i gulikoža. Jedan od njegovih postupaka je taj što je prilikom diobe narodnog novca zaplijenjenog u kapitulaciji za sebe zadržao dio namijenjen Spiljanima, a istima dao nagorele novčanice.

Za optuženog pod rednim brojem 6. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa optuženima pod rednim brojem 1. i 3. pri organizovanju „Narodne vojske" da se u septembru prošle godine primio položaja odbornika u Opštini i seoskog kmeta pod okriljem okupatora. Da je bio komandir straže koja je po naredbi okupatora čuvala od partizana puteve u Opštini grahovskoj. Da je poslije julskih akcija širio glasine da su partizani plaćenici Ante Pavelića, da je još za vrijeme julskih akcija agitovao među Spiljanima da se ne dižu na oružje. Ovakvim radom razbijao je narodno jedinstvo u borbi protiv okupatora, sabotirao tu borbu i bio sluga okupatora.

Za optuženog pod rednim brojem 7. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvim trojicom optuženih nazovi „Narodne vojske", da je prijetio partizanima i odnosi se neprijateljski prema njima. Ovaj optuženi je inače poznat u narodu kao lopov iz prve okupacije, narodni gulikoža i prevarant.

Za optuženog pod rednim brojem 8. utvrđeno je da je bio u najtešnjoj saradnji sa optuženim pod rednim brojem 1. i 3. pri organizovanju nazovi „Narodne vojske" i da je najaktivnije agitovao za ovu organizaciju a protivu partizana. Da je bio špijun okupatora i ranijih protiv narodnih režima a u

narodu je poznat kao pljačkaš i narodni gulikoža i kao takav se naročito istakao za vrijeme kapitulacije Jugoslavije.

Za optuženog pod rednim brojem 9. utvrđeno je, da je pri uspostavljanju opštinske uprave pod okriljem okupatora pozdravio talijanskog Kolonela zdravicom i obećao mu istrebljenje komunista.

Za optuženog pod rednim brojem 10. utvrđeno je da je bio u najtešnjoj saradnji sa optuženim pod rednim brojem 1. i 3. pri organizovanju nazovi „Narodne vojske" da je kao seoski kmet potvrđen od strane okupatora organizovao talijanski zbor na Osječenici i prijetnjama prisiljavao narod da učestvuje na ovom zboru.

Za optuženog pod rednim brojem 11. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske" i bio vodnik jabučkog voda iste vojske.

Za optuženog pod rednim brojem 12. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa optuženima pod rednim brojem 1. i 3. pri organizovanju nazovi „Narodne vojske" i odvraćao mladiće da ne idu u partizansku vojsku.

Za optuženog pod rednim brojem 13. utvrđeno je da je učestvovao u sastavljanju II statuta 6. čete Kovačevića nazovi „Narodne vojske" agitovao za ovu akciju i dezertirao iz partizanske vojske.

Za optuženog pod rednim brojem 14. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske", agitovao za ovu organizaciju i bio komandir jabučko-zagorske čete ove vojske.

Za optuženog pod rednim brojem 15. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske", agitovao za ovu organizaciju i bio dezerter iz partizanske vojske.

Za optuženog pod rednim brojem 16. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske", agitovao za ovu organizaciju i služio kao kurir.

Za optuženog pod rednim brojem 17. utvrđeno je da je bio u tijesnoj saradnji sa prvom trojicom optuženih pri organizovanju nazovi „Narodne vojske", i dezertirao iz partizanske vojske u kojoj je bio komesar za ishranu Spilske čete i prišao ovoj Dražinoj vojsci.

Za optuženog pod rednim brojem 18. utvrđeno je da je agitovao za nazovi „Narodnu vojsku", držao govor na zboru u Podbožuru i dijelio statut ove organizacije.

Za optuženog pod rednim brojem 19. utvrđeno je da je agitovao aktivno za nazovi „Narodnu vojsku", a protiv partizana, i prijetio partizanskoj vojsci.

Sva imovina koja pripada lično prvoj osmorici optuženih konfiskuje se u korist narodno-oslobodilačke partizanske vojske.

Ova presuda je izvršna i protivu nje nema mjesta žalbi.

Sekretar suda: *Predsjednik vojnog suda:*

Marija Koš, s. r. *Sava B. Kovačević, s. r.*

Članovi suda:

Milinko Djurović, s. r.

Nikola A. Đurković, s. r.

Dimitrije S. Bulajić, s. r.

Mato Đ. Antunović, s. r.

GRAHOVLJANI!

Izvršenjem gornje presude prijekog vojnog suda nikšićkog partizanskog odreda uništeno je jezrgo petokolonaških bandita u opštini grahovskoj u Zametkući, time je satrveno zlo koje je intrigalo zdravu srž našeg naroda, koje je razbijalo narodno jedinstvo u borbi protiv okupatora i spremalo bratoubilačku borbu u Crnoj Gori poput one koju vodi izdajnik Draža Mihailović u Srbiji.

Krvava borba koju tako hrabro vodi naša partizanska vojska protivu okupatora a za narodno oslobođenje, nerazdvojno je povezan sa borbom petokolonaških elemenata protivu neprijatelja koji hoće iznutra da onemogući našu borbu. Tako je bilo u ranijoj istoriji Crne Gore i drugih naroda. Borba protiv Turaka neminovno je zahtijevala uništenje poturica.

Oslobođenje Grahova i nastavljanje naše narodno-oslobodilačke borbe nužno su nam postavili zadatak da u zametku najenergičnije istrijebimo gubu iz naše torine. Tako smo postupili u ovom slučaju svjesni odgovornosti koju snosimo pred našom hrabrom partizanskom vojskom i pred narodom za uspješni završetak naše borbe. Tako ćemo postupiti i ubuduće pri svakom i najmanjem pokušaju da se upropaste tekovine stečene i zalivene krvlju naših hrabrih partizana.

To nam nalažu mnogobrojni sinovi našeg naroda koji su strijeljani, bezbrojni popaljeni i opljačkani domovi, to nam nalažu bezbrojne žrtve koje

širom čitavog svijeta padoše u ovoj mučnoj borbi protivu fašizma. Sve ono što posredno i neposredno koristi mrskom fašizmu treba da bude uništeno. To je naša dužnost, tu nam nema nikakvog opravdanja i sentimentalnosti, jer to bi bilo ravno izdaji današnje partizanske oslobodilačke borbe. Da je negdašnja Španska republika odlučno postupila prema generalu Franku i njegovim saučesnicima ne bi španski narod prolio onoliko krvi u borbi za svoju slobodu i ne bi danas Frankova čizma tlačila herojski španski narod.

Svjesni su naši partizani, svjestan je čitav naš narod opasnosti koja mu prijeti od ovoga unutrašnjeg zla. O tome svjedoče brojni anali sa stotinama potpisa koje smo dobili iz Crne Gore, Hercegovine i Boke u kojima se traži uništenje u zametku savremenih poturica.

SMRT IZDAJNICIMA – SMRT FAŠIZMU
SLOBODA NARODU

19. januar 1942. godine

ŠTAB NARODNOOSLOBODILAČKOG PARTIZANSKOG BATALJONA[184]
KO SU BILE SUDIJE VOJNOG SUDA U GRAHOVU JANUARA 1942. GOD.

Napomena autora: Sudsko vijeće je birano po sposobnostima.

1. Nikola Đurković

Iz Boke Kotorske za sudiju je određen Nikola Đurković, koji je više godina vršio dužnost sudskog pripravnika u nekoliko mjesta u Jugoslaviji. Kao advokat radio je nekoliko godina u Risnu gdje je bio i predsjednik opštine. Poslije završetka srednje škole studirao je pravo u Parizu, a poslije završetka studija vratio se u Jugoslaviju. Hroničari su napisali da je bio veoma obrazovan i častan čovjek. Prilikom formiranja partizanskih četa postavljen je za komesara čete, a zatim za komesara Orjenskog bataljona. Narodni je heroj, a poginuo je od strane četnika i okupatorske vojske januara mjeseca 1943. godine.

2. Milinko Đurović

Rođen je u Nikšićkoj Župi. Završio je gimnaziju u Nikšiću, a pravni fakultet u Beogradu 1938. godine. Kao član KPJ aktivno ilegalno radi u

[184] Izvršio prepis Tomica Milović iz lista „Pakao ili komunizam“ u Crnoj Gori. Sveska broj 1 izdanje „Glasa Crnogorca“ – Cetinje.

Beogradu. Zvanično je bio advokatski pripravnik, pa advokat. Tokom rata imao je značajne vojne i civilne funkcije. Narodni je heroj.

3. Dimitrije Bulajić

Rođen je 1916. godine u selu Jabuke, Grahovo. Završio je za agronoma, a do ustanka je živio u Srbiji i Nikšiću. U Grahovo se vratio tokom ustanka.

4. Antunović Matija – Mato

Rođen je 1914. godine u Nudolu, Grahovo. Bogosloviju je završio na Cetinju. Poslije toga je dvije godine studirao u Švajcarskoj. Imao je visoke vojne dužnosti do pogibije 1943. godine u selu Plana kod Bileće.

5. Marija Koš

Bila je sekretar suda bez prava odlučivanja.

6. Sava Kovačević – Mizara

Sava je po zanimanju seljak, ali je ipak pored školovanih ličnosti postavljen za predsjednika suda.[185] Uoči Pete neprijateljske ofanzive, vrsni intelektualac i književnik, Ivan Goran Kovačić, za Savu je rekao:

"Iznenađen sam njegovom naobrazbom. To je vrsni marksista i ne smijemo dozvoliti da pogine – mnogo će nam valjati poslije oslobođenja".[186]

Branko Bulajić[187] o Savi između ostalog piše da je posjedovao nekoliko biblioteka u nekoliko mjesta opštine, među kojima su se nalazile i knjige za srednje obrazovanje i bile su dostupne svima. Komunisti i simpatizeri su upućivani na čitanje i koje knjige treba čitati. O Savinoj kućnoj biblioteci Bulajić piše:

„*Prilikom pretresa kuće Save Kovačevića u Nudolu (24. avgusta 1932. godine) žandari su ponijeli oko 15 knjiga i brošura, jedan izborni proglas i nekoliko listova. U tim zaplijenjenim materijalima bile su sljedeće knjige i brošure: Rusija i svjetska kriza, Tri Evrope, Vođe francuske revolucije, Šta da se radi, Revolucije, Osnovi marksizma, Književna republika, Ekonomska teorija, Podzemna Rusija, Prvomajska proslava i njen značaj, Preteče socijalizma, Građanski rat u Francuskoj, Šta je videlo 58 nemačkih radnika u Rusiji itd*".

---

185 Više puta sam čuo ili pročitao da je Sava Kovačević najobrazovaniji seljak.

186 Nažalost, obojica su ubrzo poginuli na Sutjesci.

187 Branko Bulajić: „Rad partijske organizacije u Grahovu između dva rata 1920-1941", Nikšić, 1979. godine.

Ovaj podatak posebno ilustruje činjenicu koliko je Sava Kovačević bio zainteresovan za svoje lično i marksističko obrazovanje.

Zbog obaveza na položaju Sava je bio odsutan prilikom izricanja presude okrivljenima. Iz knjige „Pod otvorenim nebom", autora generala Voja Kovačevića, jasno se da zaključiti da je Sava intervenisao kod viših organa da se ne sprovede tako drastična kazna, jer se to može negativno odraziti na plemenike. Zbog takvog njegovog stava kritikovan je zbog kolebljivosti, a kritikovana je i partijska organizacija Grahova.

Sada, poslije mnogo godina, kada se sa nekim zapodene razgovor, odmah se može čuti da su partizani Grahova tokom ustanka sve redom ubijali. Ovakve tvrdnje su me navele da ozbiljnije istražim koliko je ubistava bilo u Grahovu u to vrijeme. Siguran sam da sam sva pisanja o Grahovu iz tog vremena pročitao, bilo da su ih pisali pročetnički orijentisani ili partizani i njihove pristalice. Smatram se dužnim da ih poimenično pomenem, a ako je moguće da navedem i razlog njihovog stradanja.

PRILOG 2

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U GRAHOVU TOKOM OSLOBOĐENJA I KASNIJE

S obzirom da je Grahovo bilo nemirno tokom ustanka 1941/42. godine, vodilo se računa da u Grahovo dođu tolerantni i nekompromitovani ljudi, ugledni i popularni.

Tekst koji sledi su deo iz neobjavljenog rukopisa Stevana Golubova Kovačevića:

„Prije oslobođenja samog Grahova, nekoliko mjeseci ranije je bila oslobođena varošica Vilusi, u kojoj se nesmetano odvijao život slobodne partizanske teritorije. Taj teren su početkom 1944. oslobodile jedinice Dvadesetdevete hercegovačke divizije (deseta i dvanaesta brigada), a zatim definitivno jedinice Primorske operativne grupe (Druga dalmatinska i Šesta crnogorska brigada). Štab Druge dalmatinske proleterske brigade se stalno nalazio u Vilusima i Riječanima od 10. maja do 7. septembra 1944. godine. Na tom dijelu slobodne grahovske opštine u Vilusima su uspješno funkcionisali opštinski Narodnooslobodilački odbor i Komanda mjesta.

Prvi predsjednik opštinskog odbora u Vilusima bio je Jovan Simov Vučetić, vrlo ugledan seljak iz Vilusa, borac Pete crnogorske brigade – najstariji partizan iz ovih krajeva – a sekretar Jovan Vujačić, agroekonom kasnije, Blažo P. Erbez.

Prvi komandant komande mjesta u Vilusima, bio je Vidak Spasojev Bulajić iz Vilusa, železnički službenik, a politički komesar Savo Vidakov Vujačić, stolar iz Grahova. Komandir posadne čete u Vilusima bio je Jovo Luburić, a politički komesar Vaso Denda.

Poslije oslobođenja Grahova Opštinski NOO je ostao i dalje u Vilusima, a komanda mjesta je prešla u Grahovo. Komandant mjesta je sada Jovan Đokov Daković, a politički komesar Draga Đokov Andrijašević, zamjenik komandanta Jovo Vujačić – Luburić, a intendant Simo Milošev Bulajić.

I na teritoriji opštine Grahovo ostao je jedan broj četnika, koji se nijesu povukli sa Njemcima, već se skrivao u okolini uz pomoć rodbine i njihovih istomišljenika… Među tim odmjetnicima ili škriparima, kako ih je narod zvao,

najpoznatiji je bio kapetan Đorđije Draganić. Ostali su uglavnom bili siromašni seljaci. Najviše je bilo iz bratstva Milović, jer su se poveli za bratstvenikom Andrijom Milovićem, jednim od glavnih organizatora četničkog pokreta u Grahovu, članom nacionalnog četničkog komiteta u Nikšiću i predsjednika opštine grahovske u okupaciji zemlje… Ojačana je novoformirana četa pri komandi mjesta u Grahovu. Za komandira čete postavljen je Pero Babić iz Vilusa, a za političkog komesara Niko Milović (Gajević) iz Grahova.

Posadna četa je dobila zadatak da što prije uspostavi red i mir na terenu Grahova. Vojno-pozadinske vlasti su uložile mnogo truda i dobre volje za uspostavljanje kontakta sa pojedincima iz grupe odmetnika s tim da se predaju narodnoj vlasti i da im se sudi. U tome se djelimično uspjelo. Oni koji nijesu hteli da se predaju morali su biti likvidirani ili su sami sebi oduzeli život. Oni koji su se predali osuđeni su na vremenske kazne. Posadna četa nije imala gubitaka, osim što je nesrećnim slučajem u potjeri poginuo jedan od prvoboraca grahovske omladine, Veselin Marković, partijski rukovodilac, borac Pete crnogorske brigade. Već krajem zime 1944/45. godine posadna četa komande mjesta Grahova je uz pomoć djelova Nikšićkog bataljona narodne odbrane konačno očistila teren od ostataka poraženog neprijatelja i konačno uspostavila bezbednosno stanje na ovom terenu. U Grahovu je u odmetništvu bilo 17 četnika.

Oslobođenjem Grahova narod je s oduševljenjem prišao obnovi dva puta bombardovanog Grahova i njegove okoline. Zapaljena je i osnovna škola u varošici Grahovo. Zapalili su je Italijani decembra 1941. godine. Tri ratne godine djeca nijesu išla u školu. Najkraće se s pravom može reći da je crnogorsko istorijsko Grahovo i ovog puta u teškim uslovima Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilačkog rata – borbe i socijalističke revolucije bilo jedno od postojanih uporišta u borbi protiv fašističkog okupatora; da je u toj neravnoj borbi dalo stotine svojih najboljih sinova za slobodu, za socijalizam i demokratiju, za vlast radničke klase Jugoslavije“.

PRILOG 3

PALI BORCI U NOR-u

RB	PREZIME I IME	GODINA I MJESTO ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Andrijašević M. Bogdan	1923. Balosave	1942. Volujak
2	Andrijašević J. Vukašin	1916. Balosave	1941. Grahovo
3	Andrijašević P. Gorčin	1900. Grahovo	1943. Dahau (Njemačka)
4	Andrijašević S Đuro	1921. Balosave	1944. Andrijevica
5	Antunović Đ. Matija – Mato	1914. Nudo	1943. Plana – Bileća
6	Antunović Đ. Rade	1907. Nudo	1944. Mathauzen
7	Antunović P. Rajko	1921. Nudo	1943. Kuside – Nikšić
8	Babić S. Vidak	1911. Vilusi	1943. Klobuk
9	Bakoč A. Kosta	1903. Bare Grahovske	1943. Cetinje
10	Bakoč M. Milo	1894. Bare Grahovske	1944. Grahovo
11	Banićević S. Danilo	1903. Bare Grahovske	1943 Berane
12	Banićević Đ. Milojko	1928. Grahovo	1943 Sarajevo
13	Banićević N. Slavo	1897. Grahovo	1944 Njemačka
14	Bošković M. Krsto	1919. Grahovo	1944 Valjevo
15	Bošković M. Mihajlo	1923. Grahovo	1944. Mathauzen
16	Bulajić J. Andrija	1905. Gornje P. Grahovo	1942. Grahovo
17	Bulajić S. Andrija	1894. Grahovo	1943. Kosovo Polje
18	Bulajić M. Bajo	1920. Zagora	1943. Konjic
19	Bulajić K. Blagota	1921. Vilusi	1945. Trnovo
20	Bulajić P. Velika	1913. Riječani	1945. Sarajevo
21	Bulajić L. Vidak	1892. Bare Grah.	1943. Cetinje

22	Bulajić B. Vlado	1926. Praga – Rogati	1942. Bistro – Travnik
23	Bulajić R. Vlado	1919. Jabuke	1942. Krivošije
24	Bulajić S. Vojin	1914. Jabuke	1943. Sutjeska
25	Bulajić R. Vukašin	1919. Vilusi	1944. Knin
26	Bulajić M. Danilo	1923. Riječani	1943. Orah – Nikšić
27	Bulajić Ć. Danica	1922. Grahovo	1943. Sutjeska
28	Bulajić S. Danica	1922. Jabuke	1944. Slijepač most
29	Bulajić J. Desanka	1927. Trebinje	1942. Šipačno
30	Bulajić S. Dimitrije	1916. Jabuke	1943. Skender Vakuf
31	Bulajić K. Drago	1926. Jabuke	1944. Čeklići – Cetinje
32	Bulajić M. Đorđije	1912. Zagora	1941. Pljevlja
33	Bulajić P. Đor. Đoka	1926. Vilusi	1943. Ljubinje
34	Bulajić V. Živko	1904. Vilusi	1942. Vilusi
35	Bulajić N. dr Jovan – Jošan	1889. Vilusi	1943. Sutjeska
36	Bulajić R. Jovan	1900. Vilusi	1942. Riječani
37	Bulajić S. Krsto	1907. Zagora	1943. Bezje – Piva
38	Bulajić M. Luka	1910. Jabuke	1941. Bileća
39	Bulajić S. Marko	1879. Zagora	1943. Nikšić
40	Bulajić R. Mijajlo	1898. Vilusi	1942. Nikšić
41	Bulajić N. Mirko	1922. Vilusi	1943. Manastir Ostrog
42	Bulajić S. Mirko	1906. Zagulj	1942. Grahovo
43	Bulajić J. Mitar	1924. Prisoji	1943. Fojnica – Gacko
44	Bulajić Jo. Mitar	1908. Zagulj	1943. Nikšić
45	Bulajić J. Mihailo	1926. Zakurljaj	1943. Prozor
46	Bulajić S. Momir	1926. Zagora	1944. Zagarač – Danilovgrad
47	Bulajić B. Momčilo	1921. Vilusi	1941. Tuzi
48	Bulajić P. Nikola	1921. Zagora	1945. Drenica – Kosovo

49	Bulajić J. Novak	1877. Zagora	1945. Zagora
50	Bulajić L. Pero	1922. Vilusi	1945. Ostrog
51	Bulajić N. Petar	1889. Jabuke	1943. Jabuke
52	Bulajić M. Rade	1888. Jabuke	1943. Italija
53	Bulajić S. Radovan	1913. Zagora	1944. Vis
54	Bulajić B. Radomir	1923. Vilusi	1942. Bosanski Petrovac
55	Bulajić N. Radosav	1922. Jabuke	1942. Zelengora
56	Bulajić J. Radule	1923. Zakurljaj	1943. Uzdomir – Nikšić
57	Bulajić P. Svetislav	1920. Vilusi	1943. Plana
58	Bulajić J. Stevan	1906. Zagulj	1944. Bijelo Polje
59	Bulajić P. Stevan	1923. Potkurljaj	1944. Kolašin
60	Bulajić A. Tomo	1894. Bare Grahovske	1943. Jasikovac – Barane
61	Vidović M. Mato	1908. Bare Grahovske	1944. Grahovo
62	Vidović M. Stevo	1920. Bare Grahovske	1942. Nudo
63	Vujačić V. Vasilije	1917. Grahovo	1943. Blagaj – Hercegovina
64	Vujačić B. Veljko	1914. Jabuke	1944. Slatina – Kosovo Polje
65	Vujačić D. Vidak	1912. Riječani	1945. Pleternica – Slovenija
66	Vujačić Đ. Vidosava	1925. Riječani	1943. Plana – Bileća
67	Vujačić R. Dušan	1912. Grahovo	1943. Banjica – Beograd
68	Vujačić K. Ilija	1925. Vučitrn	1945. Vranje
69	Vujačić J. Jakov	1927. Merdare	1945. Drenica – Kosovo
70	Vujačić B. Jovo	1912. Jabuke	1943. Javorak – Nikšić
71	Vujačić B. Joka	1915. Nikšić	1942. Grahovo
72	Vujačić R. Marko	1912. Jabuke	1945. Crkvenica – Hrvatska
73	Vujačić O. Milan	1880. Bara Grahov.	1941. Vilusi
74	Vujačić B. Obren	1909. Jabuke	1943. Rudine – Nikšić

75	Vujačić L. Pavle	1914. Zagora	1944. Sremski front
76	Vujačić G. Petar	1897. Riječani	1944. Makedonija
77	Vujačić M. Petar	1880. Bara Grah.	1943. Krivošije
78	Vujačić M. Radovan	1911. Jabuke	1944. Fruška Gora
79	Vujačić N. Savo	1917. Zagora	1941. Grahovo
80	Vujačić I. Simo	1916. Riječani	1942. Dramiševo – Nevesinje
81	Vujačić B. Sreten	1920. Jabuke	1943. Teslić
82	Vujačić J. Stevan	1897. Grahovo	1941. Grahovo
83	Vujičić S. Blažo	1915. Dolovi	1941. Bogatić – Mačva
84	Vujičić Đ. Bogdan	1927. Zaslap	1944. Kujavi – Danilovgrad
85	Vujičić Ž. Boško	1910. Grahovac	1944. Borovica – Zaječar
86	Vujičić R. Vaso	1908. Dolovi	1943. Sutjeska
87	Vujičić S. Vlado	1920. Dolovi	1942. Zabrđe – Bosna
88	Vujičić R. Dušan	1918. Dolovi	1943. Sutjeska
89	Vujičić R. Zorka	1916. Dolovi	1943. Čevljanovići – Olovo
90	Vujičić M. Jakov	1920. Dolovi	1942. Bugojno
91	Vujičić O. Jovan	1904. Dolovi	1942. Gornji Vakuf
92	Vujičić R. Krsto	1900. Dolovi	1943. Sutjeska
93	Vujičić V. Ljubica	1920. Cuce	1942. Čevo
94	Vujičić M. Lazar	1912. Zaslap	1945. Trst
95	Vujičić T. Marko	1908. Dolovi	1942. Zabrđe
96	Vujičić T. Milosava	1919. Zalap	1943. Prozor
97	Vujičić M. Mihajilo	1907. Dolovi	1942. Dolovi
98	Vujičić G. Nikola	1929. Vučitrn	1945. Vučitrn
99	Vujičić Ž. Novak	1914. Grahovac	1941. Radevići – Kraljevo
100	Vujičić P. Novak	1921. Dolovi	1944. Brezovik – Nikšić
101	Vujičić N. Radovan	1898. Zaslap	1942. Medvedce – Kosovo

102	Vujičić T. Risto	1875. Dolovi	1943. Podgorica
103	Vujičić P. Stevan	1907. Dolovi	1942. Međurečje – Morača
104	Vukalović P. Marko	1908. Vilusi	1943. planina Jelica
105	Vukalović Đ. Mitar	1900. Dolovi	1945. Trst
106	Vučetić J. Veliša	1912. Vilusi	1943. Konjic
107	Vučetić Đ. Danilo	1921. Grahovac	1945. Trnovo
108	Vučetić P. Đuro	1870. Nudo	1943. Bar
109	Vučetić Đ. Gajo	1921. Nudo	1943. Bar
110	Vučetić J. Kosto	1923. Vilusi	1942. Praga – Nikšić
111	Vučetić J. Luka	1907. Grahovac	1942. Kolašin
112	Vučetić I. Mato	1888. Vilusi	1942. Dobrnja – Kosovo
113	Vučetić Đ. Milan	1928. Grahovac	1945. Makedonija
114	Vučetić D. Milorad	1928. Požarevac	1945. Sremski front
115	Vučetić J. Miljko	1923. Vilusi	1942. Vilusi
116	Vučetić G. Nikola	1921. Vilusi	1945. Bosanski Šamac
117	Vučetić G. Novak	1925. Trebinje	1944. Zvornik
118	Vučetić F. Rajko	1924. Nudo	1944. Kolašin
119	Vučetić S. Ćirak	1922. Grahovac	1944. Bioči – Podgorica
120	Vučković B. Marko	1928. Senta	1945. Veliki Građevac
121	Vučković N. Milovan	1916. Zakurljaj	1945. Sarajevo
122	Vučković B. Olga	1922. Herceg Novi	1944. Banjica – Beograd
123	Vučurović Đ. Kosto	1919. Nudo	1944. Peć – Metohija
124	Vučurović M. Petar	1902. Nudo	1941. Pljevlja
125	Gluščević M. Vojin	1914. Nudo	1942. Grahovo
126	Gluščević Đ. Mihailo	1884. Nudo	1944. Nudo
127	Daković M. Dušan	1892. Grahovo	1941. Cetinje
128	Daković G. Milan	1895. Grahovo	1941. Medvedce – Kosovo

129	Đedović T. Rajko	1921. Nudo	1944. Kolašin
130	Erbez P. Vojin	1916. Grahovo	1942. Igman
131	Erbez N. Ilija	1915. Nikšić	1942. Dobromani – Trebinje
132	Žmukić T. Mitar	1914. Prisoja	1943. Romanija
133	Žmukić T. Mirko	1924. Prisoja	1943. Sutjeska
134	Zvicer B. Đuro	1919. Tospudi	1944. Turjak – Berane
135	Zvicer B. Jovo	1914. Tospudi	1943. Vilića Gumno
136	Zvicer B. Mirko	1922. Tospudi	1944. Sjeverna Italija
137	Janičić R. Vukašin	1923. Broćanac	1945. Sarajevo
138	Janičić G. Milan	1920. Broćanac	1944. Vilusi
139	Janičić Đ. Mirko	1904. Broćanac	1943. Broćanac
140	Janičić Š. Obren	1912. Broćanac	1945. Bosna
141	Janičić T. Pejo	1924. Broćanac	1944. Mateševo
142	Janičić L. Stevan	1900. Broćanac	1944. Kuršumlija
143	Jovanović J. Vukašin	1923. Nudo	1945. Trnovo – Sarajevo
144	Jurišević T. Vidak	1905. Grahovo	1941. Kotor
145	Kešeljević A. Stanko	1900. Vilusi	1942. Vlaka – Hercegovina
146	Kovačević M. Blagoje	1870. Nudo	1943. Sutjeska
147	Kovačević M. Blagota	1915. Zaslap	1944. Vukovsko – Kupres
148	Kovačević Đ. Božo	1916. Zaslap	1944. Grahovo
149	Kovačević T. Božo	1912. Zaslap	1943. Sutjeska
150	Kovačević A. Bosa	1920. Okolišta	1943. Plana – Bileća
151	Kovačević J. Veljko	1921. Vilusi	1943. Šehoviće – Bosna
152	Kovačević J. Vukota	1920. Vilusi	1941. Malojev Do – Crkv.
153	Kovačević R. Veljko	1915. Spila	1944. Kolašin
154	Kovačević P. Gojko	1920. Podbožur	1942. Polja Kolašinska
155	Kovačević J. Danilo	1911. Osječenica	1942. Zagarač – Danil.

156	Kovačević P. Danilo	1914. Osječenica	1942. Drmiševo – Nevesinje
157	Kovačević M. Danica	1920. Nudo	1943. Sutjeska
158	Kovačević N. Dragan	1929. Grahovo	1943. Sutjeska
159	Kovačević P. Dušan	1923. Osječenica	1943. Slavonija
160	Kovačević S. Đorđe	1910. Osječenica	1944. Spuž
161	Kovačević M. Zorka	1918. Nudo	1943 Sutjeska
162	Kovačević B. Janko	1904. Nudo	1943. Sutjeska
163	Kovačević R. Jovan	1924. Podbožur	1945. Pržište – Mojkovac
164	Kovačević S. Jovan	1903. Grahovo	1942. Grahovo
165	Kovačević Š. Jovan	1904. Vilusi	1942. Kolašin
166	Kovačević J. Kosto	1908. Spila	1942. Nikšić
167	Kovačević S. Lazar	1924. Spila	1942. Riječani
168	Kovačević M. Ljubo	1925. Osječenica	1944. Podgorica
169	Kovačević M. Mato	1923. Okolišta	1944. Grkavac – Krivošije
170	Kovačević V. Milan	1898. Vilusi	1942. Jajce
171	Kovačević R. Milorad	1919. Osječenica	1942. Polja Kolašinska
172	Kovačević G. Miloš	1910. Grahovo	1943. Konjic
173	Kovačević P. Mirko	1916. Grahovo	1941. kod Splita
174	Kovačević R. Mirko	1896. Spila	1941 Grahovo
175	Kovačević T. Mirko	1900. Bara Grahovska	1942. Zadar
176	Kovačević P. Pavle	1905. Grahovo	1942. Nevesinje
177	Kovačević T. Radovan	1918. Zaslap	1943. Sutjeska
178	Kovačević S. Radomir	1924. Osječenica	1943. Repovici – Ivan Sedlo
179	Kovačević Đ. Radomir	1915. Podbožur	1941. Podbožur
180	Kovačević P. Radosav	1915. Osječenica	1942. Nevesinje
181	Kovačević S. Radosav	1916. Grahovo	1944. Ledići – Treskavica
182	Kovačević B. Sava	1905. Nudo	1943. Sutjeska

183	Kovačević S. Simo	1914. Osječenica	1944. planina Vranici
184	Kovačević G. Spasoje	1904. Grahovo	1942. Jovičina Voda
185	Kovačević P. Stanko	1907. Grahovo	1943. Prenj
186	Kovačević S. Filip	1922. Spila	1945. Karlovac
187	Kovačević M. Šćepan	1896. Grahovo	1942. Jovičina Voda
188	Kokotović P. Gojko	1904. Grahovo	1942. Grahovo
189	Krivokapić V. Boško	1894. Bara Grahovska	1942. Dobromane – Trebinje
190	Krivokapić M. Pavle	1912. Jabuke	1942. Zabrđe
191	Kujačić J. Vojin	1920. Broćanac	1942. Jugovići – Gacko
192	Kujačić J. Drago	1915. Nudo	1942. Kolašin
193	Lazović B. Dušan	1898. Grahovo	1943. Sutjeska
194	Lazović D. Pava	1924. Grahovo	1942. Grahovo
195	Marković O. Veselin	1921. Grahovo	1945. Nudo
196	Marković V. Vojin	1919. Cuce	1942. Grahovo
197	Milović M. Vlado	1910. Gornje Polje	1942. Zagarač
198	Milović P. Vukašin	1915. Grahovac	1943. Banjani
199	Milović A. Danilo	1922. Gornje Polje	1942. planina Treskavica
200	Milović P. Danilo	1922. Petkovići	1942. Kolašin
201	Milović K. Dušan	1908. Grahovac	1941. Crkvice
202	Milović B. Đorđo	1921. Petkovići	1941. Lisa – Kraljevo
203	Milović N. Ignjat	1914. Grahovac	1943. Ozren – Bosna
204	Milović M. Ilija	1924. Grahovac	1945. Mostar
205	Milović S. Ilija	1893. Grahovac	1941. Pljevlja
206	Milović M. Jovo	1923. Petkovići	1943. Teslić
207	Milović Đ. Milan	1924.Grahovac	1942. Katin Kuk – Volujak
208	Milović A. Milovan	1921. Petkovići	1943. Banjica – Beograd
209	Milović M. Mitar	1905. Grahovac	1943. Žepče – Bosna

210	Milović Đ. Mihajlo	1919. Gornje Polje	1942. Gornji Vakuf
211	Milović N. Panto	1911. Grahovac	1941. Crkvice
212	Milović P. Tomo	1910. Grahovac	1943. Kusidi
213	Milović Đ. Trojan	1919. Petkovići	1943. Italija
214	Milović J. Sava	1922. Grahovac	1944. Frutak – Danilovgrad
215	Milović M. Stanko	1909. Grahovac	1945. Kosovska Mitrovica
216	Milović T. Stevan	1908. Petkovići	1944. Srem
217	Milović Đ. Branko	1924. Kula	1944. Srem
218	Milović Đ. Radomir	1926. Kula	1945. Srem
219	Milović Đ. Dušanka	1928. Kula	1945. Vranjesovac
220	Milović L. Radomir	1923. Grahovac	1944. Užička Požega
221	Milinić V. Đorđije	1915. Bara Grahovska	1943. Zadar
222	Musić Đ. Mitar	1910. Gornje Polje	1942. Grahovo
223	Odalović J. Blažo	1923. Bara Grahovska	1943. Jabuke – Grahovo
224	Perović G. Blažo	1912. Grahovo	1944. Borovik – Jajce
225	Radulović P. Obren	1893. Jabuke	1943. Sutjeska
226	Samardžić V. Andrija	1904. Nudo	1943. Staro Gracko – Kos.
227	Samardžić T. Vukašin	1914. Grahovo	1942. Grahovo
228	Samardžić L. Ljeposava	1900. Grahovo	1943. Nikšić
229	Simović M. Nikola	1920. Jabuke	1942. Katin Kuk – Volujak
230	Šabanović M. Dostinja	1922. Vilusi	1943. Gacko
231	Šabanović Đ. Mato	1929. Vilusi	1944. Vilusi

ŽRTVE RATA

RB	PREZIME I IME	GODINA I MJESTO ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Andrijašević M. Đurđa	1900. Grahovo	1941. Grahovo
2	Andrijašević P. Lazar	1880. Grahovo	1942. Risan
3	Andrijašević P. Mato	1889. Balosave	1941. Balosave
4	Andrijašević O. Mitar	1875. Grahovo	1941. Grahovo
5	Andrijašević V. Mihajlo	1900. Balosave	1941. Pridvorice – Trebinje
6	Andrijašević V. Petar	1908. Balosave	1944. Balosave
7	Andrijašević M. Sinđa	1928. Balosave	1944. Balosave
8	Bulajić J. Joka	1895. Brestice	1944. Zakurljaj
9	Bulajić T. Milica	1912. Prisoja	1944. Prisoja
10	Bulajić G. Rade	1900. Vilusi	1941. Beograd
11	Vidović D. Dragomir	1939. Grahovo	1942. Grahovo
12	Vidović A. Mijajlo	1870. Bare Grahovske	1941. Grahovo
13	Vujačić I. Ljubica	1925. Riječani	1943. Riječani
14	Vujačić N. Jovan	1857. Bare Grahovske	1942. Grahovo
15	Vujičić Đ. Đoko	1901. Dolovi	1943. Mathauzen
16	Daković A. Mirko	1892. Grahovo	1941. Grahovo
17	Janičić K. Pajo	1923. Broćanac	1943. Lazarevo – Priština
18	Kovačević M. Gavrilo	1930. Vilusi	1942. Vilusi
19	Kovačević D. Đuro	1897. Spila	1943. Balosave
20	Kovačević P. Radovan	1932. Vilusi	1942 Vilusi
21	Lalić Š. Vidak	1914. Vilusi	1943. Bergamo – Italija
22	Milović I. Blagoje	1893. Petkovići	1941. Kraljevo
23	Milović Đ. Vidak	1901. Petkovići	1941. Kraljevo
24	Milović V. Dragoslav	1929. Drvare – Kosovo	1941. Kraljevo

25	Milović V. Dušan	1933. Drvare – Kosovo	1941. Kraljevo
26	Milović V. Miroslav	1927. Drvare – Kosovo	1941. Kraljevo
27	Milović V. Stana	1912. Crmnica	1941. Kraljevo
28	Milović J. Mara	1929. Grahovac	1944. Grahovac
29	Milović J. Đorđije	1934. Grahovac	1944. Grahovac
30	Milović J. Novka	1936. Grahovac	1944. Grahovac
31	Odalović M. Vjera	1924. Grahovo	1942. Grahovo
32	Odalović S. Joka	1885. Grahovo	1941. Grahovo
33	Perović J. Vasiljka	1939. Grahovo	1942. Grahovo
34	Perović J. Ljubica	1922. Grahovo	1942. Grahovo
35	Perović G. Mara	1924. Grahovo	1942. Grahovo
36	Perović G. Saveta	1893. Grahovo	1942. Grahovo
37	Samardžić P. Todor	1865. Grahovo	1942. Grahovo
38	Šabanović Š. Božana	1900. Malojev Do	1941. Grahovo
39	Šabanović V. Lazar	1875. Grahovo	1941. Grahovo
40	Šabanović O. Marko	1939. Grahovo	1942. Krivošije
41	Šabanović Đ. Nedeljko	1933. Vilusi	1943. Vilusi

Napomena autora:

Spisak palih boraca NOR-a formirao sam prema podacima objavljenim u knjizi „Revolucinarno Grahovo". Time je obuhvaćen 231 borac. Novi spisak u knjizi „Pod zastavom slobode" dopunjen je sa tri nova borca, a iz spiska „Žrtve fašističkog terora", tri borca su uvršćena u spisak palih boraca NOR-a, tako da ukupan broj palih boraca NOR-a iz Grahova iznosi 237 boraca. Za taj broj boraca obrađeni su priloženi podaci. Spiskovi su dopunjeni sa borcima: Bulajić Ivan, Bulajić Novak, Vujačić Luka; u spisku žrtava to su: Banićević Slavo, Vujičić Ljubica i Lazović Pava.

NEKI PODACI ZA PALE BORCE NOR-a SA TERITORIJE OPŠTINE GRAHOVO

U borbi za slobodu svoje zemlje od 1941. do 1945. godine poginulo je 237 boraca, a 41 osoba se vodi kao žrtva fašističkog terora.

Posebno ćemo prikazati podatke za borce NOR-a, a potom za žrtve fašističkog terora.

Najstariji borac bio je Blagoje Kovačević, rođen 1870. godine koji je na dan pogibije imao 73 godine. Najmlađi borac je bio njegov unuk Dragan Kovačević, rođen 1929. godine, a na dan pogibije je imao 14 godina.

POGINULI PO GODINAMA

1941.	21 borac
1942.	61 borac
1943.	77 boraca
1944.	49 boraca
1945.	29 boraca
Ukupno	**237 boraca**

GODINE STAROSTI NA DAN POGIBIJE

14	1 borac
15	3 borac
16	2 boraca
17	6 boraca
18	8 boraca
19	10 boraca
20	14 boraca
21	9 boraca
22	19 boraca
23	16 boraca
24	9 boraca
25	9 boraca
26	5 boraca

27	6 boraca
28	7 boraca
29	10 boraca
30	6 boraca
31	7 boraca
32	4 borca
33	7 boraca
34	5 boraca
35	7 boraca
36	6 boraca
37	5 boraca
38	8 boraca
39	5 boraca
40	2 borca
41	0 boraca
42	3 borca
43	3 borca
44	5 boraca
45	4 borca
46	3 borca
47	3 borca
48	3 borca
49	3 borca
50	3 borca
54	2 borca
55	1 borac
59	1 borac
60	1 borac
61	1 borac
63	1 borac
64	1 borac
68	2 borca
73	1 borac
UKUPNO	**237 boraca**

Prosečna starost poginulih je 30,4 godine

POGINULI (237 boraca) NA TERITORIJI:

Bosne i Hercegovine	82
Crne Gore	103 (od toga 36 u Grahovu)
Srbije	30 (od toga 5 u Vojvodini, 10 na Kosovu)
Hrvatskoj	11
Makedoniji	2
Sloveniji	1
Italiji	4
Njemačkoj	4

POGINULI (237 boraca) U BORBI PROTIV:

Četnika	39
Četnika i Italijana	20 (zajednička borba četnika i Italijana)
Četnika i Njemaca	25 (zajednička borba četnika i Njemaca)
Italijana	32
Italijana i ustaša	1 (zajednička borba Italijana i ustaša)
Njemaca	48
Njemaca i ustaša	10 (zajednička borba Njemaca i ustaša)
Ustaša	6
Balista	10
Bugara	3
Na Neretvi (IV ofanziva)	7[188]
Na Sutjesci (V ofanziva)	18[189]
Umrlo na frontovima	13
Nesrećnim slučajem	3

188 U borbi protiv partizana na Neretvi i Sutjesci učestvovalo je 15.000 četnika, 35.000 ustaša, 200.000 Njemaca i Italijana, a sve pod njemačkom i italijanskom komandom (dokument br. 97 iz SAD, objavljen u Zborniku NOR-a, tom 14, knj. 2 prilog dok. 2.

189 Na Sutjesci (jun, 1943. godine) protiv partizana su se borile snage iz istih sastava kao i u IV neprijateljskoj ofanzivi. Četnici su hvatali preživjele borce sa Sutjeske, predavali ih okupatoru ili odmah likvidirali. Ovo mi je lično poznato, jer sam bio očevidac takvih zbivanja.

Najveći broj boraca rođen je u sledećim godinama:

1920	16 boraca
1923	16 boraca
1922	15 boraca
1912	14 boraca
1921	14 boraca
1914	14 boraca
1924	13 boraca
1900	11 boraca
1915	11 boraca
1919	11 boraca

Svi podaci su uzeti iz knjige „Pod zastavom slobode" u izdanju Opštinskog odbora SUBNOR-a Nikšić i Skupštine opštine Nikšić, Nikšić 2002. godine. Na prikupljanju i davanju podataka učestvovale su porodice poginulih boraca i njihovi saborci.

ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA I RATA OD 1941. DO 1945. GODINE[190]:

Ukupno stradalih	**41**
Stradali godine:	
1941	17
1942	13
1943	5
1944	6

[190] Podaci za žrtve fašističkog terora uzeti su iz iste knjige kao i za pale borce NOR-a.

ŽIVOTE IZGUBILI OD:

Bugara	1
Četnika	5
Italijana	20
Njemaca	10
Ustaša	2
Nesrećnim slučajem	3

Na dan pogibije žrtve su bile starosti od 3 do 85 godina.

Poginuli na teritoriji:

Bosne i Hercegovine	2
Grahova i okoline	29
Srbije	8 (od toga 1 na Kosovu)
Italije	1
Njemačke	1

Ukupno, poginulih i stradalih boraca i pripadnika NOR-a bilo je 278.

PRILOG 4

UBIJENI I STRIJELJANI PARTIZANSKI POZADINSKI RADNICI IZ GRAHOVA OD ODLASKA PARTIZANA ZA BOSNU (kraj maja 1942. do povratka 1943. godine)

1. Babić Stevana Vidak (1911), predratni član KPJ, komandant bataljona.
2. Bakoč Andrijin Kosta (1903), komandir čete, predat okupatoru, strijeljan januara 1943. u Cetinju.
3. Banićević Savov Danilo, uhvaćen je kao partizan 1942. godine i predat okupatoru. Strijeljan je 1943. godine.
4. Bulajić Radov Vlado, agronom, član KPJ, politički komesar čete. Ubijen od četnika početkom 1942. godine.
5. Bulajić Savin Marko (1879), borac u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu. Uhvaćen kao borac Treće crnogorske brigade i predat Italijanima. Umro od iznemoglosti u zatvoru.
6. Bulajić Simov Mirko (1906), član KPJ od 1936. godine. Član MK KPJ za Grahovo, predsjednik ONOO 1941-1942. godine. Ubijen od četnika.
7. Bulajić Akimov Tomo (1894), stari ratnik. Četnici ga uhvatili i predali Italijanima koji su ga strijeljali juna 1943. godine.
8. Bulajić Mitar – Pop (1908), četnici ga predali okupatoru, ali su ga oni i strijeljali 1943. godine.
9. Vidović Markov Stevan (1920), član KPJ od 1941, hrabri borac i kurir Pete crnogorske brigade. Ubijen kao pozadinski radnik u Grahovu 1942. godine.
10. Vujačić Blagojev Obren (1909), član KPJ od 1942. godine. Ubijen od četnika 1943. godine.
11. Vujičić Mirkov Mihailo (1907), član partijske ćelije, član MK KPJ za Grahovo i sekretar Narodnog fonda. Ubijen od četnika 1942. godine.
12. Vujičić Trivkov Risto (1875), ratnik Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Predat okupatoru koji su ga strijeljali 1943. godine.

13. Vučetić P. Đuro, stari ratnik, uhvaćen kao partizan i predat italijanskim fašistima koji su ga mučili. Umro od iznemoglosti u zatvoru 1943. godine.
14. Vučetić Đura Gajo (1921), uhvaćen od četnika kao pozadinski radnik 1942. godine. Bio je sekretar MK SKOJ-a za Grahovo, Rudine i Vučedolsku opštinu. Umro je u zatvoru u Baru od mučenja.
15. Vučetić Jovana Miljko (1923), gimnazijalac, borac od prvih ustaničkih dana, kurir Pete crnogorske brigade, sekretar SKOJ-a u drugom bataljonu Pete crnogorske brigade. Ubijen od četnika 1942. godine kao partijski pozadinski radnik na terenu Grahova.
16. Kovačević Simov Jovan – Brđo (1903), član KPJ od 1922. godine, član MK za Grahovo duže vremena, od 1933 član Komiteta za Crnu Goru, član privremenog Komiteta Nikšić; učesnik na VII konferenciji PK KPJ za Crnu Goru i Boku. Prvi je politički komesar Grahovskog partizanskog bataljona. Bio je kandidat za člana CK KPJ. Ubijen od četnika 27. 06. 1942. godine kao ilegalni politički radnik.
17. Kovačević Đorđijev Božo, član KPJ, radnik u pozadini. Ubijen od četnika 1943. godine.
18. Kovačević Mijajlov Šćepan, ekonom čete. Ubijen od četnika.
19. Kovačević Jovanov Kosto (1908), član KPJ od 1935. godine, član MK KP za Grahovo, predratni član MK i sekretar partijske ćelije. Bio je komesar partizanske čete. Četnici ga zarobili i predali italijanskim fašistima koji su ga strijeljali.
20. Kovačević Gojkov Spasoje (1904), član KPJ od 1932. godine, politički komesar i komandir čete i borac od prvih ustaničkih dana. Ubili ga četnici 1942. godine.
21. Daković Mirkov Dušan (1901), gostioničar, četnici ga predali okupatoru. Strijeljan na Cetinju.

Napomena autora:

Ubice grahovskih pozadinaca su u većini slučajevima bile poznate. Potkazivači (špijuni) nijesu poznati za jedan broj ubijenih i strijeljanih pozadinskih radnika. Pominjani su, zatvarani i ispitivani neki ljudi, ali su poslije kraćeg zadržavanja oslobođeni.

PRILOG 5

POGINULI KAO ČETNICI TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Spisak poginulih četnika sa teritorije Grahova, formiran je prilikom održavanja parastosa u Grahovu oktobra 1994. godine. Objavljen je u knjizi Draga Kešeljevića „Zločin i zločinci“ Izdavačko preduzeće „Ogledalo“, Podgorica, 1998. godine.

„Žrtve za vjeru, krst i otadžbinu“ / „Žrtve komunističkog terora“

IZ BROĆANCA

RB	PREZIME, IME OCA, IME	GOD. ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Draganić Gaja Đorđije	1895	1945 Broćanac
2	Draganić Gaja Blagoje	1909	1943 Macavare
3	Daković Kosta Dušan	1923	1944 Knežlaz Jama
4	Janičić Milića Bajo	1905	1945 Slovenija
5	Janičić Milića Ivan	1907	1945 Slovenija (od 1945 u SAD)
6	Janičić Milića Marko	1912	1945 Skorča Gora
7	Janičić Milića Rade	1904	1944 Bileća
8	Janičić Novice Lako	1923	1944 Grahovo
9	Janičić Živka Nikola	1900	1945 Slovenija
10	Janičić Živka Marko	1898	1945 Slovenija
11	Janičić Živka Simo	1912	1944 Crkvice
12	Janičić Luke Petko	1898	1944 Crkvice
13	Janičić Šćepana Mitar	1898	1944 Ledenice

14	Janičić Šćepana Rade	1911	1945 Slovenija
15	Kandić Janka Milutin	1910	1944 ?
16	Mišković Marka Krsto	1923	1945 Han Pijesak

BALOSAVE, VILUSI, DOLOVI, RIJEČANI, ZASLAP

RB	PREZIME, IME OCA, IME	GOD. ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Andrijašević Obrena Boško	1910	1945 Slovenija
2	Andrijašević Tripka Đorđije	1928	1944 Grahovo
3	Andrijašević Nikole Božo	1906	1944 Balosave
4	Andrijašević Ilije Milo	1914	1944 Balosave
5	Bulajić Peja Blagota	1882	1944 Grahovo
6	Bulajić Damjana Blagota	1921	1944 Krivošije
7	Bulajić Damjana Aćim	1922	1944 Nikšić
8	Bulajić Jovana Vaso	1922	1945 Trnovo
9	Bulajić Todora dr Božo	?	1971 Kanada
10	Bulajić Boža Ruža	?	1944 Vilusi
11	Vujačić Rista Božo	1905	1944 Grahovo
12	Vujačić Sima Nikola	1893	1945 Slovenija
13	Vujačić Sima Petar	1895	1944 Malojev Do
14	Vujačić Tomice Slavo	1924	1945 Slovenija
15	Vučetić Đoka Manojlo	1924	1944 Grahovo
16	Vujičić Nikole Danilo	1913	1944 Grahovo
17	Vujičić Nikole Golub	1911	1942 Nudo
18	Vujičić Petra Radovan	?	1944 Grahovo
19	Vujačić Todora Petar	1929	1943 Korjenići
20	Daković Miloša Novica	1875	1942 Grahovo
21	Daković Milana Krsto	1909	1945 Slovenija
22	Daković Mitra Stevo	1919	1945 Slovenija

23	Jakšić Mićuna Radovan	1919	1944 Skadar
24	Jakšić Boža Milovan	1922	1944 Bosna
25	Jakšić Gligora Spasoje	1923	1943 Trubjela
26	Jakšić Gligora Gojko	1920	1944 Poljica
27	Jakšić Gligora Milutin	1927	1944 Poljica
28	Kovačević Jovana Mirko	1904	1942 Grahovo
29	Kovačević Jovana Lazo	1892	1944 Grahovo
30	Kovačević Jovana Ivan	1914	1945 Slovenija
31	Kovačević Jovana Stanko	1907	1945 Slovenija
32	Kovačević Nikole Milovan	1917	1945 Slovenija
33	Kovačević Marka Vidak	1915	1945 Slovenija
34	Kovačević Mirka Petar	1916	1945 Slovenija
35	Kovačević Spasoja Vidak	1897	1944 Grahovo
36	Kovačević Vidaka Mitar	1908	1944 Grahovo
37	Kovačević M. Petar	1924	1944 Grahovo
38	Kovačević M. Vojin	1915	1944 Grahovo
39	Kešeljević Maksim Filip	1887	1941 Riječani
40	Kešeljević Filipa Marija	1893	1942 Vilusi
41	Kešeljević Filipa Vidosava	1921	1942 Vilusi
42	Kešeljević Krsta Marko	1923	1944 Grahovo
43	Kešeljević Stevana Milivoje	1912	1945 Slovenija
44	Kešeljević Novaka Jovan	1924	1942 Goražde
45	Kešeljević Stanka Gavrilo	?	1946 K. Gradina
46	Kešeljević Rista Mirko	?	1946 Priština
47	Kešeljević Kosta Božo	1924	1945 Slovenija
48	Kešeljević Nikole Vojin	?	1944 K. Gradina
49	Rutešić Lazara Petko	?	1945 Slovenija
50	Šabanović Mijajla Marko	1907	1944 Danilovgrad

OSJEČENICA, OKOLIŠTA, PODBOŽUR, SPILA

RB	PREZIME, IME OCA, IME	GOD. ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Kovačević Savin Blažo	?	1942 Grahovo
2	Kovačević Savin Novica	?	1942 Grahovo
3	Kovačević Rada Milivoje	1917	1944 Grahovo
4	Kovačević Spasoja Đoko	?	1944 Grahovo
5	Kovačević Rista Đorđe	?	1944 Grahovo
6	Kovačević Trivka Vaso	?	1945 Slovenija
7	Kovačević Krsta Veljko	?	1944 Veruša
8	Kovačević Sima Veliša	?	1944 Krivošije
9	Kovačević Trivka Vojin	?	1942 Dragovo Polje
10	Kovačević Raka Filip	?	1945 Slovenija
11	Kovačević Krsta Jošo	?	1945 Slovenija
12	Kovačević Petra Milutin	?	1945 Slovenija
13	Kovačević Marka Živko	1926	1945 Spila
14	Kovačević Krsta Marko	?	1942 Grahovo
15	Kovačević Baća Janko	?	1944 Grahovo
16	Kovačević Baća Mile	?	1944 Grahovo
17	Kovačević Baća Jelena	?	1944 Grahovo
18	Kovačević Boža Joša	?	1944 Grahovo
19	Kovačević Sima Luka	?	1944 Grahovo
20	Kovačević Sima Pajo	?	1944 Grahovo
21	Kovačević Božice Petar	?	1944 Grahovo
22	Kovačević Petra Mirko	?	1944 Grahovo
23	Kovačević Draga Živko	?	1944 Grahovo
24	Kovačević Rema Zlatana	?	1944 Grahovo
25	Kovačević Petra Mirko	?	1944 Grahovo
26	Kovačević Stevana Blagoje	?	1944 Podbožur
27	Kovačević Đorđa Danilo	?	1944 Bosna
28	Kovačević Baća Petar	?	1942 Grahovo
29	Kovačević Krsta Nikola	?	1944 Bojanje Brdo

GRAHOVO, GRAHOVAC, JABUKE, GORNJE POLJE

RB	PREZIME, IME OCA, IME	GOD. ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Andrijašević Baća Stojan	?	1944 Crkvice
2	Bulajić Nikole Momir	?	1944 Grahovo
3	Bulajić Vasa Nikola	?	1942 Grahovo
4	Bulajić Rada Marko	?	1942 Grahovo
5	**Bulajić Nikole Petar***	?	1943 Grahovo
6	Bulajić Andrije Ramo	?	1944 Grahovo
7	Bulajić Marka Radovan	?	1946 Kaloper
8	Bulajić Ilije Maksim	?	1945 ?
9	Bulajić Blagoja Sava	?	1944 Grahovo
10	Bulajić Đoka Drago	?	1944 Pišteti
11	Bulajić Đoka Radovan	?	1944 Grahovo
12	Bulajić Joka Jovan	?	1944 Jabuke
13	Bulajić Lazara Gojko	?	1944 Knežlaz Jama
14	**Bakoč Mija Milo***	?	1944 Grahovo
15	Blagojević Rajka Gajo	?	1945 Slovenija
16	Bigović Mirka Dušan	?	1944 Pišteti
17	Vujačić Đoka Kosto	?	1944 Grahovo
18	Vujačić Đoka Jošo	?	1944 Grahovo
19	Vučetić Spasoja Blažo	1904	1944 Grahovo
20	Vučetić Spasoja Danica	1924	1944 Grahovo
21	Vučetić Spasoja Veljko	1916	1943 Vilusi
22	Vučetić Spasoja Vuko	1926	1946 Cetinje
23	Vučetić Spasoja Simo	1909	1945 Slovenija
24	**Vučetić Spasoja Ćirak***	1925	1944 Andrijevica
25	Vučetić Krsta Obren	?	1945 Slovenija
26	Vučetić Krsta Petar	?	1945 Slovenija
27	Vujičić Đoka Pero	1915	1944 Grahovo
28	Vujičić Šora Novak	1912	1944 Unijerina
29	Glušćević Ilije Pavle	?	1944 Grahovo
30	Dragićević Špira Radovan	?	1945 Pješivci

31	**Daković Akima Mirko***	?	1941 Grahovo
32	Daković Midžora Vidak	?	1944 Grahovo
33	Denda Marka Jovo	?	1942 Jovičina Voda
34	Denda Nikole Miško	?	1944 ?
35	Denda Đorđije Miloš	?	1944 ?
36	Drašković Jovana Gojko	?	1944 Unijerina
37	Jurišević Tripe Lazar	?	1944 Grahovo
38	Kovačević Paja Petar	?	1942 Grahovo
39	Krivokapić Stevana Nikola	?	1942 Jabuke
40	Milović Ćetka Andrija	1888	1944 Grahovo
41	Milović Andrije Obrad	1922	1944 Poljica
42	Milović Save Veljko	1922	1944 Grahovo
43	Milović Ćetka Đuro	?	1942 Grahovo
44	Milović Đura Golub	?	1945 Slovenija
45	Milović Đura Pavle	1923	1945 Slovenija
46	Milović Đura Jovan	1925	1942 Grahovo
47	Milović Đura Veselin	1924	1942 Grahovo
48	Milović Stevana Mitar	1922	1944 Knežlaz Jama
49	Milović ? Gašo	?	1944 Risan
50	Milović Mirka Blažo	?	1944 ?
51	Milović Blagoja Kosto	?	1944 ?
52	Milović Stevana Mitar	?	1944 Poljica
53	Milović Špira Marjan	?	1944 Pišteti
54	Milović Nikole Vlado	1917	1945 Kaloper
55	Milović Mirka Radomir	1926	1943 Grahovo
56	Milović Đura Đoko	1923	1944 Omutić
57	Milović Novice Nikola	1901	1944 Grahovo
58	Milović Lazara Simo	1903	1944 Omutić
59	Milović Radovana Vlado	1917	1945 Slovenija
60	Milović Radovana Dušan	1918	1946 Kaloper
61	Milović Petra Milovan	?	1944 Krivošije
62	Milović Milovana Milica	?	1944 Krivošije
63	Milović Petra Janko	1905	1945 Kaloper

64	Milović Tripka Stevan	1912	1945 Slovenija
65	Milović Tripka Šćepan	1922	1945 Slovenija
66	Milović ? Gospava	?	1942 Grahovo
67	Marković Radovana Đorđije	?	1942 Grahovo
68	Odalović Rada Krsto	?	1941 Grahovo
69	**Odalović Jovana Blažo***	1923	1943 Jabuke
71	Odalović Stanka Vojo	1923	1942 Grahovo
71	Odalović Stanka Migo	1921	1942 Grahovo
72	Perović Goluba Ivo	?	1943 Konavle
73	Rajković Marka Petar	1875	1941 Grahovo
74	Rajković Petra Đorđije	1922	1944 Grahovo
75	Rutešić Veljka Milan	?	1945 Skorča Gora

RUDINE, BAJOV DO, BRANKOV DO

RB	PREZIME, IME OCA, IME	GOD. ROĐENJA	GODINA I MJESTO POGIBIJE
1	Kovačević Rada Marko	1895	1942 Rudine
2	Kovačević Rada Nikola	1893	1942 Rudine
3	Kovačević Rada Jovan	1918	1942 Rudine
4	Kovačević Rada Vlado	1920	1942 Vilusi
5	Kovačević Rada Vojin	1922	1942 Podbožur
6	Kovačević Marka Pauša	1900	1942 Rudine
7	Kovačević Blagoja Sava	1917	1944 Grahovo
8	Kovačević R. Lazar	1921	1944 Knežlaz Jama

Napomena autora:

Spisak „Žrtava komunističkog terora“ zaključen je ukupnim brojem 178. Uvidom u spiskove palih boraca NOR-a i revoluciji objavljenom u brošuri – knjizi „Revolucionarno Grahovo“ (Grahovo, 1978) i spiska „Žrtava komunističkog terora“, primjetno je da se u oba spiska nalazi nekoliko istih boraca. To su u spisku „Žrtava komunističkog terora“ borci: Bulajić Nikole Petar, Bakoč Mija Milo, Vučetić Spasoja Ćirak, Daković Akima Mirko i Odalović Jovana Blažo (u spisku su boldirani i označeni zvezdicom).

PODACI O POGINULIM ČETNICIMA IZ OPŠTINE GRAHOVO OD 1941. DO 1945. GODINE

Spisak poginulih četnika sa teritorije opštine Grahovo, koji se nalaze u prilogu, formirale su pročetničke ličnosti i potomci poginulih četnika 1994. godine. Objavljen je u časopisu „Svetigora" mitropolije sa Cetinja, a potom u „Srpskoj reči". Spisak je takođe i u knjizi emigranta iz Vilusa Draga Kešeljevića koja je štampana pod naslovom „Zločin i zločinci".

U sva tri spiska svi poginuli četnici vode se kao „žrtve komunističkog terora". Po priznanju njihovih sledbenika, nijedan četnik nije žrtva okupatora!!

Prema navedenom, način na koji sam obradio podatke za poginule borce NOR-a ne može se primeniti za poginule četnike, jer su svi žrtve „komunističkog terora".

Ako se četnici, koji su poginuli u borbi protiv partizana, bilo da su se borili protiv njih zajedno sa okupatorskim vojnicima (Italijanima i Njemcima), bili njihova prethodnica, zaštitnica ili njihova isturena jedinica, smatraju žrtvama komunističkog terora, onda su sastavljači spiska i autori naslova „Žrtve komunističkog terora" sasvim u pravu.

Slučajno sam došao do pisma (članka) u kome se reaguje na „Spisak žrtava komunističkog terora" i traži dopuna spiska. Članak je objavljen u „Srpskoj reči" br. 214, od 29.oktobra 1998. godine.

REAGOVANJE POVODOM FELJTONA „HEROJI UBIJAJU OČEVE"

Ponovo se javljam povodom feljtona „Heroji ubijaju očeve" i pratim nastavke sa spiskovima žrtava komunističkog terora. Do sada su objavljeni spiskovi za Banjane, Klenak i Petroviće, a pretpostavljam da će biti objavljeni spiskovi i za druga sela. Mene konkretno interesuje da li će u spisak žrtava za selo Viluse biti objavljeno ime moga strica Stevana I. Vučetića iz Vilusa, koji je bio u koloni srpskih nacionalista i četnika, na putu za Sloveniju i dalje na zapad.

Povratnik iz Slovenije Kovačević iz sela Spile, pričao je da je vidio Stevana prilikom preformiranja vojske u Rudom u Bosni. Časopis „Svetigora" mitropolije sa Cetinja u svom spisku Stradalnika nije objavio ime moga strica Stevana, zbog čega sam im uputio pismo i molio da se spisak dopuni.

Sada se nadam da će u ovom feljtonu „Srpske reči" greška biti ispravljena, tim više što je pisac feljtona Drago Kešeljević, kao komšija iz istog sela poznavao Stevana i ne bi trebalo da se ponovi ista greška.

Ukoliko Stevan nije u spisku žrtava iz Vilusa, molim urednika gospodina Pejčića, kao i gospodina Radusinovića, koji priprema feljton, da spisak dopuni sa imenom moga strica.

Podaci za strica:

Vučetić Ilije Stevan, rođen 1907. godine u Vilusima, služio je u Zagrebu do 1941. godine kao žandarmerijski narednik, a po izbijanju rata vraća se u Viluse kod brata Gojka, gde je bio sve do odstupanja za Sloveniju. Nije bio ženjen, pa ja kao jedan od bratanaca, pišem ovo pismo da se njegovo ime objavi.

Na kraju ipak ako „Srpska reč" nema mogućnosti da dopuni spisak stradalnika iz Vilusa sa imenom moga strica, molim da pismo prosledite g. D. Krešeljeviću ili pak da meni dostavite njegovu adresu.

S poštovanjem,
Dragoljub Matov Vučetić, Beograd

PRILOG 6

KO JE STRADAO OD PARTIZANA TOKOM USTANKA 1941/42. GODINE

Radi boljeg razjašnjenja tadašnje situacije u opštini Grahovo, navešću neke podatke iz neobjavljenog rukopisa Stevana – Steva Kovačevića, koji se kao vojni istoričar bavio problematikom u grahovskoj opštini i šire. Stevan je pre rata bio član KPJ i učitelj na tom terenu. Ratni je rukovodilac, a iz rata je izašao kao pukovnik JNA. Proučavao je zbivanja u grahovskoj opštini i objavljivao u Vojnoistorijskom glasniku.

„Uočavajući pojavu špekulacije u kupovini oružja, soli i drugog, gerilski odredi su pravovremeno intervenisali i poveli oštru borbu protiv trgovaca oružjem i životnim namirnicama, razne vrste šverca, kretanje sumnjivih lica po terenu, protiv razmjene dobara, smatrajući da je razmjena (trampa) štetna po interese NOV (jedna puška je davana za jednog vola, a 1 kg soli za 10 kg žita). Da bi se spriječila takva radnja i nemile pojave na terenu i zaoštrila budnost prema okupatoru i petoj koloni „iz štaba narodnooslobodilačke vojske Grahova“ izdato je, vjerovatno početkom oktobra, naređenje svim partijskim odredima, u kome se, pored ostalog kaže:

~ U posljednje vrijeme pojavljuju se po našim selima nemili slučajevi krađe, šverca sa oružjem i životnim namirnicama kretanje sumnjivih i nepoznatih lica, koja mogu biti lupeži ili šverceri, mogu biti i špijuni, agitatori i provokatori u službi neprijatelja i pete kolone.

Zato se naređuje našim odredima, ako primijete na terenu kretanje sličnih lica, da ih odmah uhvate i ispituju, te ako bude sumnje da se kreću u jednom od gore navedenih ciljeva, uhapsiti ih i privesti štabu partizanskog bataljona, radi detaljnog ispita i utvrđivanja krivice[191]*. ~*

Bez propusnice bilo je zabranjeno kretanje van svoje opštine, a u propusnici je bio naznačen pravac i razlog putovanja. Nepoznata lica za koja se smatralo da su u službi neprijatelja privođena su gerilskim odredima radi utvrđivanja identiteta.

[191] Arhiv V.I.I. neregistrovano.

Isto tako su sprovedene energične mjere protiv trbovaca stokom i snabdijevanja mesom italijanske vojske u Boki Kotorskoj. Grahovski gerilski odredi su na Jasenu sačekali risanske trgovce od Nikšića i zaplijenili im 117 ovaca, 12 goveda, a nakon kratkog vremena im je u Jabukama gerilski odred iz Draškovice zaplijenio 15 ovaca i 12 govedi[192].

Na saslušanju je utvrđeno da je stoka liferovana za potrebe okupatora. Dozvole su im oduzete i upozoreni su da će se ako ponovo budu uhvaćeni na osnovu naređenja vojnih vlasti biti najstrožije kažnjeni.

Sve do sredine novembra 1941. godine gerilski odredi u Grahovu su imali i vojnu i civilnu vlast".

192 Zbornik, tom III, knj. 1, dok. br. 89.

PRILOG 7

STRADALI POSLIJE OSLOBOĐENJA

Pored naprijed navedenih bilo je još žrtava na teritoriji opštine Grahovo, ali su oni stradali poslije oslobođenja zemlje od pripadnika OZNA-e koji su po zadatku partije i države vršili tzv. čišćenje terena. Istina, pripadnici OZNA-e angažovali su stanovništvo Grahova da im pomognu u čišćenju terena od „škripara”[193].

Među „škriparima” je bilo dobrih ljudi koji se ni sa čim nijesu ogriješili. Ali, velika propaganda protiv partizana, koja ih je prikazivala kao zločince, kod četnika je ulila veliki strah i smatrali su da je jedini spas život u ilegali.

Nijesu se htjeli legalizovati i odazvati na poziv novim vlastima (bilo ih je 17), a to su[194]:

1. Đorđije Draganić, kapetan, opkoljen u pećini, izvršio samoubistvo.
2. Marko Mićov Janičić, izvršio samoubistvo.
3. Marko Trivkov Andrijašević, predao se, osuđen na vremensku kaznu.
4. Mile Ulin Andrijašević, ubijen u akciji čišćenja terena.
5. Božo Nikolin Andrijašević, ubijen u akciji čišćenja terena.
6. Veljko Đorđija Mrkajić, ubijen u akciji čišćenja terena.
7. Radovan Markov Bulajić, barjaktar, ubio se u pećini.
8. Kosta Lazarev Bulajić, predao se, nije osuđen.
9. Novica Kovačević – Mizara, osuđen na vremensku kaznu.
10. Vuko Spasojev Vučetić, predao se, osuđen na smrtnu kaznu i strijeljan.

---

193 Pripadnici četničkog pokreta koji su taj naziv dobili, jer su se krili po šumama, pećinama i brdima.

194 Podatke o “škriparima” koji su poslije oslobođenja ostali da se kriju zbog straha od nove vlasti, Stevanu Kovačeviću i meni, dali su poznavaoci terena i življa na tom terenu, Vaso Denda, Vaso Milović, Pero Babić, Janko Perović i Danilo Kovačević.

11. Milan Rutešić, ubijen u akciji čišćenja terena.
12. Vlado Nikolin Milović, ubijen u akciji čišćenja terena.
13. Danilo Nikolin Milović, predao se, osuđen na vremensku kaznu.
14. Dušan Radovanov Milović, ubijen u akciji čišćenja terena.
15. Špiro Milović – Kostić, ubijen u akciji čišćenja terena.
16. Živko Vasov Milović, predao se, nije osuđen.
17. Mato Vasov Milović, predao se, nije osuđen.

Napomena autora:

Od 17 navedenih odmetnika najviše je bilo siromašnih, koji su slijedili svoje ratne gospodare.

Pri komandi mjesta formirana je četa, koja je imala zadatak da što prije uspostavi red i mir na teritoriji Grahova. Komandir čete je bio Pero Babić, a komesar Niko Milović – Gagović. Uloženo je mnogo truda i dobre volje da se odmetnici predaju i da im se sudi. U tome se uspjelo samo djelimično.

PRILOG 8

SPISAK GRAHOVLJANA NOSILACA PARTIZANSKE SPOMENICE 1941. GODINE (BORCI OD 1941–1945)

1. Andrijašević Novice Mirko
2. Andrijašević Obrena Šćepan
3. Banićević Vidaka Vlado
4. Banićević Vidaka Vuka
5. Banićević Vidaka Raka
6. Banićević Petra Vasilj – Srgo
7. Bakoč Andrije Dušan
8. Bošković Jaša Andrija
9. Bošković Goluba Mirko
10. Bulajić Petra Mitar
11. Bulajić Mihaila Ruža
12. Bulajić Ćetka Danilo
13. Bulajić Jovana Drago
14. Bulajić Đoka Vojin – Vojo
15. Bulajić Đoka Radojka
16. Bulajić Spasoja Krsto
17. Bulajić Spasoja Čedo
18. Bulajić Mijajla Branko
19. Bulajić Toma Rade
20. Bulajić Luke Milosava
21. Bulajić Novaka Milka

22. Bulajić Rada Ljubica
23. Vujačić Vidaka Savo
24. Vujačić Vidaka Vukašin – Šujo
25. Vujačić Rista Jovo
26. Vujačić Dušana Novica
27. Vujačić Gojka Nikola
28. Vujačić Jovana Jevto
29. Vujačić Petra Đorđije – Bećo
30. Vujičić Mijata Ilija
31. Vujičić Novice Veljko
32. Vujičić Novice Tripko
33. Vujičić Gavrila Vukosava
34. Vujičić Đoka Novka
35. Vučetić Sima Jovan
36. Vučetić Nikole Jovan
37. Vučurović Trivka Mitar
38. Vučković Živka Petar
39. Gobović Ilije Gojko
40. Glušćević Mihaila Đorđije
41. Daković Andrije Pavle
42. Daković Đoka Jošan
43. Daković Dušana Vojin – Vojo
44. Denda Draga Vaso
45. Erbez Petra Blažo
46. Kandić Damljana Dušan
47. Kovačević Jeremije Veljko
48. Kovačević Petra Vojin -Vojo

49. Kovačević Petra Blažo
50. Kovačević Petra Vasilije – Čile
51. Kovačević Goluba Stevan -Stevo
52. Kovačević Goluba Dara
53. Kovačević Goluba Senka
54. Kovačević Goluba Veljko
55. Kovačević Sima Dimirtije
56. Kovačević Sima Milica
57. Kovačević Blagoja Nikola
58. Kovačević Blagoja Ljubo
59. Kovačević Nikole Ljubica
60. Kovačević Nikole Vjera
61. Kovačević Nikole Mitar – Mujo
62. Kovačević Ljuba Danica
63. Kovačević Janka Dostinja
64. Kovačević Đorđije Maksim
65. Kovačević Jovana Dušan
66. Kovačević Sima Vaso
67. Kovačević Marka Mirko
68. Kovačević Mirka Slavka
69. Kovačević Veljka Ćana
70. Kovačević Pavla Danka
71. Kovačević Vasilija Ranka
72. Kosović Pera Milan
73. Milović Jovana Milan
74. Milović Save Blažo
75. Milović Petra Lazar

76. Milović Marka Pavle
77. Milović Mića Nikola -Niko
78. Milović Marka Obrad
79. Milović Jovana Nasta
80. Milović Save Đoko
81. Perović Ilije Rosa
82. Banićević Sava Đoko
83. Bulajić Milića Petar

PRILOG 9

DELEGATI IZ GRAHOVA NA ZNAČAJNIM SKUPOVIMA TOKOM NOR-a

A) Na Skupštini crnogorskih i bokeljskih rodoljuba u Manastiru Ostrog (8.februara 1942. godine), kao delegati iz Opštine Grahovo prisustvovali su:

1. Vučetić Simov Jovan
2. Kovačević Vasov Milan
3. Kovačević Blagojev Sava

B) Na Prvom kongresu partizanskih ljekara u Petrovcu 1942. učestvuje

1. dr Bulajić Jovan – Jošan

C) Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a 1942. godine u Bihaću bio je

1. dr Bulajić Jovan – Jošan

D) Na Kongresu Antifašističke omladine Jugoslavije 1942. godine u Bihaću, kao delegat učestvuje:

1. Bulajić Pavlov Đorđije – Đoka

Na Kongresu je izabran za člana Centralnog odbora USAOJ-a (Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije)

E) Učesnici Skupštine CASNO-a (Crnogoske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja) 1944. godine u Kolašinu (13.07.1944):

1. Vujačić Vidakov Savo – viječnik CASNO-a
2. Bulajić popa Stevana Miljko – delegat
3. Vučetić Simov Jovan – delegat

Pošto ne posjedujem spisak učesnika, nije mi poznato da li je bilo još delegata sa teritorije Grahova.

F) Na Skupštini 15.11.1943. godine ZAVNO-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja) učestvuje:

1. Vujačić Vidakov Savo – vijećnik

Napomena:

Dana 13.07.1944. ZAVNO prerasta u CASNO koje se konstituiše u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore.

PRILOG 10

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE IZ GRAHOVA

1. Vujačić Vidakov Vasilije – Vajo (poginuo)
2. Zvicer Blagote Jovan – Jovo (poginuo)
3. Kovačević Goluba Miloš (poginuo)
4. Kovačević Petra Mirko (poginuo)
5. Kovačević Blagoja Sava (poginuo)
6. Kovačević Jeremije Veljko
7. Kovačević Petra Vojin -Vojo
8. Kovačević Petra Vasilije – Čile
9. Kovačević Nikole Mitar – Mujo

Napomena autora:

Pretpostavljam da je bilo vrlo teško odrediti koga proglasiti narodnim herojem sa područja Grahova. Poznato je ga je Grahovska partijska organizacija bila najbrojnija uoči Drugog svjetskog rata i da je brojala preko 90 članova KPJ i oko 120 članova SKOJ-a. Za sve njih je bio najsrećniji dan kada su ih primali u ove organizacije. Prilikom prijema im je obavezno rečeno da ni u jednoj situaciji ne smiju biti kolebljivi. Pod najvećim mukama, kojima ih protivnik izloži, ne smiju izdati nikoga i ništa odati. U slučaju borbe moraju svojim primjerom pokazati kako se treba boriti i uvijek biti u prvim borbenim redovima ne misleći na svoj život, jer ga časno daju za slobodu svoga naroda.

Mladići i djevojke su tokom rata jurišali na neprijatelje u najtežim – najopasnijim situacijama da bi se dokazali i svojom hrabrošću zaslužili da budu primljeni u SKOJ ili KPJ.

Tokom NOR-a sa teritorije grahovske opštine poginulo je 130 članova KPJ i SKOJ-a (101 član KPJ i 29 skojevaca).

PRILOG 11

UČESNICI U ŠPANSKOM GRAĐANSKOM RATU IZ GRAHOVA

1. Vujačić Mitrov Luka
2. Kovačević Jeremije Veljko
3. Kovačević Petra Mirko

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.16 Грахово)"1939/1945"
94(497.16 Грахово)
908(497.16 Грахово)

ВУЧЕТИЋ, Млађен Ј., 1928-
Grahovo u vrijeme rata 1941-1945 : grahovske podjele / Mlađen Jovanov Vučetić. - Beograd : M. Vučetić, 2020 (Beograd : 3D+). - 260 стр. : tabele ; 24 cm

Тираж 160. - Prilozi 1-11: str. 209-259. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-901232-1-6

а) Други светски рат 1939-1945 -- Грахово -- У успоменама б) Грахово

COBISS.SR-ID 12994569